

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN el-KAVLU’L-CEYYİD
ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Hazırlayan
Zehra GÜRBÜZ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN

Haziran 2022, ERZİNCAN

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN el-KAVLU’L-CEYYİD
ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Zehra GÜRBÜZ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN

Haziran 2022, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Zehra GÜRBÜZ

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam İlimleri

Program Adı : Tezli Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Mehmed Zihni Efendi'nin el-Kavlu'l-Ceyyid Adlı Eserinin
İncelenmesi

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 102 sayfalık kısmına ilişkin 23/05/2022 tarihinde **IThenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %18'dir.

Filtrelemede **alıntılar ve kaynakça** hariç tutulmuştur. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 29/07/2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN

Öğrenci: Zehra GÜRBÜZ

KILAVUZA UYGUNLUK

“Mehmed Zihni Efendi’nin el-Kavlu’l-Ceyyid Adlı Eserinin İncelenmesi”
başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım
Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Zehra GÜRBÜZ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN

Temel İslam Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. İsak Emin AKTEPE

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN danışmanlığında **Zehra GÜRBÜZ** tarafından hazırlanan “**Mehmed Zihni Efendi’nin el-Kavlu’l-Ceyyid Adlı Eserinin İncelenmesi**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslam İlimleri** Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

15/06/2022

JÜRİ:

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Zafer AKYÜZ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Fatih YEDİYILDIZ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu’nun .../.../2022 tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.../.../2022

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden olan Mehmed Zihni Efendi ve onun *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eserini incelediğimiz bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında araştırmanın önemi, amacı, üslubu ve kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra bölümlere geçilmiştir. Çalışmamızın sonunda ise eserde geçen numaralandırılmış beyitlerin tamamı ve eserin iç kapağına yer verilmiştir.

I. bölümde Mehmed Zihni Efendi'nin hayatı, yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, ilmi ve kültürel açıdan tanıtılmış ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

II. bölümde Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eseri üslup, kaynak ve muhteva bakımından incelenmiştir. Üslup kısmında müellifin eseri yazarken takip ettiği üslup, kaynak kısmında müellifin eserini yazarken kullandığı kaynaklar tespit edilmeye çalışılmış ve muhteva kısmında ise eserin içeriği ve Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eserle okuyucuya ulaştırmak istediği mesaj hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın sonunda yer alan Ek I'de eserin içerisinde geçen numaralandırılmış beyitlerin tamamı verilmiş, ayrıca tekrarlanmış beyitler de belirtilmiştir. Ek II'de ise eserin iç kapağına yer verilmiştir.

Arap dili ve edebiyatı açısından önemli eserleri bir araya getiren ve eserlerin içerisinde geçen beyitlerin izahı konusunda önemli bir eserdir. Bu bakımdan *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eseri incelemeyi gerekli gördük.

Bu çalışmanın sonuca ulaşmasında göstermiş olduğu teşvik ve yardımlarından dolayı tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN'e çok teşekkür ederim.

Zehra GÜRBÜZ, Erzincan, 2022

MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN *el-KAVLU’L-CEYYİD* ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Zehra GÜRBÜZ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ŞEN

ÖZET

Mehmed Zihni Efendi’nin *el-Kavlu’l-Ceyyid* adlı eserinin incelenmesinin yapıldığı çalışmamızda öncelikle müellifin hayatı, eserleri, kişisel özellikleri, ailesi, doğumu, seyahatleri, meslek hayatı, tasavvufa intisabı, vefatı, çocukları ve torunları hakkında bilgiler verilmiştir. Mehmed Zihni Efendi’nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgi verilerek dönemin eğitim-öğretim ve kültür durumu da ele alınmıştır.

Mehmed Zihni Efendi’nin, Arap dili ve edebiyatına kazandırdığı eserler kısaca incelenmiş; daha sonra *el-Kavlu’l-Ceyyid* adlı eserinin yazılış amacı, hangi amaca hizmet ettiği, içeriği, kaynakları ve esere yönelik değerlendirmeler Arap dili ve edebiyatına göre ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Zihni Efendi, Arapça, *el-Kavlu’l-Ceyyid*

THE ANALYSIS OF MEHMED ZİHNİ EFENDİ'S WORK ON *el-KAVLU'L-CEYYİD* THESIS

Zehra GÜRBÜZ

Erzincan Binali Yıldırım University

Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, June 2022

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Ahmet ŞEN

ABSTRACT

In our study, in which Mehmed Zihni Efendi's work named *el-Kavlu'l-Ceyyid* is analyzed, firstly, information about the author's life, works, personal characteristics, family, birth, characteristics, travels, professional life, Sufism involvement, death, children and grandchildren were given. By giving information about the political, social and economic situation of the period in which Mehmed Zihni Efendi lived, the educational and cultural situation of the period was also discussed.

The works that Mehmed Zihni Efendi, brought to the Arabic language and literature were briefly examined, and then the writing purpose, content, sources and evaluations about *el-Kavlu'l-Ceyyid* were analyzed according to Arabic language and literature in detail.

Keywords: Mehmet Zihni Efendi, Arabic, *el-Kavlu'l-Ceyyid*

İÇİNDEKİLER

MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN el-KAVLU’L-CEYYİD ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xi
ŞEKİL LİSTESİ	xii
TABLO LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN HAYATI, YAŞADIĞI DÖNEM VE ESERLERİ

1.1. Hayatı.	4
1.1.1. Doğumu.....	4
1.1.2. Tahsili	5
1.1.3. Meslek Hayatı	6
1.1.4. Seyahatleri.....	9

1.1.5. Tasavvufa İntisabı	10
1.1.6. Vefatı.....	11
1.1.7. Ailesi	12
1.1.8. İlmi ve Edebi Kişiliği.....	15
1.2. Yaşadığı Dönem	20
1.2.1. Siyasi Durum	21
1.2.2. Sosyal Durum.....	23
1.2.3. Ekonomik Durum.....	25
1.2.4. Eğitim-Öğretim ve Kültürel Durum.....	27
1.3. Eserleri.....	32
1.3.1. Arap Dili ve Edebiyatı	32
1.3.2. Fıkıh ve Fıkıh Usûlu	37
1.3.3. Hadis	40
1.3.4. Biyografi (Terâcim-i Ahval)	41
1.3.5. Kur’ân İlimleri	43
1.3.6. Akaid ve Kelam	43
1.3.7. Dinler Tarihi.....	43
1.3.8. Tasavvuf.....	44
1.3.9. Türk Dili.....	44
1.3.10. Mektupları.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

el-KAVLU’L-CEYYİD’İN ÜSLUBU, MUHTEVASI VE KAYNAKLARI

2.1. Genel Tanıtımı	45
2.2. Birinci Nüshası ile Üçüncü Nüshasının Karşılaştırılması	46

2.3. Mukaddimesi ve Amacı.....	50
2.4. Üslubu.....	51
2.5. Muhtevası	54
2.5.1. Bahir.....	57
2.5.2. Şevahid.....	60
2.5.3. Şairler	61
2.5.4. Şiiri Söyleyenin Amacı ve Şiirin Hikâyesi	72
2.5.5. Beyit ve Mısraların Öncesi, Sonrası ve Şiirin Tamamının Verilmesi	73
2.5.6. Beyitlerin Şerhi ve İzahı	74
2.5.7. <i>Mefhûm-i Ebyât</i> -Mısra ve Beyitlere Toplu Anlam Verilmesi	75
2.5.8. Beyitlerdeki İstişadın Yeri ve İzahı	76
2.5.9. Beyti Söyleyenin Kısa Hayatı	77
2.5.10. Konuyu Destekleyici Bilgiler Verilmesi (<i>Fâide</i>).....	78
2.6. Kaynakları	79
2.6.1. Kur'ân-ı Kerîm.....	79
2.6.2. Hadisler	81
2.6.3. Diğer Kaynaklar.....	82
2.7. Değerlendirmeleri.....	87
2.7.1. Takrizler/Övgüler.....	87
2.7.2. Eleştiriler.....	91
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA.....	103
EKLER.....	110
ÖZ GEÇMİŞ	135

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

B	: Bin
BK	: Bakınız
BS	: Baskı
C	: Cilt
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ED	: Editör (ler)
HAZ	: Hazırlayan
NŞR	: Neşreden
Ö	: Ölümü, ölüm tarihi
S	: Sayfa
SY	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TRC	: Tercüme, tercüme eden
YAY	: Yayımlı, yayınları, yayınevi, yayıncılık
YY	: Yüzyıl

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.1: Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin Soy Kütüğü/Şeceresi	14
---	----

TABLO LİSTESİ

Tablo 2.1: <i>el-Kavlu 'l-Ceyyid</i> 'in Muhtevası.....	56
--	----

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi

Son Osmanlı âlimlerinden biri olan Mehmed Zihni Efendi'nin (1846-1913) hayatı, eserleri ve onun *el-Kavlu 'l-Ceyyid* adlı eseri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Mehmed Zihni Efendi gerek yaşadığı dönemde gerekse sonrasında âlimler tarafından değer verilen bir ilim adamıdır. Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmaları ve bu alanlardaki eğitim modeliyle öne çıktığını görmekteyiz. Zihni Efendi, İslami ilimlerin diğer dallarında da eserler kaleme almıştır. Eserleri, birçok kitap ve makaleye kaynaklık etmiştir. Görüşleri bilimsel çalışmalara konu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde pek çok eser bulunmaktadır. Bu eserlerin birçoğu sonraki dönemde yazılacak eserlere kaynak teşkil etmiştir. Zihni Efendi'nin de eserleri bilimsel çalışma yapılan nadir kaynaklardan olmuştur.

Çalışmamız Mehmed Zihni Efendi'nin belâgatın temelini oluşturan beyitleri ele aldığı *el-Kavlu 'l-Ceyyid*'in incelenmesi Arap dili ve belâgatı açısından önemlidir.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, son dönem Osmanlı âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi'nin Arap dili ve edebiyatı üzerine kaleme aldığı *el-Kavlu 'l-Ceyyid*'de Arap diline ne kadar hâkim olduğu, eserini neden yazdığı, eserinde nasıl bir metot kullandığı ve eserin içeriğindeki beyitlerinin edebi derinliğinin ne olduğunun gösterilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Zihni Efendi'nin eserinin kaynaklarını ve o kaynakların müelliflerini de dikkate alarak kısaca tanıtmak amaçlanmıştır.

Osmanlıca, Arapça ve diğer dillerdeki bu ve benzeri eserlerin üzerinde çalışmalar bilim dünyasında oldukça önemlidir. Bu eserde farklı akademik çalışmalara kaynaklık ettiği görülmüştür. Eserin tamamının tezimize kaynaklık ederek akademik camiaya yeni bir katkı yapılması amaçlanmıştır.

3. Araştırmanın Metodu

Eserin birinci bölümünde; Mehmed Zihni Efendi'nin hayatı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Mehmed Zihni Efendi'nin doğumu, adı ve mahlası, tahsili, meslek hayatı, aldığı rütbe ve ödülleri, seyahatleri, tasavvufa girişi, vefatı, ailesi, çocukları ve torunları,

yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik şartları, ilmi ve edebi kişiliği ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Eserin ikinci bölümünde; Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eserinin üslup, muhteva ve kaynak analizi yapılmıştır. Eser genel olarak tanıtılmış ve birinci nüshası ile üçüncü nüshasının karşılaştırılması yapılmıştır. Eserin mukaddimesi ve amacı aktarılmış, örnek bir beyit ile eserin üslubu somut bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır. *el-Kavlu'l-Ceyyid*'in muhtevası hakkında bilgi aktarıldıktan sonra eserin içerisinde geçen kaynaklar ve esere yönelik değerlendirmeler ele alınmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızda, kaynak bakımından Mehmed Zihni Efendi'nin hayatı ve *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eseri hakkında analiz yapılmıştır. Tezin birinci bölümünde Mehmed Zihni Efendi'nin hayatıyla ilgili istifade edilen bazı önemli kaynaklar şunlardır:

- İsmail b. Muhammed el-Bagdâdî, *Hedyyetu'l-'Ârifîn ve esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, c. II, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1951;
- Ali Rana Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Muhtasarât* adlı eserinin içinde), Diyanet İşleri Reisliği Yay. sy.: 59, Ankara 1957;
- Mücellit Oğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, c. II, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969;
- Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûs-ı Terâcim*, c. VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002;
- Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984;
- Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1999;
- Hamza Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, İsam Yay., İstanbul 2011.

Tezin ikinci bölümünde *el-Kavlu'l-Ceyyid* hakkında İstanbul'da Dâru't-Tıbbâti'l-Âmirede basılan birinci (1304-1305/1886-1887) ve üçüncü (1327-1328/1909-1910) nüshası kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmamız, eserin üçüncü baskısı ele alınarak

yapılmıştır. Bu bölümde birçok eser kaynak olarak kullanılmıştır. *el-Kavlü'l-Ceyyid* hakkında istifade edilen bazı önemli kaynaklar şunlardır:

- el-Kazvinî, *Telhîsu'l-Miftâh*, Mektebetu'l-Büşrâ, Karaçi/Pakistan, 1431/2010;
- Teftâzânî, *el-Mutavvel*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. bs., Beyrut/Lübnan, 1434/2013; *el-Muhtasar*, Dâru'l-Fikr, Beyrut/Lübnan, 1411;
- Cürcânî, *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan, 2007.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN HAYATI, YAŞADIĞI DÖNEM VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Mehmed Zihni Efendi, Osmanlı’nın son dönem âlimlerindendir. Müellifin hayatı, ulaşılan kaynaklarla özetlenecektir. Bu başlık altında Zihni Efendi’nin doğumu, tahsili, meslek hayatı, seyahatleri, tasavvufi yönü, vefatı, ailesi, yaşadığı dönem ve ilmi ve edebi kişiliği ile ilgili bilgiler verilmiştir.

1.1.1. Doğumu

Mehmed Zihni Efendi, İstanbul’un Vefa Semti¹ yakınlarındaki Hızır Bey Mahallesi’nde 16 Receb 1262/27 Haziran 1262/10 Temmuz 1846 Cuma günü erken saatlerde doğmuştur. Müellif, kendisi hakkındaki bu bilgiyi eseri *Meşâhîru’n-Nisâ*’da İstanbul şairlerinden Habibe Hanım’ın hâl tercemesinde dile getirmiştir.²

Müellifin yukarıda bahsettiğimiz eserinde belirttiği doğum tarihinin bazı kaynaklarda³ miladi karşılığı 1844 ve 1845 olarak yer verilmiştir.⁴

¹ Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1999), 27.

² Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru’n-Nisâ*, (İstanbul: Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire, 1294), 1:159; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 27; Hamza Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, (İstanbul: İsam Yay., 2011), 43; Şükriye Akgül, “İslam Tarihçiliğinde Meşâhîru’n-Nisâ Geleneği ve Mehmed Zihni Efendi’nin Meşâhîru’n-Nisâ Adlı Eserinin İncelenmesi”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 44.

³ Ali Rana Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni Efendi’nin *el-Muhtasarât* adlı eserinin içinde), (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay.-sy.: 59, 1957), 2; Mücellit Oğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969), 2:1041.

⁴ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 43.

Müellifimizin asıl adı Mehmed'dir. *el-Hakâik*⁵ (kapak sayfasında) ve *Dustûru'l-Muvahhidîn* (ilk sayfasında) adlı iki eserinde isminin 'Muhammed' olduğu fakat 'Mehmed' isminin yaygınlığı sebebiyle 'Mehmed' diye anıldığı ifade edilmiştir.⁶

Müellifin birçok mahlası bulunmaktadır. Bunlardan en yaygını 'Zihni'dir. Bu mahlas kendisine hocası⁷ tarafından verilmiştir.⁸ Müellifimiz, bu lakabını bütün eserlerinde adıyla birlikte zikretmiştir. Hatta bazı kaynaklarda bu mahlas isminin önünde kullanılmıştır.⁹ 'Hacı' ve 'Efendi' mahlasları isminin önünde ve arkasında kullanılmıştır.¹⁰ 'el-İstanbulî', 'el-Kostantînî' ve 'er-Rûmî' mahlasları da bazı Arapça kaynaklarda zikredilmiştir.¹¹

Müellifin eserleri incelendiğinde 'es-Seyyid Mehmed Zihni' diye basılan mühürlerin olması sebebiyle büyük bir ihtimalle 'seyyid'¹² olduğu şeklinde yorumlarda yapılmıştır.¹³

1.1.2. Tahsili

Mehmed Zihni'nin tahsil hayatı hakkında tafsilatlı bilgi bulunmamakla birlikte oğlu Ali Rana Tarhan, *el-Muhtasarât* adlı eserde ve torunu Tayfur Tarhan, *Yeni Mülkiye Tarihi* adlı eserde tahsil hayatı hakkında şu bilgileri vermişlerdir: "Özel öğrenim gördükten sonra cami derslerine devamı başladı. Burada ciddi ve sıkı bir öğrenimden sonra 'ulûmi âliye şahadetnamesi-icâzetnâme-i esatize (medrese profesörlüğü diploması)' aldı." (Tarhan, 1957, s. 2; Çankaya, 1968-1969, II, s. 1041). Müellifin Kütahyalı Abdurrahman b. Muhammed Efendi'den¹⁴ (Kütahya 1801-İstanbul 1864) icazetname aldığı bilgisine de ulaşılmıştır.¹⁵ Türk maarif tarihçisi Osman Nuri Ergin,

⁵ *el-Hakâik*'in aslının kapak sayfası için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakâik mimâmâ fî'l-Câmi'i's-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik I*, (İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa-Kasbar Matbaası, 1310); Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 189.

⁶ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 130-131.

⁷ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:1041.

⁸ Hulusî Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 18:542.

⁹ İsmail b. Muhammed el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951), 2:400.

¹⁰ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:1041; Bursalı Mehmed Tâhir (Prof. Dr. Mustafa Çiçekler (ed.), haz.: M. A. Yekta Saraç), *Osmanlı Müellifleri*, (Ankara: 2016), 1:325.

¹¹ el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 2:400; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 6:123.

¹² Geniş bilgi için bk.: Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Seyyid", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 37:40-43.

¹³ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 29-30.

¹⁴ Geniş bilgi için bk.: Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:400.

¹⁵ Arslan, "Beylerbeyi Sakinlerinden Mehmed Zihni Efendi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: Bildiriler*, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009), 6:104.

Zihni Efendi'yi 'el-Kavlu'l-Ceyyid müellifi Hacı Zihni Efendi' diye tanıtmış ve onun Arapça eğitimi üzerinden yalnızca medrese öğretimi almadığını, rüştiye ve dâru muallimîn tahsili de gördüğünü ileri sürmüştür.¹⁶

Müellif, Matbaa-i Âmirede çalıştığı dönemde İstanbul'da bulunan Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö. 1305/1887)¹⁷, Yûsuf el-Esîr es-Saydâvî (ö. 1307/1889)¹⁸, Abdurrahman Nâcim (ö. 1313/1895)¹⁹ ve Muhammed Mahmud eş-Şinkîti (ö. 1322/1904)²⁰ gibi âlimlerden ilmi açıdan istifade etmiştir.²¹

Mehmed Zihni Efendi'nin tahsil hayatı hakkında kısa bir bilgi olmasına rağmen ilmi açıdan bıraktığı eserler, onun eğitim hayatını ortaya koymaktadır. Müellifin ilme düşkünlüğü ve çabası tahsil hayatının yaşamı boyunca devam ettiğinin göstergesidir. Bundan dolayı Osmanlı'nın son dönem öne çıkan âlimleri arasında anılmıştır.

1.1.3. Meslek Hayatı

Sicill-i Ahvâl Defteri'nde yer alan bilgiler, müellifin iş hayatını ortaya koymaktadır.²² Mehmed Zihni Efendi'nin, meslek hayatının Sicill-i Ahvâl Defteri'nde çoğunlukla gün ve ay şeklinde; *el-Muhtasarat*'ta ve *Yeni Mülkiye Tarihi*'de ise sadece yıl şeklinde belirtildiği gözlemlenmiştir. Bu bilgilere dayanılarak miladi takvimde karşılığı yeniden tespit edilmiştir.²³ Müellifin çalışma hayatı kronolojik bir şekilde şöyledir:²⁴

- On yedi yaşlarında 1280 Rebûlâhir'de (1864 Eylül'de) Bâbîâli Meclis-i Vâlâ (Bakanlar Kurulu'nun üstünde bir nevi yasama organı) Mazbata Odası'nda iş hayatına başlamıştır. Burada ilk altı ay mülâzemeten (maaşsız olarak) çalışmıştır. 1281 Şevval (1865 Mart) ayından sonra maaşlı bir şekilde çalışmaya başlamıştır.

¹⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1997), 1:110-111.

¹⁷ Geniş bilgi için bk.: el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifin*, 1:191; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1:193; Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 12:168-170.

¹⁸ Geniş bilgi için bk.: ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8:238; Sekçuk Pekparlatır, *Osmanlı Dönemi Şairlerinden Yûsuf el-Esîr ve Şiiri*, (Konya: Palet Yay., 2019); Yılmaz Özdemir, "Beyrut'la İstanbul Arasında Yûsuf el-Esîr Hayatı ve Eserleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2008), 129-145.

¹⁹ Geniş bilgi için bk.: Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:899; Ali Birinci, "Nâcim Efendi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 32:274.

²⁰ Geniş bilgi için bk.: ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 7:89.

²¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 32-33.

²² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 36-48.

²³ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 45.

²⁴ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 46-53.

- 8 Zilhicce 1283'te (13 Nisan 1867'de) rütbe-i rabia denilen devlet memurluğu derecesine yükselmiş ve takriben dört yıl bu görevini sürdürmüştür.
- 21 Muharrem 1285'te (14 Mayıs 1868'te) devlet matbaası olan Matbaa-i Âmirede Takvîm-i Vekâyi'nin (ilk resmî gazete) kâtiplik ve musahhihlik görevine getirilmiştir. Yaklaşık olarak 11 yıl görev yaptıktan sonra 12 Zilkade 1296'da (28 Ekim 1879'da) görevinden istifa etmiştir. Bu görevdeyken birçok eserini telif ederek bunların basılmasını sağlamıştır.
- 15 Receb 1294'te (26 Temmuz 1877'de) Hasan Rasim Paşa'nın (ö. 1299/1882) oğluna özel öğretmenlik yapmak üzere üç aylığına İskenderiye'ye gitmiştir.²⁵
- 21 Safer 1296'da (13 Şubat 1879'da) o dönemin tanınmış okulu olan Galatasaray Mekteb-i Sultânîye Arap dili ve edebiyatı öğretmeni olarak tayin edilmiştir. Matbaa-i Âmiredeki görevinden istifa etmeden önce sekiz buçuk ay her iki görevi birlikte yürütmüştür.
- 26 Zilhicce 1300'de (28 Ekim 1883'te) Mekteb-i Sultânîye devam ederken Mekteb-i Mülkiyyede de Usûlu Fıkıh öğretmeni olarak çalışmıştır.
- 22 Teşrinievvel 1304 (1888) tarihinde Mekteb-i Mülkiyye mezunu olan yaklaşık yirmi kişiye Necib ve Ali Nâzıma tarafından kurulan Mekteb-i Edeb'te özel ders vermiştir. İlk ders 5 Teşrînîsânî 1304 (1888) tarihinde cumartesi günü yapılmıştır. *el-Muntehab* ve *el-Muktedab* adlı eserlerinin özeti olan *el-Muşezzeb* adlı eserini talebelere imla ettirmek suretiyle bir araya getirmiştir. Bu yüzden eserinin bir adı da 'Mekteb-i Edeb'tir.
- 29 Rebûlevvel 1305'te (15 Aralık 1887'de) Mekteb-i Sultânîde Arapça derslerinin yanında fıkıh dersleri vermeye başlamıştır. Bu okulda doğrudan veya dolaylı bir şekilde pek çok tanınmış kişi ondan ders almıştır. Tevfik Fikret (ö. 1915)²⁶, Babanzâde Ahmed Naim Efendi (ö. 1934)²⁷, Mehmed Âkif Ersoy

²⁵ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, 1925, 2:64-91; Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 542.

²⁶ Geniş bilgi için bk.: İsmail Hikmet Ertaylan, *Tevfik Fikret Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, (İstanbul: T. Emekli Öğretmenler Cemiyeti, 1963); Abdullah Uçman, "Tevfik Fikret", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 41:9-13.

²⁷ Geniş bilgi için bk.: İsmail L. Çakan, "Babanzâde Ahmed Naim", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 4:375-376.

(ö. 1936)²⁸, Rıza Tevfik (ö. 1949)²⁹ ve İsmail Hikmet Ertaylan (ö. 1967)³⁰ onlardandır.

- Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiyyedeki görevleri devam ederken II. Abdülhamid'in emriyle 20 Şaban 1309'da (20 Mart 1892'de) Tedkîk-i Müellefât (Yazılı Eserleri İnceleme) Komisyonu üyeliğine getirilmiştir.
- Öğretmenlik ve komisyon azalığına devam ederken 7 Cemâziyelâhir 1312'de (5 Aralık 1894'te) Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeliğine getirilmiştir.
- 16 Rebûlevvel 1320'de (11 Haziran 1902'de) Maarif Nezareti Encümeni Teftiş ve Muayene Riyasetine getirilmiştir.
- Ders yükünün ağırlaşması sebebiyle 19 Rebûlâhir 1324'te (12 Haziran 1906'da) Mekteb-i Mülkiyyeden ayrılmıştır.
- 24 Receb 1326'da (22 Ağustos 1908'de) Meclis-i Maârif Daire-i İlmiye azalığına getirilmiştir.

Mehmed Zihni Efendi, emeklilik yaşını 21 Zilhicce 1326'da (14 Ocak 1909'da) doldurmuştur. Yaş sınırını geçmiş olmasına rağmen Maârif Nezâretinin teklifi üzerine Heyet-i Vükelâ kararı ile yaş sınırı kaldırılmıştır. Müellif, Meclis-i Maârif azalığı görevine vefatına kadar devam etmiştir.³¹

Müellif, Babîâli'deki görevi esnasında ve memuriyet hayatında rütbelerini şu tarihlerde almıştır:

Rütbe-i Rabia: 8 Zilhicce 1283 (13 Nisan 1867), rütbe-i salise: 7 Ramazan 1298 (3 Ağustos 1881), rütbe-i saniye sınıfı sani: 29 Ramazan 1299 (14 Ağustos 1882), rütbe-i saniye sınıfı-ı mütemayiz: 16 Ramazan 1302 (29 Haziran 1885), rütbe-i ula sınıfı sani: 29 Cemâziyelâhir 1305 (12 Mart 1888), rütbe-i ula sınıfı ula: 11 Ramazan 1310 (30 Mart 1893). (Ermiş, 2011, s. 54).

²⁸ Geniş bilgi için bk.: Mithat Cemal Kuntay, *Mehmed Akif Hayatı-Seciyesi-Sanâtı*, 6. bs., (İstanbul: Timaş Yay., 2009); M. Ertuğrul Düzdağ-M. Orhan Okay, "Mehmed Âkif Ersoy", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 28:432-439.

²⁹ Geniş bilgi için bk.: Uçman, "Rıza Tevfik Bölükbaşı", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 35:68-70.

³⁰ Geniş bilgi için bk.: Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 4:1424-1435; Ömer Faruk Akün, "Ertaylan İsmail Hikmet", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 11:309-312.

³¹ Ayrıca iş hayatı için bk.: Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 2; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:1041-1042.

Zihni Efendi'nin yukarda zikrettiğimiz rütbeler dışında görevi esnasında kendisine takdim edilen nişan adı altında birçok madalyası vardır. Müellif, madalyalarını şu tarihlerde almıştır:

Üçüncü rütbeden Mecîdî Nişân-ı Zîşan'ı: 26 Şevval 1304 (18 Temmuz 1887), üçüncü rütbeden Nişân-ı Âli-i Osmanî Zîşan'ı: Cemâziyelevvel sonu 1307 (Ocak 1890), ikinci rütbeden Mecîdî Nişân-ı Zîşan'ı: 9 Cemâziyelevvel 1316 (25 Eylül 1898), ikinci rütbeden Nişân-ı Âli-i Osmanî Zîşan'ı: 4 Şaban 1318 (27 Kasım 1900), birinci rütbeden Mecîdî Nişân-ı Zîşan'ı: 12 Muharrem 1325 (25 Şubat 1907). (Ermiş, 2011, s. 54).

Mehmed Zihni Efendi'ye 6 Eylül 1888 (29 Zilhicce 1305) tarihinde Stockholm'de toplanan Müsteşrikîn Cemiyet-i İlmiyesi, Uluslararası Oryantalistler İlmi Kongresi'ne göndermiş olduğu basılmış eserler sebebiyle İsveç ve Norveç Hükümeti tarafından altın madalya takdim edilmiştir.³² Bazı kaynaklarda bu madalyanın veriliş tarihi 1884 olarak geçmektedir.³³ Bu madalya, Galatasaray Lisesi Müzesinde Mehmed Zihni Efendi'nin oğlu Ali Rana Bey'e yazdığı mektubun aslıyla birlikte korunmaktadır.³⁴

Mehmed Zihni Efendi aldığı ödüllerin büyük bir kısmını, II. Abdülhamid devrinde almış olduğu bilinmektedir. Müellifin hiçbir eserinde padişaha aşırı bir övgü bulunmadığı görülmektedir. Bundan dolayı aldığı ödülleri padişaha yaranma sonucunda elde etmediği aksine başarısı sonucu hak ederek aldığı gözlemlenmiştir.³⁵

1.1.4. Seyahatleri

Mehmed Zihni Efendi'nin Mısır'a ve Hac ibadeti için Arabistan'a yurtdışı seyahatleri bulunmaktadır.

Müellif, Mısır seyahatini *Meşâhîru'n-Nisâ*'da 15 Receb 1294 (26 Temmuz 1877) tarihinde 'Mısır' adlı bir gemiyle Mısır'ın İskenderiye şehrine giderken Afrâ Hanım'ın hâl tercemesine kadar eserini temize çektiğini daha sonra eserini temize çekme işlemine gemide devam ettiğini zikretmiştir. Amra el-Hasmaiyye'nin hâl tercemesine ise 26 Receb 1294 (6 Ağustos 1877) tarihinde İskenderiye'de devam etmiştir. Zihni Efendi, Mısır'a

³² Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 3; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 55.

³³ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:1042.

³⁴ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 42; mektupların fotokopileri için bk.: 180-184.

³⁵ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 54.

gitme sebebinin Hasan Rasim Paşa'nın oğluna özel öğretmenlik yapmak olduğunu ve orada üç ay kaldığını dile getirmiştir.³⁶ Mehmed Zihni Efendi, Mısır'da bulunduğu zaman içerisinde Arapçayı oradaki halkın nasıl kullandığıyla ilgili gözlem yapmış; bu tespitlere Arapça öğretimiyle ilgili bazı eserlerinde yer vermiştir. Ayrıca müellif, bu seyahatte Mısır'da bulunan Sittü Sükeyne (ö. 117/735)³⁷ hazretlerinin kabrini ziyaret ettiğini de belirtmiştir.³⁸

Mehmed Zihni Efendi, isminin başındaki 'Hacı'³⁹ mahlasından da anlaşılacağı üzere hacca gitmiştir fakat eserlerinde hac ziyareti hakkında bilgi vermemiştir. Hac ziyareti ile ilgili olarak yalnızca şu bilgiye ulaşılmıştır: "1318 (1902) mezunlarından Mustafa Reşit Mimaroglu, Mekteb-i Mülkiyyede öğrencilik yıllarına ait hatıralarını naklederken mektebin müdürü Hacı Recai Efendi ile Mehmed Zihni Efendi'nin Hac arkadaşı olduğunu belirtmektedir ve vefatından en az on iki yıl önce hacca gitmiş olabileceğini zikretmiştir." (Ermiş, 2011, s. 57). Ayrıca müellifin Mehmet Necati Lugal'in (ö. 1964)⁴⁰ de bulunduğu dört kişilik bir grupla birlikte hac yolculuğu yaptığı bilgisini, Lugal'in talebeleri hatıralarında dile getirmiştir.⁴¹ Bu bilgiler ışığında Zihni Efendi'nin en az iki defa hacca gitmiş olduğu sonucuna varılmıştır.

1.1.5. Tasavvufa İntisabı

Müellif, hadis ve tasavvuf ilimlerinde derinliğe sahip âlimlerden olup Halveti tarikatı (Şabaniyye) müntesiplerindendir.⁴² Mehmed Zihni Efendi'nin tasavvufa intisabını, Hüseyin Vassaf Bey (ö. 1929)⁴³ *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr* adlı eserinde Halveti Şeyhi Muhammed Necib Efendi'yi (ö. 1307/1890) bahsederken Zihni Efendi'nin 'ehassa-ı müridanından' olduğunu zikretmiştir.⁴⁴ Müellifin tasavvufa intisabı hakkında

³⁶ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, 2:64-91; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 56.

³⁷ Geniş bilgi için bk.: İbn Sa'd (trc. Adnan Demircan), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, (İstanbul: Siyer Yay., 2014-2015) X; Hilal Görgün, "Sükeyne bint Hüseyin", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 38:45-46.

³⁸ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 57.

³⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:325; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:1041.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk.: İbrahim Agâh Çubukçu, "Prof. Necati Lugal ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/AÜİFD*, 12 (1964), 129-133; Mihir Lugal, "Lugal Mehmet Necati", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 27:218-219.

⁴¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 76-77.

⁴² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:325; Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 2.

⁴³ Geniş bilgi için bk.: Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, "Hüseyin Vassâf", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 19:18-19.

⁴⁴ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 48-50.

eserlerinde bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Zihni Efendi'nin tasavvufi yönünü vurgulayan mesajlara yer verdiği gözlemlenmiştir. Örneğin, müellif *Ni 'met-i İslâm* adlı eserinin 'Kitabu't-Tahare' bölümünde Şâzeliyye tarikatının Vefaiyye koluna mensup Hanefî fıkıh âlimi Şürûnbülâlî'nin (ö. 1069/1659)⁴⁵, "Taharet-i zahirenin nefi tammi, ancak teaharet-i batına iledir ki, bu da ihlâs üzere olmak ve gıl ve gıştan; hıkd ve hasetten nezahet ve tebaüd etmek, mâsivâdan kalbi tathir etmekle olur" (Mehmed Zihni Efendi, 1990, s. 44) ifadesini aktarmıştır.

1.1.6. Vefatı

Meclis-i Maârif azası olan Mehmed Zihni Efendi, 17 Muharrem 1332 (17 Aralık 1913) tarihinde çarşamba günü İstanbul Beylerbeyi'nin Şemsi Bey Sokağı'ndaki köşkünde vefat etmiştir.⁴⁶ Beylerbeyi Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra aynı semtte bulunan Küplüce Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁴⁷ Mehmed Zihni'nin defnedildiği yer 'Tarhan ailesi' adıyla aile kabristanlığına çevrilmiş; eşi Mevhibe Hanım, kızı Hadiye Hanım, oğlu Ali Rana Tarhan ve onun eşi Şevkiye Tarhan, torunu Abdulhak Tayfur Zihni Tarhan ve onun eşi Melahat Tarhan oraya defnedilmiştir.⁴⁸ Müellifin vefat haberi, basında 'Zıyâ-i Müessif' gibi hüznü dolu ifadelerle yer bulmuştur. Müellif hakkında gazete ve mecmualarda; onu öven ve vefatından dolayı üzüntüyü ifade eden yazılar, mersiyeler ve şiirler yayınlanmıştır.⁴⁹

Bu yazılardan birisi, Mesnevi şarihi olan Tâhirü'l-Mevlevî (ö. 1951)⁵⁰ Mehmed Zihni Efendi'nin vefatı hakkında tarih düşerek onula ilgili üzüntüsünü şiir ile şöyle dile getirmiştir:

Yine hayfâ ki sîne-i vatanı Bir ziyâ-ı müessir incitdi;

Yine bir fâzil-ı yegânesini İlm-u irfân-ı cihan kaybetti.

Son zamanlarda Âlem-i İslâm Ne mühim zâyîât ile bitdi!

⁴⁵ Geniş bilgi için bk.: el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 1:292; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 2:208; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, (Ankara: TDV Yay., 1990), 131; Şevket Topal, "Şürûnbülâlî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 39:274-276.

⁴⁶ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:1042.

⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:325.

⁴⁸ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 51; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 59.

⁴⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 51-62.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk.: A. Atillâ Şentürk, *Tâhirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: Nehir Yay., 1991); Âlim Kahraman, "Tâhirülmevlevî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 39:407-409.

*Düştü bir nev-hasâr, marifete Hacı Zihnî Efendi de gitti*⁵¹ 1332.

Adne pervâz eden o rûh-ı güzîn Bulsun a'le'l-merâtibi. Âmîn. (Sebîlür-reşad, 1913, s. 247; Tarhan, 1957, s. 4; Arslan, 1999, s. 56; Ermiş, 2011, s. 60).

Müellifin ölüm tarihi konusunda kaynaklarda 1911⁵² ve 1914⁵³ şeklinde bilgiler olduğu bilinmektedir.⁵⁴

1.1.7. Ailesi

Mehmed Zihni Efendi'nin babası mülkiyye kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendi⁵⁵, annesi de Güzide Gülsüm Hanım'dır.⁵⁶ Müellif, İstanbul'un Vefa Senti⁵⁷ yakınlarındaki Hızır Bey Mahallesi'nde doğduğunu ve ailesinin orada iki yüz yıldan beri ikamet ettiği bilinmektedir.⁵⁸ Ayrıca müellifin İstanbul'un Beylerbeyi Senti'nin Şemsi Bey Sokağı'nda da bir müddet ikamet ettiği bilinmektedir.⁵⁹ Yazarın babasının Çerkez asıllı olduğu ve ondan ayrı Şakir Bey adında bir oğlu olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Müellifin hanımı Mevhibe Hanım'dan Hadiye, Selma ve Ali Rana Tarhan adında üç çocuğu olmuştur.

Hadiye Hanım: Doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte en büyük kızı olduğu tespit edilmiştir. Doktor Binbaşı Rıfat Efendi ile evlenmiş ve bu evlilikten Güzide ve Hüseyin Şadi adında iki çocuğu olmuştur. Güzide Hanım'ında Hikmet Kâinat adında bir kızı olup ondan Kenan Gürsoy⁶¹ ve Alican Gürsoy adında iki torunu olmuştur. Hüseyin Şadi'ninde Hüseyin Gazanfer adında bir oğlu olmuştur.⁶²

⁵¹ Şair şiirinin bu beytinde tarihlendirme yapmıştır: *حاجی (12) + ذهني (760) + افندي (140) + ده (0) + كيتدي (420) = 1332.*

⁵² el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 2:400; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 1:421; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6:123.

⁵³ Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 3.

⁵⁴ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 60.

⁵⁵ el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 2:400; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:325; Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 2; Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi*, 2:1041; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6:123; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 28; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 42; Hulusi Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 542.

⁵⁶ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:1041; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 28; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 42; Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 542.

⁵⁷ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 27.

⁵⁸ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 42; Akgül, "İslam Tarihçiliğinde Meşâhîru'n-Nisâ Geleneği", 43.

⁵⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 28.

⁶⁰ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 28-29; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 42.

⁶¹ <https://profkenangursoy.com>, (07.01.2022); "Prof. Dr. Kenan Gürsoy'la Röportaj", *Tasavvuf/İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8 (2007), sy.: 19:473-525.

⁶² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 63-65.

Selma Hanım: Müellif, *el-Hakâik*'in Ümmü 'Atiyye'nin hâl tercemesinde, kendi kızı hakkında bilgi vermiştir. Eserini yazarken hanımın ve diğer kızı Hadiye'nin çığlıklarını duyduğunu ve yanına gittiğinde Selma'nın çok geçmeden (24 Şaban 1309/1891 tarihinde çarşamba gecesi saat dört buçuk gibi/on dört yaşında) vefat ettiğini zikretmiştir.⁶³

Ali Rana Tarhan: 1299 (1882) yılında İstanbul'da doğmuştur. 1900 yılında Mekteb-i Sultânîyeden mezun olmuştur. 1905'te Hatice Şevkiye hanımla evlenmiş ve 1911 yılında Abdülhak Tayfur (1911-1994) adında bir oğlu, 1926 yılında da Ferhan Nezahet adında bir kızı olmuştur.⁶⁴ 25 Mart 1956 tarihinde vefat etmiştir. İstanbul Beylerbeyi'nin Küplüce Camii'sindeki aile kabristanlığına defnedilmiştir.⁶⁵ Abdülhak Tayfur'un Ayşe Ayşim adında bir kızı olmuştur. Ayşe Ayşim'inde Yeşim adında bir kızı vardır. Ferhan Nezahet'in Ayşe, Derya, Ali, Zeynep adında çocukları olmuştur.⁶⁶

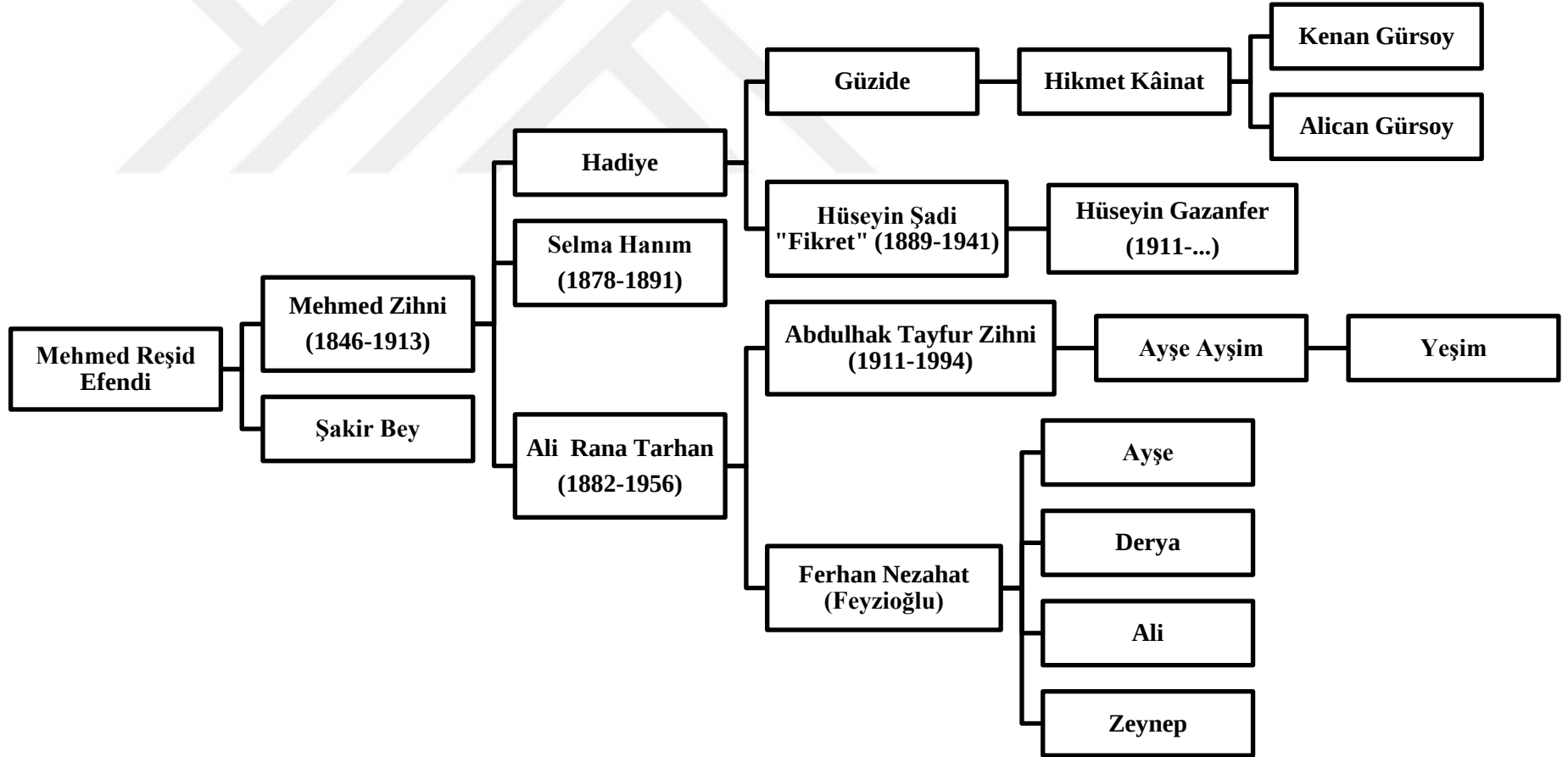
⁶³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakâik*, 166; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 66-67.

⁶⁴ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 68.

⁶⁵ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 69-71.

⁶⁶ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 71-74.

Şekil 1.1: Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin Soy Kütüğü/Şeceresi

Kaynak: Arslan (1999, s. 75)

1.1.8. İlmi ve Edebi Kişiliği

Mehmed Zihni Efendi, ilme erken yaşta başlamış ve kendini geliştirmek için birçok yerde çalışmıştır. Bunları detaylı bir şekilde ele almıştık. Kitap telifi ve tashihiyle birlikte talebe yetiştirmiştir. Arapça ve Farsçayı iyi düzeyde bilmektedir. Arapça öğretimine yönelik kitaplar telif ve tercüme etmiş olup fıkıh alanında da etkisi görülmektedir. İslami ilimlerin her sahasında eserler vermiştir. Bu eserler halen kaynak eser olma niteliğini sürdürmektedir. Ulûm-ı Arabiyye mütehasşısalarının serfirâzi olarak tanınan Mehmed Zihni Efendi, Sultânîyede ve Mülkiyyede öğretmenlik yapmış, Meclis-i Maârif azalığında ve Arapça ve fıkıh alanında çalışmıştır.⁶⁷ Medresede gösterdiği üstün başarıları sebebiyle, ileri derecedeki zekâ düzeyine işaret etmek için hocası tarafından ‘Zihni’ lakabı verilmiştir. İlmi sahada Müsteşrikîn Cemiyet-i İlmiyesi tarafından 1884’de kendisine altın madalya verilmiştir. Bu madalya Galatasaray Lisesi Müzesindedir.⁶⁸

Mehmed Zihni Efendi’ye karşı övgü ve tenkitlerde bulunulmuştur. *el-Kavlu’l-Ceyyid*’e yönelik övgü ve tenkitleri ayrı başlıkta ele alacağız. Müellifimizin, eserine yapılan eleştirilere karşı hoşgörülü olduğu ve kin tutmadığı da bilinmektedir.⁶⁹ Şahsına ve ilmine ait övgüleri ise bu başlık altında ele almayı uygun gördük. Onu öven kişilerden olan Hasan Vasfi Menteş (ö. 1973)⁷⁰, Zihni Efendi hakkında şöyle söylemektedir:

...Hacı Zihni Efendi çok iyi Arapça bilen, sevimli ve ipek gibi bir insandı. Bize dikte ettiği derslerde çetin Arapça kelimeler kullanırdı. Meselâ ‘benzeri’ manasına ‘müşabih’ demekle yetinmek varken bunu az bulur, ‘müşâkil’ derdi. Nitekim idâdîlere mahsus Arapça dersleri için yazdığı sarf ve nahiv kitaplarının adları da ‘el-Muşezzeb’, ‘el-Murteeb’ olmuştu... (Çankaya, 1968-1969, III, s. 1127).

Müellifin Mülkiyedeki öğrencileri, öğretmenliği konusunda şu bilgileri vermektedir:

...Zamanının eâzım-ı ulemâ-ı fihâmından (saygıya lâyık din bilginlerinin en büyüklerinden) bulunan rahmetli Zihni Efendi hayatını okumaya, yazmaya ve öğretmeye hasretmişti. Evinde veya vazifede olmadığı zaman, umûmî

⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:325.

⁶⁸ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 1:1042.

⁶⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 7-8; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 262.

⁷⁰ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 3:1125-1130.

kütüphanelerde bulunurdu. Evinde ailesine ayırdığı mahdûd fakat şefkatle dolu zaman hâricinde, vakti, ibâdetle, okumakla ve yazmakla geçerdi. Az uyurdu. Ciddîlik, samimilik, edep ve terbiye, çalışkanlık, şefkat, hamiyyet kendisinde kemâliyle bulunan vasıflardandı... (Çankaya, 1968-1969, II, s. 1042).

Mehmed Zihni'nin Arapça öğretimine katkısını, Türk şairi ve hukuçusu Mithat Cemal'in (ö. 1956)⁷¹ Zihni Efendi'nin öğrencisi Ahmed Naim'e hitabında görmekteyiz:

...Yıllardır Arapçayı Beyrut'taki papaz mektepleri öğretiyor. Hatta zât-ı âliniz bile bazen onların yaptıkları lügat kitaplarına bakıyorsunuz. İstanbul'un içinde de kırk senedir Arapçayı iki sarıksız adam öğretti; Hacı İbrahim Efendi ve Hacı Zihni Efendi. Eserleri de meydanda; Zihni Efendi'nin eseri işte zât-ı âliniz (Ahmed Naim Efendi'yi kast ediyor). (Kuntay, 2009, s. 134).

Profesör Kırkor Kömürçan (ö. 1958)⁷², Zihni Efendi hakkında düşüncesi şu şekildedir: "... Hacı Zihni Efendi çok nazikti. Fıkıhta derin tetebbuu vardı; evliya gibi pek mübarek bir zat idi." (Ermiş, 2011, s. 70). Yazar Ali Kemâli Aksüt'ünün (ö. 1963)⁷³ ise düşüncesi şu şekildedir: "Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'de usulü fıkıh diye ders vardır. Bunu ilminin genişliği nisbetinde ahlakının yüksekliği ile tanınmış olan Hacı Zihni Efendi merhum okutuyordu..." (Çankaya, 1968-1969, III, s. 1143).

Mehmed Zihni Efendi, kendi unvanını 'el-abdü'l-fakir ila Rabbihi'l-ğani'⁷⁴ olarak belirtmiştir. Galatasaray Sultânîsindeki talebelerinden İsmail Hakkı Ertaylan, müellifimizin kişiliğini şu sözleriyle özetlemektedir:

Edebiyat-ı Arabiyye Hocamız Hacı Zihni Efendi, bir insan değil bir melekti. Üç senelik hocalığı esnasında ruhu incitecek tek bir kelime ağzından çıkmış değildi. Asîl, necîp, halîm-selîm bir insân-ı kâmilî. Hem âlim hem muallimdi hem de müşfik, mülâyim bir muallimdi. Adetâ bir babaydı. (Arslan, 1999, s. 163-168; Ermiş, 2011, s. 71).

⁷¹ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 2:1238-1239.

⁷² Geniş bilgi için bk.: Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 3:342-347.

⁷³ Geniş bilgi için bk.: Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 3:1143-1146.

⁷⁴ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 64.

Galatasaray Sultânîsindeki öğrencilerinden Ali Kemal (ö. 1922)⁷⁵, *Ömrüm* adlı eserinde hocasının ilmi şahsiyetini şöyle zikretmiştir:

... Bu üstadları o zaman nasıl anladımşa şimdi hatıralarıma müracaat ederek öyle anlatmak isterim. Zihni Efendi pek halûk, hatta mahcup bir zât idi, talebeden sıkılır gibi idi. Fakat ulûm-ı fıkhiyede, Arapçada yed-i tûlâ sahibi idi. el-Muşezzeb, el-Muktedab, el-Muntehab diye Arapçaya, sarf u nahv-ı Arabîye dair pek fâzılâne müdakkıkane eserler neşreyliyordu. Mahzâ bu lisan ile pek ziyade meşgul olduğu içi Türkçe ile iştigâle o kadar vakit bulamıyordu. Arapçaya nazar-ı müsâma ile bakanlara âdetâ kızılıyordu. Hattâ el-Muntehab'ın kabına,

Her lisânın Arabî muntahabıdır, çelesi!

Mısra-ı garîbini yazmıştı. Bu eserlerden birine yazdığı bir takrîze Nâci merhum:

Bir Harîrîsi var zamânımızın

Ki Bedüzzamân'ı sânîdir.

Diye başlar, çünkü Zihni Efendi'ye o mertebe hürmet ederdi. Hakîkaten o fâkîh-i fâzıl da bu hürmete lâayık idi. (Kemal, 2004, s. 86).

Galatasaray Sultânîsinde ve Mülkiyyede birçok talebe yetiştirmiştir. Onlardan bazıları şunlardır: Ali Nâzım Bey (ö. 1935)⁷⁶, Ahmed Naim Bey, Kenan Rifâ'î, Yusuf Cemal Molla⁷⁷, Muhammed Şakir (ö. 1958)⁷⁸ ve İsmail Hameti Efendi.⁷⁹

Müellifin *Tuhfetu'l-Erîb fi'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb Tercemesi* adlı eserinde, Hristiyanlık ile ilgili verdiği bilgi onun dinler hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir:

Bunlara, istavroz çıkarmak suretlere tapınmak, insanları şeytanların esirliğinden kurtarmak için Mesih kendini feda etti diye inanmak gibi birtakım fâsit iş itikatlar var ise de bunlar onların diyânet-i asliyyesinde olmayıp, putperestlikten gelme birtakım papazların ilavesi olarak sonradan uydurulmuş şeylerdir. Ve hatta

⁷⁵ Geniş bilgi için bk.: İbnu'l Emin Mahmud Kemal İnal (haz: M. Kayahan Özgül), *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlu's-Şuarâ)*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2000), 2:1182-1188; Mustafa Uzun, "Ali Kemal", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 2:405-408.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk.: Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:941-945.

⁷⁷ Geniş bilgi için bk.: İbnu'l Emin Mahmud Kemal İnal (haz: Müjgan Cunbur), *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlu's-Şuarâ)*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999), 1:335-337.

⁷⁸ Geniş bilgi için bk.: Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 3:765-766.

⁷⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 80.

onlardan bazıları Protestanlarca dahi reddolunmaktadır. (Mehmed Zihni Efendi, 1291/1874, s. 45; Ermiş, 2011, s. 69).

Müellif, coğrafya ilminin önemli olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

Ehl-i medârîse göre tatil günlerde cüz'iyat diye okunan derslerin en mühimi coğrafya dersi olmalıdır. (Coğrafya) İnsana cerîde okumak ve tarih mütâlea etmekten tut da tefsir dersi almakta bile lazımdır. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 522).

Zihni Efendi, Arapça öğretimiyle ilgili düşüncelerini ise *el-Muntehab* adlı eserinde şöyle dile getirmiştir:

Arapçanın bize din ve dil itibariyle gerekli olduğu bilinmektedir. Onun öğretiminde zorluk olduğu iddiası ise asılsız bir iddiadır. Dilimizde çok sayıda Arapça kelime bulunduğu için bu dil, bize yabancı olmayıp onun öğrenilmesi Batı dillerinin öğrenilmesine nispetle daha kolaydır. Bu hususta çekilen zorluk, öğretim metodunun/usulünün yolsuzluğundandır. Yabancı dil öğrenmede en kolay yol, öğrenilen yabancı dilin kaidelerinin öğrencinin kendi lisanı ile öğrenilmesidir. Anlayışlı bir öğrenci Arapçanın kaidelerini anlatan Türkçe yazılmış bir kitabı iyice anlayarak okur ve alıştırmalarını öğrenerek yaparsa kendi kendine Arapçayı bilen biri haline gelir. Arapça metinleri çözerken de dilimizde tercemeleri de bulunan es-Sihâh ve el-Kâmus gibi bir sözlükten faydalanabilir. (Mehmed Zihni Efendi, 1981, s. 4; Arslan, 1999, s. 88-89).

Dâru't-Ta'lîm adında bir mektepte Arapça öğretimi konusunda ün kazanmış Hacı İbrahim Efendi (ö. 1307/1889)⁸⁰ ile de meslektaş olan Zihni Efendi mektebin imtihanlarıyla ve faaliyetleriyle ilgilendiği görülmektedir.⁸¹

Müellifin eserleri, birçok dile çevrilmiştir. Örneğin; *Etvâku'z-Zeheb* adlı eserinin Fransızcaya çevrilmiş beş baskısının bulunduğu, *Meşâhîru'n-Nisâ* adlı eserinin Fransızcaya çevrilip İran'da yayınlandığı, *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eserinin Kazan'da basıldığı ve Osmanlıca olan *el-Muşezzeb* adlı eserinin de Pakistan'da Arapçaya çevrildiği bilinmektedir.⁸² Zihni Efendi, batılı ilim adamları tarafından da takdir edilmiştir. Örneğin,

⁸⁰ Arslan, "Hacı İbrahim Efendi ve Dâru't-Ta'lîm Müessesesi", *İlmi Araştırmalar* 7, (İstanbul: 1999), 31-46.

⁸¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 86-87.

⁸² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 82-83.

Helmuth Ritter şu sözleri zikretmiştir: “Siz kendi kıymetlerinizi bilmiyorsunuz, değerli şahsiyetleri tanımiyorsunuz. Öyle büyük şahsiyetler yetiştirmişsiniz ki onlar Avrupa’da olsa biz onları baş tacı ederdik. Onlardan birisi de bu Mehmed Zihni Efendi’dir.” (Çoşan, 1994, s. 58).

Arap dili ve edebiyatında derinliğe sahip olan Mehmed Zihni Efendi; Mustafa el-Galayin’in *ed-Durusu’l ‘Arabiyye*’sinden, Selim Efendi el-Lübnânî’nin *Medhalu’t-Tullâb ilâ Firdevsi Lugati’l-‘A’rab*’ından, Ferhat b. Matar el-Hasrûnî el-Halebî el-Mârûnî’nin *Bahsu’l-Metâlib*’inden ve Ahmed Faris eş-Şidyâk’ın *Gunyetu’t-Tâlib ve Munyetu’r-Râgıb fi’s-Sarf ve’n-Nahv ve Hurûfi’l-Me’ânî*’sinden faydalandığı görülmüştür.⁸³ Belâgat alanında Abdülkâhir el-Cürcânî’nin *Esrâru’l-Belâga ve Delâ’ilü’l-Î‘câz* adlı eserlerini öğrencilerine okutmuş ve tashih etmiştir.⁸⁴

Zihni Efendi’nin, eserlerinde görülen en belirgin özelliği ise tertip, oluşum bakımından kolay okunması için hareke koyması ve bol örnekle açıklama yapmasıdır. Böylece hem gramer hem de belâgat açısından kalıcı eserler vermiştir. Bunu *el-Kavlu’l-Ceyyid*’de konuların açıklanmasında, şiirlerin tertibinde ve harekelenmesinde görmekteyiz. Zihni Efendi, o devrin şartlarına uygun bir metot oluşturmuştur. Müellif, *el-Kavlu’l-Ceyyid*’in Mısır’daki baskısında harekelenmediği konusunda şikayetini dile getirmiştir.⁸⁵ Mehmed Zihni Efendi, eserlerinin harekelenmesinin önemi konusunda şunları söylemektedir:

Bu harekenin tashihinden dolayı (Nadr b. Şümeyl’in) seksen bin dirhem sim-i halis (katıksız gümüş) atıyye aldığı Meşâhîru’n-Nisâ’da yazmışımdır. İlk-ı nefisi arabinin evan-ı kesadı olan şu zamanda zabt-ı kelimat (kelimelerin harekelerinin tesbiti) nev’inden âcizane vuku’a gelmekteki asarım oldukça mazhar-ı kabul olmağla bihamdihi te’ala, ben de nail-i nakdine-i sürur olmakdayım. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 495).

⁸³ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 84-85.

⁸⁴ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 86.

⁸⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid fi Şerhi Ebyâti’t-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti’s-Seyyid*, 3. bs., (İstanbul/Üsküdar: Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire, 1327-1328/1909-1910), 466.

Arapça konusunda gerekli bilgilerin daha kolay öğrenilmesi konusunda *el-Muntehab*, *el-Muktedab* ve *el-Muşezzeb* adlı eserler oluşturmuştur.⁸⁶ Bu eserler, Arap dili ve edebiyatı alanında takip ettikleri metot ve dil bilgisi konusunda çığır açmıştır.⁸⁷

Böylelikle müellifin ilmi ve edebi kişiliğini de ortaya koyduk. Müellifin hayatı ana başlığı içerisinde sekiz alt başlığı ele aldık. Bundan sonra ikinci ana başlıkta, müellifin yaşadığı dönemi ele alacağız.

1.2. Yaşadığı Dönem

1846-1913 (1262-1332) yılları arasında yaşayan Mehmed Zihni Efendi'nin, hayatı hakkında bilgi verdikten sonra onu daha iyi tanımak ve anlamak için yaşadığı dönem hakkında da bilgi verilecektir.

Müellifin yaşadığı dönem, Osmanlı'nın son dönemidir. Müellif, on beş yaşına kadar Sultan Abdülmecid (1839-1861)⁸⁸ döneminde, on beş yaşından otuz yaşına kadar Sultan Abdülaziz (1861-1876)⁸⁹ döneminde, otuz yaşından altmış üç yaşına kadar V. Murat (Mayıs 1876-Ağustos 1876)⁹⁰ dönemiyle birlikte II. Abdülhamid (1879-1909)⁹¹ döneminde ve yaşamının son beş yılında da Mehmed Reşat (1909-1918)⁹² döneminde yaşamıştır.⁹³ Dolayısıyla Osmanlı'nın kritik bir döneminde yaşadığı görülmektedir. Zihni Efendi; doğmadan yedi yıl önce 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856'da Islahat Fermanı, 1876'da I. Meşrutiyet ve 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Müellifin bu dönemin kültürel yaşamı içerisinde yazmış olduğu eserlerini ve yaşadığı çevreyi anlamlandırmak

⁸⁶ Geniş bilgi için bk.: Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 89-95.

⁸⁷ Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 421.

⁸⁸ Geniş bilgi için bk.: *Osmanlı Ansiklopedisi*, (İstanbul: İz Yay., 1999), 6:100-175; Kemal Arkun, *Adalet Ustaları Sultan Abdülmecit Han 31. Osmanlı Padişahı-96. İslâm Halifesi*, 3. bs., (İstanbul: Akademisyen Yay., 2012); Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 1:259-263.

⁸⁹ Geniş bilgi için bk.: *Osmanlı Ansiklopedisi*, 6:176-229; Arkun, *Adalet Ustaları Sultan Abdülaziz Han 32. Osmanlı Padişahı-97. İslâm Halifesi*, 2. bs., (İstanbul: Akademisyen Yay., 2010); Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 1:179-185.

⁹⁰ Geniş bilgi için bk.: *Osmanlı Ansiklopedisi*, 6:230-241; Arkun, *Adalet Ustaları Sultan V. Murat Han 33. Osmanlı Padişahı-98. İslâm Halifesi*, 3. bs., (İstanbul: Akademisyen Yay., 2012); Küçük, "V. Murat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 1:183-185.

⁹¹ Geniş bilgi için bk.: *Osmanlı Ansiklopedisi*, 6:242-277; 7:6-90; Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, 1. bs., (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı no:148, 2008); Arkun, *Adalet Ustaları Sultan II. Abdülhamit Han 34. Osmanlı Padişahı-99. İslâm Halifesi*, 3. bs., (İstanbul: Akademisyen Yay., 2010); Küçük, "II. Abdülhamid", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 1:216-224.

⁹² Geniş bilgi için bk.: *Osmanlı Ansiklopedisi*, 7:91-161; Arkun, *Ulu Çınarın Kuruyan Kökleri Sultan V. Mehmet Reşat Han 35. Osmanlı Padişahı-100. İslâm Halifesi*, 2. bs., (İstanbul: Akademisyen Yay., 2010); Küçük, "V. Mehmed", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 1:418-422.

⁹³ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 27.

için yukarıda verdiğimiz beş padişah döneminin kısaca siyasi, sosyal, ekonomik, eğitim-öğretim ve kültürel faaliyetlerini ele almaya çalışacağız.

1.2.1. Siyasi Durum

Mehmed Zihni Efendi'nin yaşadığı dönem, Osmanlı Devleti'nin dağılma ve çöküş dönemini (1807-1922) oluşturmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz beş padişah döneminde yaşanan önemli siyasi gelişmeler bulunmaktadır.

1789 yılındaki Fransız İhtilâli'nin ardından ortaya çıkan milliyetçilik⁹⁴ akımı ve Sanayi İnkılâbı sonucunda sömürge ve pazar arayışına giren büyük devletlerin ekonomik ve askeri alanda gelişimi, XIX. yy.da Osmanlı'nın dağılma dönemine girmesinin sebeplerindendir. Bu dönemde Osmanlı Devleti toprak kaybetmemek için denge politikası uygulamıştır.

Abdülmecid döneminde; Osmanlıcılık⁹⁵ akımı etrafında halkın haklarının teminat altına alınması, Müslim ve gayrimüslim arasındaki kişilik hakkı bakımından eşitlik sağlayacak bir kurulum oluşturulması ve Londra Konferansı'nda (15 Temmuz 1840) Avrupa meselesi haline gelmiş olan Mısır ve Boğazlar sorununun çözümünü kolaylaştırılması için 3 Kasım 1839 Tanzimat⁹⁶ Fermanı ilan edilmiştir.

Osmanlı, Rusya'ya 4 Ekim 1853 tarihinde savaş ilan etmiştir (Kırım Harbi). Bu savaştan sonra Paris Konferansı toplanmış ve bu Konferans'tan önce 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı⁹⁷ ilan edilmiştir. Abdülmecid dönemi, ıslahat bakımından önemlidir.⁹⁸

1856 yılında Paris Antlaşması'ndan sonra ülke içerisinde birçok ayaklanmalar, özerklik arayışları veya imtiyazların genişletilmesi talepleri, 1875'te devletin iflasına sebep olan borçlanmalar, Abdülaziz'in tahtan indirilmesi gibi olaylar yaşanmıştır.⁹⁹ Abdülaziz döneminde başlamış olan Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmalarına V. Murat

⁹⁴ Geniş bilgi için bk.: Köksal Şahin, "Bir ideoloji olarak 'Milliyetçilik'", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.:12, (2007); Azmi Özcan, "Milliyetçilik", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 30:84-87.

⁹⁵ Geniş bilgi için bk.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 6. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2007), 8:496-510; Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33:485-487.

⁹⁶ Geniş bilgi için bk.: Engelhart Edouard Philippe (trc. Ayda Düzü), *Tanzimat*, (İstanbul: Milliyet Yay. Tarihi Dizisi: 41, 1976); Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 40:1-10.

⁹⁷ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, 7:2003; Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 19:185-190.

⁹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, (İstanbul: Yıldız Matbaacılık, 1994), 1:94-95; Küçük, "Abdülmecid", 259-260.

⁹⁹ İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti*, 98-102.

döneminde Sırbistan ve Karadağ muharebeleri de eklenmiştir. Anayasaya dayalı meşrutî bir idare kurmak amacıyla Abdülaziz ile V. Murat'ı tahttan indiren Mithat Paşa ve arkadaşlarıyla anlaşılan II. Abdülhamid, tahta çıkmasıyla I. Meşrutîyeti¹⁰⁰ ilan etmiştir.

23 Aralık 1876'da ilk anayasa olan Kânûnî Esâsî¹⁰¹ ilan edilmiştir.¹⁰² İlk meclis, parti grupları yerine milliyet grupları şeklinde ayrılmıştı. II. Abdülhamid, anayasanın kendisine verdiği yetkiyle 13 Şubat 1878'de Meclis-i Meb'ûsan'ı¹⁰³ süresiz olarak kapatmıştır. 93 Harbi¹⁰⁴ olarak nitelendirilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra 3 Mart 1878'de Rusya ile Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı, 13 Temmuz 1878'de imzaladığı Berlin Antlaşması ile toprak kaybına uğramamış ancak Rusya'ya tazminat ödemek zorunda kalmıştır.¹⁰⁵

II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908'de anayasayı bir daha ilan etmiştir. II. Meşrutîyet, 31 Mart Vak'ası¹⁰⁶ denen isyanla imparatorluğun dağılmasını daha da hızlandırmıştır.¹⁰⁷ Meb'ûsan ve Ayan meclislerinin ittifak etmeleri sonucunda II. Abdülhamid'i tahtan indirip Mehmet Reşat'ı tahta çıkartmışlardır. Osmanlı, İttihat ve Terakkî Cemiyeti¹⁰⁸ tarafından yönetilmiştir. Mehmet Reşat devrinde İtalya ile 1911 Trablusgarp Savaşı yapılmıştır. 1912 yılında başlayan Balkan Savaşları¹⁰⁹ sonucunda Uşi Antlaşması imzalanmış ve 1913 yılında ise Türkçülük¹¹⁰ fikir akımı ortaya çıkmıştır.¹¹¹

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutîyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907) VIII*; M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutîyet", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 19:388-393.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8:215-230; M. Akif Aydın, "Kânûn-ı Esâsî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 24:328-330.

¹⁰² Küçük, "II. Abdülhamid", 217.

¹⁰³ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8:225; Akyıldız, "Meclis-i Meb'ûsan", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 28:245-247.

¹⁰⁴ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8:40-57; Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 9:498-499.

¹⁰⁵ Küçük, "II. Abdülhamid", 218.

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bk.: Özcan, "Otuzbir Mart Vaka'ası", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34:9-11; <https://ataturkansklopedisi.gov.tr/bilgi/31-mart-vakasi/>. (14.06.2022).

¹⁰⁷ Küçük, "II. Abdülhamid", 222.

¹⁰⁸ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8:510-537; Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 13:476-484.

¹⁰⁹ Geniş bilgi için bk.: Küçük, "Balkan Savaşı", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 5:23-25; <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/balkan-harbi/>. (14.06.2022).

¹¹⁰ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8:550-563; Hanioğlu, "Türkçülük", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 41:551-554.

¹¹¹ Hanioğlu, "Türkçülük", 553.

Bu dönemde ortaya çıkan ve önemli ölçüde taraftar bulan fikir akımlarından birisi de İslâmcılık'tır. İslâmcılık¹¹² XIX. yy. ikinci yarısında Osmanlı aydınları aracılığıyla başlayan bu ideoloji, II. Abdülhamid devrinde bir politika olarak işlev görmüştür. İslâmcılığın yanı sıra Osmanlılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi ideolojik akımlarında bulunduğu görülmektedir.¹¹³ II. Abdülhamid'in, en başarılı yönü dış siyasette denge politikası takip etmiş olmasıdır. Bir başka önemli özelliklerinden biri de Türklük şuurunu ön planda tutmasıdır. Bu yüzden Türklerle yakından ilgilenmiştir. II. Abdülhamid, halifelikten yararlanarak Panislâmizm ideolojisini yaymak için çalışmıştır. Fakat Panislâmizm politikası sayesinde İngiltere'nin Arabistan'da yaptığı entrikalar engellenmeye çalışıldıysa da devletin mali olarak yaşadığı sıkıntılar sebebiyle Osmanlı'nın yıkılışı hızlanmıştır.¹¹⁴ Bu akımların ideolojilerini Bernard Lewis şu sözlerle açıklamaktadır:

Osmanlıcılar, aleniyetteki iddialarına rağmen, gayrimüslimlere gerçek bir eşitlik vermeye hazır olmadıklarını açığa vurdular; Türkçüler, savundukları daha büyük Türk ailesinin, İslam dininde olanlarla sınırlı olduğunu açıkladılar ve gerisini bunun dışında bıraktılar. Bu raddeye kadar her iki grup da İslâmcıydı; Osmanlıcı liderler de işlerinde idiler. İslâmcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük arasındaki farklar her zaman kolaylıkla görülmez. (Lewis, 2000, s. 349).

Siyasi durumu bu bilgilerle değerlendirmek gerekirse Osmanlı Devleti ıslahat, ferman ve akımlarla savaşları ve iç unsurlardan doğan çatışmaları engelleyemediği görülmektedir. Müellifimiz, daha çok eserlerini II. Abdülhamid devri içerisinde bir yapıt haline getirmiştir. Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*'i 1886 yılında II. Abdülhamid devrinde bastırmıştır. Bu da İslâmcılık fikir akımının etkisinin olduğu bir dönemde yazıldığını göstermektedir.

1.2.2. Sosyal Durum

Altı yüzyıllık Osmanlı'nın toplum yapısında dönem dönem farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşmaların sebeplerini ise sınırların genişlemesiyle birlikte toplulukların çeşitliliğinin artması, XVIII. yy.ın sonlarından itibaren ise sınırların

¹¹² Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8:539-549; Mümtaz'er Türköne, "İslâmcılık", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 23:60-62.

¹¹³ Türköne, "İslâmcılık", 60.

¹¹⁴ Küçük, "II. Abdülhamid", 219-221.

daralması sonucunda çeşitlilik azalırken diğer taraftan kaybedilen topraklardaki Müslümanların elde kalan topraklara çekilmesi ve XIX. yy.da da toplum yapısındaki modernleşme faaliyetlerinin ortaya çıkması şeklinde kısaca tanımlamak mümkündür.¹¹⁵ Kaybedilen yerlerden gelen göçmenleri yerleştirmek için 1860'ta Muhâcirîn Komisyonu kurulmuş, daha sonra ise genel müdürlük altında 1914'de Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi şeklinde anılmıştır.¹¹⁶ Bu kapsamda Tanzimat'tan sonraki toplum yapısını ortaya koyacağız.

XIX. yy.da toplum yapısı tarım toplumu olma özelliğini sürdürmüştür. Nüfusun %80'i köylerde %20'si ise şehirlerde yaşamaktaydı. Tanzimat devriyle müslüman-gayrimüslim eşitliğinin sağlanması amacıyla Rum, Ermeni ve Yahudi için nizamnameler yayınlanmıştır. Ayrıca İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde de yabancıların sayısı artmıştır.¹¹⁷

Avrupa'da ise önce Reform ve Rönesans, arkasından Sanayi İnkılâbı ve Fransız İhtilali yaşanmıştır. 1829 yılında Osmanlı'da Katolik Ermeniler bir millet olarak tanınmış, Latin Katoliklere ise millet statüsü 1840'ta verilmiştir. Modern anlamda kaydedilen ilk kadın-erkek nüfus sayımı 1882'de yapılmaya başlanarak 1890'da tamamlanmıştır.¹¹⁸ XIX. yy.ın toplum açısından meydana gelen ekonomik ve kültürel farklılaşmalar sonucunda köy yaşantısında aşırı bir değişim olmamasının yanı sıra şehirlerdeki geleneksel mahallelerde değişimler meydana getirmiştir.¹¹⁹

Tanzimat devri toplumunda hukuk alanında ise bir düalizm vardı. Örneğin, evlenme konusunda devletin ilk ciddi müdahalesi 2 Eylül 1881 tarihli Sicilli Nüfus Nizamnamesi ile meydana gelmiştir. Böylece evlenecek müslümanların şer'iyeye mahkemesinden, gayrimüslimlerin ise kendi dini reislerden izinname almış olmaları bu düalizmi ortaya koymaktadır. Bu nizamnameyle gayrimüslimlere evlendirme memuru statüsü kazandırılmış, evlenme ve boşanmaları nüfus idaresine bildirmekle sorumlu hale getirilmiştir.¹²⁰

¹¹⁵ Mehmet Öz, "Osmanlılar 'Sosyal Hayat'", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33:532.

¹¹⁶ Öz, "Osmanlılar 'Sosyal Hayat'", 535.

¹¹⁷ Öz, "Osmanlılar 'Sosyal Hayat'", 535-536.

¹¹⁸ <https://www.altayli.net/yenilesme-doneminde-osmanli-toplumu.html>.(08.01.2022).

¹¹⁹ Öz, "Osmanlılar 'Sosyal Hayat'", 537.

¹²⁰ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1974), 287-288.

Tanzimat'ta hazırlanan en önemli kanun Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye¹²¹’dir. Tanzimat’tan sonra da bir medeni kanun hazırlanması düşünülmüş fakat başarılı olunamamıştır.¹²² Medenî hukukun önemli bir kısmı Arazi Kanunnâmesi¹²³ (1858) ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ile (1868-1876) kanunlaştırılmıştır. Ancak aile hukukuna sıra gelmemiştir. Kısa bir müddet sonra başlayan kanunlaştırma hareketlerinin son örneği ise 25 Ekim 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi¹²⁴ olmuştur. Bu kararnamede Hanefî mezhebi dışındaki diğer fıkıh mezheplerinden de istifade edilmiştir.¹²⁵

1.2.3. Ekonomik Durum

Osmanlı Devleti’nin, siyasi olarak dağılma döneminde olması devletin ekonomik olarak bir çöküş evresinde olmasına neden olmuştur.

XVIII. yy. sonrası ve XIX. yy. başları Osmanlı Devleti, Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli yüksek faizli borçlarla bütçeyi karşılamaya çalışmıştır. Bu daha sonra borçların giderek büyümesiyle uzun vadeli borç haline dönüşmek zorunda kalmıştır.¹²⁶ Yayınlanan Tanzimat ve Islahat Fermanları çerçevesinde mali olarak yapılan ıslahatları özetlemek gerekirse: ‘vergilerde eşitlik sağlanması, iltizam sisteminin kaldırılarak vergilerin doğrudan alınması, karma ticaret mahkemelerinin kurulması, modern bütçe uygulamasına geçilerek finans kurumlarının tesis edilmesi’ bunlar arasındadır. Eşitlik amacı güden bu kanunlaştırma çabalarıyla hukukun üstünlüğü kurulması amaçlanmıştır.¹²⁷ Böylece Tanzimat döneminde meydana gelebilecek ekonomik sorunların halledilmesi için Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyye, Meclis-i Âlî-i Hazâin, Divan-ı Muhasebât gibi meclisler oluşturulmuştur. Ayrıca Tanzimat’ın uygulandığı bütün kaza ve sancaklarda vergilerin yeniden hak ve adalet ilkelerine uygun biçimde belirlenmesi için muhassıllık teşkilatı kurulmuştur.¹²⁸

¹²¹ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6:26; 7:166-169; Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 28:231-235.

¹²² İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti*, 435-436.

¹²³ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6:154; Aydın, “Arazi Kanunnâmesi”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 3:346-347.

¹²⁴ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7:172-209; Aydın, “Hukûk-ı Âile Kararnâmesi”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 18:314-318.

¹²⁵ Aydın, “Hukûk-ı Âile Kararnâmesi”, 314.

¹²⁶ Güler Eren (ed.), *Osmanlı-İktisat*, (Ankara: Türkiye Yay., 1999), 3:390.

¹²⁷ Eren (ed.), *Osmanlı-İktisat*, 366.

¹²⁸ Erol Özvar, “Osmanlılar ‘Mali Yapı’”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33:522-523.

Ekonomik bunalımın aşılmasına yönelik girişimleri ise ‘vergilerin artırılması ve olağanüstü vergiler ihdas edilmesi, yeni gelir toplama usullerine başvurulması, iç hazineden merkezi hazineye kaynak aktarılması, tağşişe (paranın değerinin düşürülmesi) başvurulması, esham¹²⁹ veya iç borçlanma yapılması, dış borçlanma teşebbüsünde bulunulması’ şeklinde sıralamak mümkündür.¹³⁰

İlk kez Sultan Abdülmecid, kâğıt para bastırma girişiminde bulunmuştur. Sultan Abdülaziz devrinde kâime¹³¹ (1843 yılında basılan ilk Osmanlı banknotu) basımı hızlanmıştır. Bu da paranın değerinin düşmesine sebep olmuştur. II. Abdülhamid zamanında ise ekonomik durumu düzeltmek için yeniden kâime basılmıştır.¹³² Bir de II. Abdülhamid devrinde tarım konusunda Avrupa’ya öğrenci gönderilmiş ve tarım konusunda örnek okullar oluşturulmuştur.¹³³ XIX. yy. başlarında ekonomik alanda, gayrimüslimlerin dış ticarete etkin olmak istemeleri üzerine batı devletlerinin tüccarlarına verilen statü onlara da verilmiştir.¹³⁴

XVIII. yy. ikinci yarısından itibaren özellikle Ruslarla yapılan savaşların malî olarak etkisi büyük olmuştur. Devletin hazine açıklarının kapatılması için öncelikle iç borçlanma yoluna gidilmiştir ve yukarıda sözü edilen geleneksel politikaların bir kısmına ilaveten esham ve kâimedeki iç borçlanma yöntemi şeklinde yararlanılmıştır. Galata bankerlerinden borç veren büyük bir kesim olmuştur. Bunun yetmemesi üzerine XIX. yy. ortalarında dış borçlanma gerçekleşmiştir.¹³⁵

Rusya’nın Akdeniz ticaretine hâkim olmasını istemeyen İngiltere ve Fransa’nın da kışkırtmalarıyla başlayan Kırım Harbi (1853-1856) Osmanlı’yı malî olarak etkilemiştir. Osmanlı yöneticileri, ordularıyla Osmanlı Devleti’ni destekleyen İngiltere ve Fransa’nın kredi konusundaki tekliflerini kabul ederek ilk borç anlaşmasını 24 Ağustos 1854 tarihinde imzalamıştır. Böylece Osmanlı dış borçlanma dönemi başlamıştır. Alınan borç, giderleri karşılamadığı için 27 Haziran 1855’te ikinci bir anlaşma daha imzalanmıştır. Bu dış borçlanma, Osmanlı yöneticilerine kolay geldiği için kısa zamanda

¹²⁹ Geniş bilgi için bk.: Mehmed Genç, “Esham”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 11:376-380.

¹³⁰ Eren (ed.), *Osmanlı-İktisat*, 363-364.

¹³¹ Geniş bilgi için bk.: Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kâğıt Para (Kâime)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1970); Akyıldız, “Kâime”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 24:212-214.

¹³² İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti*, 555.

¹³³ Eren (ed.), *Osmanlı-İktisat*, 307.

¹³⁴ Eren (ed.), *Osmanlı-İktisat*, 331.

¹³⁵ Özvar, “Osmanlılar ‘Mali Yapı’”, 524.

alışkanlık haline gelmiştir. Her borç alıfta, devlet gelir kaynaklarının teminat olarak gösterilmesi ise ülkeyi ipotek altına sokmuştur.¹³⁶ Avrupa devletleriyle yapılan müzakerelerle rusum-ı sitte denilen (tuz, tutun, ispiroto, pul, ipek ve balık) iç ve dış borçlar Düyûn-ı Umûmiyye¹³⁷ idaresine bırakılmıştır (1881).¹³⁸

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi kurulduktan sonra da borç alınmaya devam edilmiştir. 1886'dan II. Meşrutiyet'in ilânına (1908) kadar on iki ve 1908'den 1914'e kadar altı olmak üzere toplam on sekiz anlaşmayla borç alınarak bunların büyük kısmı demiryolu, liman ve sulama kanalları gibi ülke yatırımlarına harcanmıştır. Bütün güçlüklerle rağmen borçların ödenmesine I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar düzenli olarak devam edilmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye borçlarının tamamen ödenmesi ise ancak Cumhuriyetten sonra gerçekleşmiştir.¹³⁹

Sonuç olarak devletin siyasi ve sosyal durumunda olduğu gibi ekonomik durumunda da çöküşün eşiğinde olduğu daha belirgin olarak ortaya koyulmuştur. Bu çöküşü önlemeye dönük ıslahatlar yapılmaya girişiminde bulunulsa da ileriki yıllarda bu girişimin faydalı olmadığı ve devletin ekonomik olarak çöküşünün devletin yıkılma sebepleri içerisinde önemli bir yer tuttuğu görülmüştür.

1.2.4. Eğitim-Öğretim ve Kültürel Durum

Osmanlı Devleti, batı medeniyetinin karşısında medeniyetini koruyabilmek için eğitim sisteminde gelenekçi-modern ikililiğini meydana getirmiştir. Özellikle Batıcı zihniyet, II. Meşrutiyet'ten sonra hâkim konuma yükselmiştir.¹⁴⁰ Bu dönemde yabancı okul sayılarında da artış görülmektedir.¹⁴¹ II. Meşrutiyet devri (1908-1923), eğitimde duraklama ve bocalama devri olarak kabul edilmiştir.¹⁴²

XIX. yy.da Batı tipi sivil ve askerî bürokrasinin her seviyedeki personel ihtiyacının modern okullardan sağlanmasıyla Enderun Mektebi'nin işlevi ortadan kalkmış, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra modern bir eğitim sistemi kurulmuştur.

¹³⁶ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 10:58.

¹³⁷ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8:424-432; Küçük-Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", 58-62.

¹³⁸ İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti*, 550.

¹³⁹ Küçük-Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", 60.

¹⁴⁰ İlhan Kutluer, "Batılılaşma", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 5:153.

¹⁴¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 3:1028-1044.

¹⁴² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 4:1273.

Sultan Abdülmecid 1845 yılında bir fermanla modern okulların açılması gerektiğini belirtmiş; Meclis-i Maârif-i Muvakkat kurulmasıyla ülkede Batı’da olduğu gibi ilk, orta ve yüksek öğretimden oluşan üç aşamalı eğitim sistemi tesis edilmesi önermiştir. 1846’da açılan modern okulların geleneksel eğitim kurumlarının da bağlı olduğu Evkaf Nezâreti’nin yerine Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti’ne bağlanması kararlaştırılmıştır. Bu idari ayrışma, 1857 yılında bakanlık statüsündeki Maârif-i Umûmiyye Nezâreti’nin¹⁴³ açılmasıyla tamamlanmıştır. Böylece ülkede devletin yıkılışına kadar iki ayrı eğitim sistemi var olmuştur.¹⁴⁴

Eğitim alanında sıbyan mektebi; onun eksikliğini tamamlamak amacıyla oluşan rüşdiye (ortaokul), idâdî ve yüksek öğretim sistemi vardır. Rüşdiye, sıbyan mekteplerinin (ibtidâî) aksine çağdaş eğitim veren eğitim sistemidir. Mekteb-i Maârif-i Adliye adında ilk rüşdiye açılmıştır.¹⁴⁵ İlk defa kız rüşdiyesi de 1856’da açılmıştır. Kız rüşdiyeleri 1869’da Dârulmuallimât ve 1878’de Üsküdar Kız Sanayi mektepleri adıyla açılmıştır.¹⁴⁶ Ortaöğretim’in ikinci kademesi idâdîler’dir.¹⁴⁷ Bugünkü lise karşılığı ise Mekteb-i Sultânî, idâdî¹⁴⁸ seviyesinde olup Türkçe ve Fransızca eğitim yapan bir mekteptir.¹⁴⁹ 1868 yılında, Islahat Fermanının da etkisiyle, Fransa model alınarak Zihni Efendi’nin de öğretmenlik yaptığı Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi¹⁵⁰ açılmıştır. Bu asırda hem azınlıkların hem de misyonerlerin okulları artmıştır. Cumhuriyet devrinde Galatasaray Lisesi adını almış olan Mekteb-i Sultânî, halen eğitim faaliyetini sürdürmektedir.¹⁵¹ Yine bu dönem Dârulfünun¹⁵² ve yüksek okullar kurulmuştur. 1859’da ilk sivil yüksek okulu, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne’dir.¹⁵³ Bu okul, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda ve

¹⁴³ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7:200-201; Akyıldız, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 17:273-274.

¹⁴⁴ Cemil Öztürk, “Osmanlılar ‘Eğitim ve Eğitim Kurumları’”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33:567.

¹⁴⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 2:394.

¹⁴⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 2:457-459.

¹⁴⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 3:923-934.

¹⁴⁸ Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7:201-202; Öztürk, “İdâdî”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 21:464-466.

¹⁴⁹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 4:1433-1445.

¹⁵⁰ Geniş bilgi için bk.: Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, (İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1952); Adnan Şişman, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 13:323-326.

¹⁵¹ İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti*, 2:318.

¹⁵² Geniş bilgi için bk.: Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7:203-204; Mehmet Ali Ayni, *Dârulfünun Târihi*, (İstanbul: Yeni Matbaası, 1343/1927); İhsanoğlu, “Dârulfünun”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 8:521-525.

¹⁵³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 2:594.

gelişiminde önemli rol oynayan sivil bürokrasi kadrolarını yetiştirmede önemli rol oynamıştır. Ayrıca 1900 yılında pek çok yüksek okul kurulmuştur.¹⁵⁴

II. Meşrutiyet devrinde eğitim alanında hususi mektepler hizmet vermiş fakat bunlar özel statüde oldukları için istenilen seviyeye ulaşılmamıştır.¹⁵⁵ O mekteplerin bazıları Dâru’ş-şafaka,¹⁵⁶ Şemsülmaârif, Mekteb-i Hamîdî, Darüttalim-Darütedris, Mekteb-i Osmânî, Fenni Mimari Mektebi ve Mekteb-i Edeb’tir.¹⁵⁷ Bu mektepler içerisinde müellifin de yer aldığı Mekteb-i Edeb hakkında şu bilgilere rastlanmıştır:

Bu mekteb-i açan Necib ve Ali Nâzima Beyler’dir. Mekteb-i Mülkiyye mezunlarından 20 kadar kişi tarafından Arapçadaki vukuflarını arttırmak ve tefsir ve hadis okumak için muhterem Hacı Zihni Efendi merhûma müracaat edilmiş ve tahsil edilen muvafakati üzerine haftada iki gün yapılmıştır. İlk ders 5 Teşrinisânî 1304 (1884) cumartesi günü yapılmıştır. Bu dersler ve bilhassa Arapça dersi bir buçuk sene devam etmiştir. Mektebi Edeb’de, Arapça ve Farsça okutacakların ilmi ve içtimai mevkilerine çok ehemmiyet verilmiştir. Hacı Zihni Efendi Arapça ve Muallim Feyzi ile sonra Muallim Nâci Efendi Farsça okutmaya davet edilmiştir. Hacı Zihni Efendi’nin el-Murteeb ve el-Muşezzeb adlarında sarf ve nahiv kitapları ibtidâide okutulmuştur. İlk baskısında Mekteb-i Edeb adını almıştır. Mekteb-i Edeb, Necib Bey’in vefatı ve Ali Nâzima Bey’in de Maârif Nezâret’inde bir memuriyete tayini üzerine 1307’de (1891’de) kapanmıştır. (Ergin, 1997, III, s. 1021-1024).

Devlet’in içerisinde oluşan tekke ve zaviyeler, kütüphaneler, kıraathaneler, konaklar da birer halk eğitim kurumu gibi faaliyet göstermiştir. Tekkelerde, din ve ahlâk eğitiminin yanı sıra müzik ve spor eğitimi de verilmiştir. Bazı seçkinlerin mekânları, birçok şehirde, özellikle İstanbul’da birer yaygın eğitim kurumu olarak kullanılmıştır.¹⁵⁸

Dönemi daha iyi anlamak için Osmanlı Devleti’ne bağlı olan Suriye halkıyla alakalı şu bilgilere ulaşılmıştır:

¹⁵⁴ Öztürk, “Osmanlılar ‘Eğitim ve Eğitim Kurumları’”, 567.

¹⁵⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 3:935.

¹⁵⁶ Geniş bilgi için bk.: Halis Ayhan-Hakkı Maviş, “Dâruşşafaka”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 9:7-9.

¹⁵⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 3:946-1027.

¹⁵⁸ Öztürk, “Osmanlılar ‘Eğitim ve Eğitim Kurumları’”, 566.

Arap ulusçuluğu doğuş ve yükselme dönemindeydi. Henüz bağımsızlık isteyen sesler zayıftı... Hristiyan veya Müslüman olsun, Arap ulusçuları bu dönemde eşitlikçi bir özerklikten yanaydılar... Yabancı Misyon okullarında okuyan Araplar edebi, tarihi metinleri değerlendirmeyi, yabancı dildeki edebiyatı izlemeyi öğrenmişti. Suriye «Protestant College» ve Cizvit Koleji (Fransız) bu gibi tanınmış iki eğitim kurumuydu. Modern Arap tarihçiliği ve edebiyat araştırmalarının daha çok bu laik veya yabancı eğitim görmüş, Hristiyan Araplar tarafından gerçekleştirilmesi bir rastlantı değildi. Suriye-Lübnan kozmopolit bir kültür ortamıydı ve bu renklilik içinde modern Arap ulusçuluğu gelişti... Hamidiye döneminin Suriye-Lübnan'ın bütünlüğünü sağlamak için en önemli girişimi eğitim alanında olmuştur, denebilir. Mevcut sıbyan mekteblerinin ıslahı, kız ve erkek rüşdiyeleri açmak, idâdîye ve sultânîyeler kurmak bu politikanın sonucudur... Bununla beraber Osmanlı eğitim kurumlarının yayılması zamanla Osmanlı (daha doğrusu Türk) kültürünü tanıyan ve Osmanlılığa sempati duyan bir neslin yetişmesine yardımcı oldu. Arap dünyasında resmi Osmanlılığın aleyhtarı düşünce ve duyguların en çok yaşadığı bu bölgede, Türk dilini bilen ve Osmanlılara sempati duyanlar arttı... Osmanlı yönetiminin süratle kendine bağlı bir seçkinler grubu yetiştirmek için, başvurduğu diğer yöntem aşiret reislerinin, yerel eşrafın çocuklarını İstanbul'daki eğitim kurumlarına çekmek olmuştur. 11 Temmuz 1885'de kurulan ünlü Aşiret Mektebi dışında, Mekteb-i Mülkiyyede de bu gibiler için bir «sınıf-ı mahsus» kurulmuştu... 1901-1907 yılları arasında bu sınıfta Arap ülkelerinden 167 öğrenci okumuş ve diploma almıştı, bunların 21'i Suriye ve Lübnan'dan geliyordu. Bu öğrenciler uzun yıllar Arap bürokrasisinde Türkçe bilen ve bazen yüksek mevkiye çıkan kimseler oldular. Bir kısmı ülkesine dönmedi ve Türkleşti. Arap vilayetleri dışında görev aldılar. (Ortaylı, 1984, s. 108-111).

Mehmet Zihni Efendi'nin öğrencisi olan Babanzâde Ahmet Naim, *el-Muktedab fi Nahvi Lisâni'l-'Arab* adlı eserine yazdığı ön sözünde şu gerçeğe değinmiştir:

Din lisanı olmak hasebiyle Arapçayı her mümin ve muvahhidin, bhusus yazı dilindeki kelimelerin yüzde yetmişi Arapça olan bir Osmanlı'nın tahsile şiddetli ihtiyacı vardır... İfadesi belîğ olan bu lisan öteden beri mekteplerimizde yalnız Osmanlı lisanının istiare suretiyle aldığı Arapça kelime ve terkiplerin kullanma şekillerini belletmek, mektep rahlelerinde yetişecek kâtipleri ve kalem sahiplerini Osmanlı şivesine aykırı yanlışlardan korumak maksadıyla tedris edilmekte olup...

1824 yılında devlet dairelerine gönderilen resmi açıklamada sarf ve nahiv ilimleriyle yazı sanatını öğrenmemiş şahısların memuriyete getirilmemeleri istenmiştir. (Hazer, 2002/I, s. 280).

M. Sadi Çöğenli'nin Türklerin Arap gramerine katkılarını gösteren 'Eski Harflerle Basılmış Arapça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu' çalışmasında yaklaşık 120 Osmanlı Türk âlimi tarafından (genel olarak Türkler için) hazırlanmış olan Arapça Dilbilgisi kitapları görülmüştür.¹⁵⁹ *el-Muntehab* ve *el-Muktedab* adlı eserin müellifi olan Mehmed Zihni Efendi de bu âlimler içerisinde yer almaktadır. Bir başka çalışmada gramer hakkında Osmanlı'nın XVI-XX. yy.ları arasında 217 Türk müellifinin biyografisine ve yazdıkları eserlere de yer verilmektedir.¹⁶⁰

Osmanlı döneminde Arap dili ve edebiyatı alanında medreselerde es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1228)¹⁶¹ *Miftâhu'l-Ulûm*¹⁶² adlı eseri, el-Kazvî'nin (ö. 739/1338)¹⁶³ *Telhîsu'l-Miftâh*¹⁶⁴ adlı eseri, et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390)¹⁶⁵ *el-Mutavvel*¹⁶⁶ ve *Muhtasarı'l-Me'ânî*¹⁶⁷ adlı eseri ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413)¹⁶⁸ *Haşiye 'ale'l-Mutavvel*¹⁶⁹ adlı eseri okutulmuştur.¹⁷⁰ Bu eserler üzerine çok sayıda şerh, haşiye ve ta'likât yapıldığı görülmüştür. Bu dönem meşhur bir âlimin eserini açıklamak ve tenkit etmek muteber bir çalışma olarak kabul edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz eserlere dayanılarak XIX. yy. bazı Osmanlı âlimlerinin belâgate dâir eserleri şunlardır:

İsmet İbrahim Bey'in (ö. 1222/1807) *el-Îcâz fî İhtisari'l-Mecâz*, Muhammed Sâdık b. Abdurrahman'ın (ö. 1223/1808) *Haşiye 'alâ Şerh el-Hüseyniye fî'l-Âdâb Şerh 'alâ ve Şerhi'l-İstiare el-Leysiyye li'l-Îsâm*, Naimi Halil Efendi'nin (ö.

¹⁵⁹ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şam Bölgesi)* (922-1217/1516-1802), 1. bs., (Kayseri: 2015), 66.

¹⁶⁰ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 65.

¹⁶¹ Geniş bilgi için bk.: Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, (Lübnan: Mektebi'l-Asriyye), 2:364; Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 36:332-334.

¹⁶² Geniş bilgi için bk.: Sekkâkî (trc. Zekerîya Çelik), *Miftâhu'l-Ulûm Belâgat*, (İstanbul: Litera Yay., 2017); Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-Ulûm", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 30:20-21.

¹⁶³ Geniş bilgi için bk.: Durmuş, "Kazvî'nî, Hatîb", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 25:156-157.

¹⁶⁴ Geniş bilgi için bk.: el-Kazvî'nî, *Telhîsu'l-Miftâh*, (Karaçi/Pakistan: Mektebetu'l-Büsrâ, 1431/2010).

¹⁶⁵ Geniş bilgi için bk.: Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, 2:285; Özen, "Teftâzânî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 40:299-308.

¹⁶⁶ Geniş bilgi için bk.: Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 3. bs., (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1434/2013).

¹⁶⁷ Geniş bilgi için bk.: Teftâzânî, *el-Muhtasar*, (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1411).

¹⁶⁸ Geniş bilgi için bk.: Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 8:134-136.

¹⁶⁹ Geniş bilgi için bk.: Cürcânî, *Haşiye 'ale'l-Mutavvel*, (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007).

¹⁷⁰ İbrahim Şaban, "19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Belâgate Dair Eserleri", *ŞM*, sy.: XIII, 2008/2, (İstanbul: 2011), 120-121.

1230/1814) *Şerh Avamil ve Haşiye 'alâ Risale-i İstiare li-Kazabadi*, Mehmed Münib Efendi'nin (ö. 1238/1822) *Hulasatu'n-Nukul fi'l-Edeb*, Kayserili İbrahim b. Muhammed'in (ö. 1253/1837) *Şerhu'l-İstiâre li'l-İsâm ve Risale fi'l-Mecaz ve'l-İstiare*, Sobiçeli Mehmed Efendi'nin (ö. 1261/1845) *Mefhumu'l-Alaka*, Hacı Muhammed Rağıb Efendi'nin (ö. 1264/1847) *Risale-i Nefsiyye fi Alayık-ı Mecaz*, Süleyman Vehbi Kırkağaci'nin (ö. 1268/1851) *Alaka Şerhine Haşiye*, Sirozlu Hafız Seyyid Efendi'nin (ö. 1269/1852) *Şerhu'l-Alaka ve Haşiye 'alâ Vaziyye li-Ali Kuşçu*, Sarıları Mehmed Efendi'nin (ö. 1278/1861) *Şerh İstiare-i Cedide*, İstanbullu Şevket Mustafa Efendi'nin (ö. 1292/1875) *Talikat 'alâ Şerh el-Alaka li-Hafız Seyyid*, Mustafa Kamil el-Bustani Yemli hazade'nin (ö. 1294/1877) *Nazmu'l-Funûn*, Hasan Fehmi el-Alâ Şehiri er-Rumi'nin (ö. 1298/1881) *er-Riyazu'l-Hâkâniyye fi'l-Me'âni ve'l-Bedî*¹⁷¹, Ömer b. Ahmed b. Muhammed Saîd el-Harputî'nin (ö. 1299/1881) *Şerhu'l-Ferîde li-İsâmiddîn*, Halil Fevzi b. Abdullah el-Filîbevî er-Rumi'nin (ö. 1302/1885) *el-Hâşiyetu'l-Cedîde 'alâ Şerhi'l-İsâm li'l-Ferîde*, Nüzhet Mehmed Efendi'nin (ö. 1304/1886) *Muğni'l-Kuttab*, Ahmet Cevdet Paşa'nın (ö. 1311/1893) *Talikat 'alâ'l-Mutavvel*, Sabit Mehmed Efendi'nin (ö. 1311/1893) *Muînu'l-Musteir*, Aydınlı Sarı İbrahim Efendi'nin (ö. 1312/1894) *İstiare Riselesi*, İstanbullu Seyyid Ali Vasfî Efendi'nin (ö. 1314/1896) *me'ânî ilminden tazmin konusuna dair bir risalesi*, Ali Yekta Efendi'nin (ö. 1328/1910) *Alaka Haşiyesi'dir*. (Şaban, 2008/2, s. 119-134).

Sonuç olarak müellifin yaşadığı dönemi siyasi, sosyal, ekonomik ve eğitim-öğretim ve kültürel faaliyetleri ile özetlemeye çalıştık. Müellifimiz, Tanzimat döneminde yaşadığı için o dönemin yenileşme ve değişiminden etkilenerek eserlerini oluşturmuştur.

1.3. Eserleri

Mehmed Zihni Efendi Arap dili ve edebiyatı, Türk dili, fıkıh, hadis, Kur'ân ilmi, akaid, dinler tarihi gibi birçok alanda çok sayıda eserler vermiştir.

1.3.1. Arap Dili ve Edebiyatı

Müellifimiz, Arap dili alanında birçok eser telif etmiştir. Günümüzde bu eserler orijinalliğini koruyup, bu alanda öğrenim görenlere de yardımcı olma niteliği taşımaktadır.

¹⁷¹ Ahmet Şen-Zafer Akyüz, “Osmanlı Ulemasından Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi ve Arap Diline Dair Eserleri”, (İstanbul: İSAR Yay.- 28/Osmanlı'da İlimler Dizisi-6, Aralık 2021), 315-326.

➤ Arabiyyu'l-İbare Sarf-ı 'Arabî

Mehmed Zihni Efendi'nin, 1863 yılında 18 yaşındayken sarf ilmine ait ilk telif ettiği eserdir. Eser, Arapça olarak yazılmış fakat günümüze ulaşmamıştır.¹⁷²

➤ Şerhu Teshîli't-Tahsîl

Müellifin nahiv ilmine ait olan eseridir. Eser, matbu değildir.¹⁷³ 1866 yılında Arapça olarak yazılan bu eserin basımı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bu şerh hakkında Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın, Arapça manzum takrizi¹⁷⁴ vardır.

➤ Şerhu Ebyâtı İsfehendi

Nahiv müellifi Ahmed b. Mahmud el-Cîlî el-İsfehendi (ö. 729/1328), İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249)¹⁷⁵ *el-Kâfiye* adlı eseri üzerine şerh yazmıştır.¹⁷⁶ Bu şerh, Zihni Efendi'nin çalıştığı Matbaa-i Âmirede 1284 (1867) yılında basılmıştır. Müellifimiz, şerhteki şevahid beyitleri incelemiştir. Küçük hacimli bir Arapça eser meydana getirmiştir. Eser, matbu değildir.¹⁷⁷

➤ Etvâku'z-Zeheb Tercemesi

Zemahşeri'ye (ö. 538/1144)¹⁷⁸ ait olan *Etvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab* adlı eserin tercemesidir. Bu terceme matbudur.¹⁷⁹ Müellif, Mehmed Said Efendi (ö. 1918)¹⁸⁰ ile birlikte tercüme etmiştir. Eser, 20 Şaban 1290 tarihinde basılmıştır. *Altın Kúpeler* ismiyle 1414 (1994) yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.¹⁸¹

¹⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:325; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 99; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 132.

¹⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:326.

¹⁷⁴ Geniş bilgi için bk.: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, "Takriz", (İstanbul: Dergâh Yay., 1986), 8; Mustafa Uzun-Ahmet Turan Arslan, "Takriz", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 39:472-474.

¹⁷⁵ Geniş bilgi için bk.: ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4:211; Mehmet Türkmen, "İbni Hâcib", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.: 3, (Kayseri: 1989), 333-346; İbrahim Yılmaz, "İbnu'l-Hâcib, Hayatı Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi", *EAÜİFD*, sy.: 13, (1997), 469-492; Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 21:55-58.

¹⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:326.

¹⁷⁷ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 100.

¹⁷⁸ Geniş bilgi için bk.: Kemâleddin el-Enbârî (nşr.: İbrâhîm es-Sâmurâî), *Nüzhetu'l-Elibbâ'*, (Ürdün: 1405/1985), 288-289; el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 2:402-403; Mustafa Öztürk-M. Suat Mertoğlu, "Zemahşeri", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 44:235-238.

¹⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:327.

¹⁸⁰ Geniş bilgi için bk.: Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2:040-1041.

¹⁸¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 101-102.

➤ Feyz-i Yezdân Terceme-i Nasîhatu'l-İhvân

İbnu'l-Verdî'ye (ö. 749/1349)¹⁸² ait olan *Lâmiyyetu (Nasîhatu/Vasıyyetu) 'l-ihvân* adlı eserin tercemesidir. Müellifin yetmiş yedi beyitten oluşan bu eseri, günümüz Türkçesiyle açıklamalara yer verilerek çevrilmiş ve eserin nüshası da kitabın sonuna eklenmiştir.¹⁸³ Müellif, eserini Recep ayının 25'inde yazmaya başladıktan bir ay sonra 21 Ramazan 1292'de (1875'de) Şeyh Yahya Matbaasında küçük bir risale şeklinde bastırmıştır.¹⁸⁴ *Kaside-i Lamiyye* adlı eserin muhtevası öğütlerle ilgilidir. Müellif, kasidenin tamamını tercüme etmiştir.

➤ Kitâbu't-Terâcim

Müellif, Arapça olarak yazdığı bu eserini Arap nazımını ve nesrini ortaya koymak için meşhur Arap edebiyatçılarının hâl tercemelerinden ve bazı eserlerinden örnekler vererek oluşturmuştur. Müellif, bu eser hakkında düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: “Edebiyat-ı Arabiyye'ye şüruda enfa'-ı mesalik kütüb-i teracimdir. Ona salık olan mübtedi hem ulema ve edebiyatı tanımış olur hem de nazım ve nesre dair mütenevvi ibarat ve esalib görmüş bulunur.” (Arslan, 1999, s. 103-104). Yüz altmış sayfadan oluşan eser, 1304'te (1886'da) İstanbul'daki Şirket-i Mürettebiye Matbaasında basılmıştır.¹⁸⁵

➤ el-Muntehab fî Ta'îmi Lugati'l-'Arab (Sarf Kısmı)

Mehmed Zihni Efendi, bu eserini Mekteb-i Sultânîyede Arapça dersi verdiği zaman yazmıştır. Eser, sarf kaidelerine dair kapsamlı bilgiler içermektedir. Eser, 20 Zilhicce 1303 (17 Eylül 1886) tarihinde cuma günü 624 sayfa olarak bitirilmiştir. 1304 yılında Şirket-i Mürettebiye Matbaasında basılmış ve baskıdan günümüze ulaşan eserler, ‘müellifi vakfıdır’ ibaresiyle Beyazıt Devlet Kütüphanesinde yer almaktadır.¹⁸⁶

¹⁸² Geniş bilgi için bk.: Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, 1:365.

¹⁸³ Geniş bilgi için bk.: Arslan, *Feyz-i Yezdân Kaside-i Lamiyye Tercümesi İbnu'l Verdi'den/Mehmed Zihni Efendi*, 2. bs., (İstanbul: 2010).

¹⁸⁴ Arslan, *Feyz-i Yezdân*, 71-72.

¹⁸⁵ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 262-264.

¹⁸⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muntehab fî Ta'îmi Lugati'l-'Arab*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1303); Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 104-105; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 184-208.

➤ **el-Muktedab mine'l-Muntehab fî Ta'îlîmî Lugatî'l-'Arab (Sarf Kısmı)**

Eserin isminden de anlaşılacağı üzere *el-Muntehab*'ın özetidir. Müellif, hacminin büyük olması sebebiyle bazı ek bilgiler ilave ederek 200 sayfalık bir eser meydana getirmiştir. Zihni Efendi, *el-Muntehab* adlı eserini aynı (1304) yıl özetleyerek Şirket-i Mürettebiye Matbaasında bastırmıştır. Eser, müellif tarafından Beyazıt Devlet Kütüphanesine vakfedilmiştir.¹⁸⁷

➤ **el-Muktedab fî Nahvî Lisânî'l-'Arab (Nahiv Kısmı)**

Müellif, bu eserinde nahiv konularını detaylı bir şekilde ele almıştır. 387 sayfa olan eser, 1304 yılı Şaban ayında basılmıştır.¹⁸⁸ Mehmed Zihni Efendi, eserinde nahiv ilmi konusundaki önemi belirtmek için şu ifadeyi kullanmıştır: “النحو في الكلام كالمح في الطعام: Kelâmda nahiv, taâmda tuz gibidir. Tuzu olmayan taâmın tadı olmadığı gibi nahvi olmayan kelâmın da lezzeti ve ma'nâyı maksûda sıhhat-i delâleti olmaz.” (Ermiş, 2011, s. 217).

Zihni Efendi'nin *el-Muntehab fî Ta'îlîmî Lugatî'l-'Arab-Sarf* kısmı ile *el-Muktedab-Nahiv* kısmı bir araya getirilerek (ofset yöntemiyle) *el-Muntehab ve'l-Muktedab fî Kavâ'idî's-Sarfî ve'n-Nahv* basılmıştır.¹⁸⁹

➤ **el-Muşezzeb veya Mekteb-i Edeb (el-Murteeb) fî's-Sarfî ve'n-Nahvî Lisânî'l-'Arab (Sarf Kısmı)**

Müellif, eserini 1307 yılının başlarında tamamlandıktan sonra 110 sayfa olarak bastırmıştır. Eserin birçok baskısı bulunmaktadır.¹⁹⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muntehab* adlı eserinden sonra özet olarak telif ettiği *el-Muktedab* adlı eserinin sarf kısmının özetidir. Eser, *el-Murteeb* adıyla da anılmıştır.¹⁹¹

Ali Nâzîma, 1307'de bu üç eseri *Miftâhu'l-Muntehab ve'l-Muktedab ve'l-Muşezzeb* adıyla özetlemiştir.¹⁹²

¹⁸⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muktedab mine'l-Muntehab fî Ta'îlîmî Lugatî'l-'Arab*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1304); Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 105-106; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 208-212.

¹⁸⁸ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 106; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 217.

¹⁸⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muntehab ve'l-Muktedab fî Kavâ'idî's-Sarfî ve'n-Nahv*, (İstanbul: Marifet Yay., 1981); Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 105.

¹⁹⁰ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 212.

¹⁹¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 107-108.

¹⁹² Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi”, 542.

➤ **el-Muşezzeb veya Mekteb-i Edeb (el-Murteeb) fî's-Sarfî ve'n-Nahvî Lisâni'l-'Arab (Nahiv Kısmı)**

120 sayfa olan bu eser yukarıda bahsettiğimiz eserin ikinci kısmı olan nahiv kısmını oluşturmaktadır¹⁹³ ve Şamil Matbaası tarafından sarf kısmının üçüncü baskısı ile nahiv kısmının ikinci baskısı 1980 yılında bir araya getirilerek ofset baskısı yapılmıştır.¹⁹⁴

Müellifin *el-Muşezzeb* adlı eseri üzerine 1990 yılında Gökhan Sebati Işkın tarafından 'Muhammed Zihnî ve Kitâbuhû'l-Muşezzeb fî Sarfî ve Nahvî Lisâni'l-'Arab' adıyla Pakistan'da yüksek lisans çalışması yapılmış ve her iki kısmı da Arapçaya çevrilmiştir.¹⁹⁵

Yukarıda verilen bu iki eser, günümüzde tek cilt halinde *el-Muşezzeb el-Murteeb fî Kavâ'idî's-Sarfî ve'n-Nahv* (Marifet Yay.) adıyla basılmıştır.

➤ **Ta'likât 'alâ Şerhi's-Şeyhi'r-Radî 'ale's-Şâfiye li'bni'l-Hâcib**

Müellifin bu eseri, İbnu'l-Hâcib'in ilk muhtasar sarf eseri olan *eş-Şâfiye*'nin¹⁹⁶ üzerine yazılan Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra)¹⁹⁷ *Radî el-Esterâbâdî Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib* adlı meşhur şerhinin üzerine yaptığı ta'likât¹⁹⁸ tır. 1290 (1873) yılında Derseadet'teki Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye tarafından basıldığı bilinmektedir.¹⁹⁹

➤ **Ta'likât 'alâ Şerhi's-Şâfiye fî't-Tasrîf li's-Seyyid Abdullah**

Eser, İbnu'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* adlı eseri üzerine Abdullah b. Muhammed Nukrekâr'ın (ö. 776/1375)²⁰⁰ yaptığı *Şerhu's-Şâfiye* adlı şerhinin üzerine müellifimizin yaptığı ta'likât'tır. 1293'te (1876'da) Matbaa-i Âmirede 246 sayfa olarak basılmıştır.²⁰¹

¹⁹³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muşezzeb fî's-Sarfî ve'n-Nahvî Lisâni'l-'Arab*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1320).

¹⁹⁴ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 242.

¹⁹⁵ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 108.

¹⁹⁶ Geniş bilgi için bk.: Kılıç, "eş-Şâfiye", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 38:247-248.

¹⁹⁷ Geniş bilgi için bk.: Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, 1:567-568; el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifin*, 2:134; Sadrettin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34:387-388.

¹⁹⁸ Geniş bilgi için bk.: Ebu't-Tâhir el- Firûzâbâdî (trc. Âsım Efendi), *el-Okûanusu'l-basît fî tercemeti'l Kamûsi'l-Muhit*, (İstanbul: 1304-1305), 3:26, 28-29; Sedat Şensoy, "Ta'likât", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 39:508-510.

¹⁹⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 109.

²⁰⁰ Geniş bilgi için bk.: Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât*, 2:54; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4:127; el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifin*, 1:467; Tahsin Özcan, "Nukrekâr", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33:232-233.

²⁰¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 110.

➤ el-Kavlu'l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid

Mehmed Zihni Efendi'nin bu eseri, esas çalışmamız olduğu için ikinci bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir.

1.3.2. Fıkıh ve Fıkıh Usûlu

Arap dili alanında öne çıkan müellifimiz, fıkıh alanında da kendisini ön plana çıkaran eserler telif etmiştir.

➤ Menâr Şerhi'ne Ta'likât

Mehmed Zihni Efendi'nin bu eseri, Hanefi fakihi olan en-Nesefî'nin (ö. 710/1310)²⁰² fıkıh usulüne ait *Menâru'l-Envâr* adlı eseri üzerine İbn Melek'in (ö. 797/1394-5)²⁰³ *Şerhu Menâri'l-Envâr* adlı şerhe yapılmış bir ta'likat'tır. Zihni Efendi'nin, bu ta'likatı İbn Melek'in ve İbnu'l-Aynî'nin şerhleriyle birlikte 1292 (1875) yılında basılmıştır.²⁰⁴

➤ İktibâsu'l-Envâr fî Tercemeti'l-Menâr

Müellifin *Menâru'l-Envâr* adlı fıkıh usulü eseri üzerine Türkçe olarak kaleme aldığı bir şerhidir. Fakat matbu değildir.²⁰⁵ Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ* adlı eserinde bu eserin basılacağı konusunda bilgi vermiştir.²⁰⁶ Fakat eserin akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir.²⁰⁷

➤ Elgâz-ı Fıkıhye

Zihni Efendi, bu eserinde fikhın önemli meselelerini soru-cevap yöntemiyle ele almıştır. Müellif, İbn Nüceym'in (ö. 970/1563)²⁰⁸ İslam hukukuna ait *el-Eşbâh ve'n-*

²⁰² Geniş bilgi için bk.: el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 2:464; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 72-73; Kılıç Aslan Mavil, "Bir Hanefî-Mâtürîdî Âlimi Ebu'l-Berekât en-Nesefî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.:1, (2013), 12:57-83; Murteza Bedir, "Nesefî, Ebu'l-Berekât", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 32:567-568.

²⁰³ Geniş bilgi için bk.: el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 1:617; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 88; Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 20:175-176.

²⁰⁴ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 119.

²⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:327.

²⁰⁶ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, 1: Mukaddime.

²⁰⁷ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 120-121.

²⁰⁸ Geniş bilgi için bk.: el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 1:378; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 116-117; Özel, "İbn Nüceym, Zeynüddin", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 20:236-237.

*Nezâ'ir*²⁰⁹ adlı eserinin dördüncü kısmı olan *Fennu'l-Elgâz* adlı eserinin üzerine el-Hamevî'nin (ö. 1098/1687)²¹⁰ *Gamzu 'Uyûni'l-Besâ'ir 'alâ Mehâsini'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* adlı eserinin meşhur şerhi olan İbn Şihne el-Halebî'nin (ö. 921/1515)²¹¹ *ez-Zehâiru'l-Esrefiyye fî Elgâzi's-Sâdeti'l-Hanefiyye* adlı eserinden faydalanmıştır.

Mehmed Zihni, bu eserlerde yer alan önemli ve kapalı meseleleri bir araya getirerek tercüme etmiş ve gerekli yerlerde dipnot vererek eserini oluşturmuştur. Müellif, eserini Türkçe olarak ele almakla birlikte birçok Arapça açıklamalara da yer vermiştir. Zihni Efendi, *Elgâz-ı Fıkhiyye*'i 5 Rebîulevvel 1307 (1889) cuma günü bitirmiş ve 1309 (1891) yılı 232 sayfa olarak İstanbul Kasbar Matbaasında basmıştır.²¹² Eser, İbrahim Halil Can tarafından sadeleştirilerek *Fıkıh Bilmeceleri* adıyla 1978'de (İstanbul Bahar Yay. tarafından) basılmıştır.²¹³

➤ Küçük Hanımlar İlmihali (Kızlar Hocası)

Mehmed Zihni Efendi, bu eserini ilkokul üçüncü sınıf kız öğrencileri için 15 sayfalık ders kitabı şeklinde 1312 (1895) yılı sonbahar başlarında Kızıltoprak semtinde yazmıştır.²¹⁴ Eser, İstanbul'da 1312, 1316, 1319 yıllarında basılmış olup²¹⁵ müellifin vefatından sonra 1334 yılında dördüncü baskısı da yapılmıştır.²¹⁶ Eserde iman ve amel dışında ahlâkî konulara da yer verilmiştir.²¹⁷

➤ Hanımlar İlmihali

Müellif, eseri ilkokul dördüncü sınıf öğrencileri için ders kitabı olarak 47 sayfalık küçük bir ilmihal olacak şekilde telif etmiştir. Eserini, 7 Safer 1313 (17 Temmuz 1895) yılında Kanlıca'da yazlığında bitirmiştir.²¹⁸ Ayrıca müellif; *Hanımlar İlmihali*'nde 'Abdestin Erkân ve Âdâbı, Surû-ı Salât, Erkân-ı Salât, Vâcibât-ı Salât ve Sücûd-ı Sehv,

²⁰⁹ Geniş bilgi için bk.: Baktır, "el-Eşbâh ve'n-Nezâir", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 11:458-459.

²¹⁰ Geniş bilgi için bk.: ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1:238; el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 1:164-165; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 135; Mustafa Sinanoğlu, "Hamevi, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 15:456-457.

²¹¹ Geniş bilgi için bk.: Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 108-109; Şükrü Özen, "İbnu's-Şihne, Seriyüddin", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 21:225-227.

²¹² Mehmed Zihni Efendi, *Elgâz-ı Fıkhiyye*, (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1309); Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 121; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 106-108.

²¹³ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 121.

²¹⁴ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 121-122.

²¹⁵ Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 543.

²¹⁶ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 122.

²¹⁷ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 110-111.

²¹⁸ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 122.

Oruç Tutmak ve Sadaka-i Fıtr' başlıkları altında *Kızlar Hocası* adlı eserine de atıfta bulunmuştur.²¹⁹

➤ Usûl-i Fıkıh

İslam Hukuku Metodolojisine ait olan bu eser, *Husûlu'n-Nakh fî Usûli'l-Fıkıh* adıyla anılmıştır.²²⁰ Müellifin *Usûl-i Fıkıh* adlı eserinden ayrı olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Eser ayrı ise de basılmadığı bilinmektedir.²²¹

➤ Ni'met-i İslâm

Mehmed Zihni Efendi'nin fıkıh alanına ait en önemli ve en tanınmış eseridir. Türkçe olan bu eser Tanzimat sonrası dönemde yazılmış ilmihal²²² kitapları arasında yer almaktadır. Müellif, ilk risalesini 28 Zilhicce 1309'da Kızıltoprak'ta tamamlamıştır.²²³ Müellif, eserinde (İstanbul 1310, 1313, 1316, 1320) akaidle ilgili çok kısa bir girişin ardından tahâret, namaz, oruç, zekât, (İstanbul 1322, 1329) hac, avlanma, hayvan kesimi, kurban, akîka, (İstanbul 1324) nikâh, talak, eymân ve radâ' konularını ele almıştır.²²⁴

Hanefî Mezhebi'ne göre meydana getirilen eser ilmi ihtivasıyla 'İlmihal Ansiklopedisi' konumundadır. Ayrıca müellif, farklı mezhep görüşlerine de yer vermiştir. Çoğunlukla meseleleri delilleriyle birlikte zikrettiği için geniş ilmihal olma özelliği taşımaktadır. eş-Şürûnbülâlî'nin *Merâkı'l-Felâh* adlı eseri ile esere yazılan et-Tahtâvî'nin (ö. 1231/1816)²²⁵ *Hâşiye 'alâ Merâkı'l-Felâh* adlı eserin haşiyesi, müellifin eserini telif ederken istifa ettiği kaynaklardır.²²⁶

Ayrıca eserin içerisinde yer alan bölümler (*Kitabu't-Tahare*, *Kitabu's-Salât*, *Kitabu's-Savm*, *Kitabu'z-Zekât*, *Kitabu'l-Hac*) ayrı olarak basılmıştır.²²⁷

²¹⁹ Akgül, "İslam Tarihçiliğinde Meşâhîru'n-Nisâ Geleneği", 69.

²²⁰ Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 3.

²²¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 128-129.

²²² Geniş bilgi için bk.: Hatice Kelpetin, "İlmihal", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 12:139-141.

²²³ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 125.

²²⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm Mufasssal İlmihâl*, 1-5; Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 543.

²²⁵ Geniş bilgi için bk.: ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1:245; el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 1:184; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 145; Philip Charles Sadgrove, "Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 39:438-439.

²²⁶ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 123-125.

²²⁷ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 111-122; bahsedilen eserler için bk.: Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 113-122.

➤ el-Muhtasarât fî Mesâili't-Tahârât ve'l-İbâdât

Müellifin *Ni'met-i İslâm* adlı eserinin 'Kitabu't-Tahare, Kitabu's-Salât, Kitabu's-Savm, Kitabu'z-Zekât, Kitabu'l-Hac' bölümlerinin özeti niteliğindedir. İlk baskısı 1332 (1913) yılında yapılmıştır. Zihni Efendi, eserinin baskısından 17 gün sonra vefat etmiştir. Müellifin oğlu Ali Rana Tarhan tarafından yazılan hayatı ve eserleri hakkında bilgi birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. tarafından yeni Türk harfleriyle ilk baskı yapılmıştır.²²⁸ Daha sonra Hasan Raci Yananlı'nın *Muhtasar Ni'met-i İslâm el-Muhtasarât fî Mesâili't-Tahâreti ve'l-İbâdât* adıyla sadeleştirmesi yayınlanmıştır.²²⁹

➤ Terceme-i Tuhfeti'l-Mulûk

Zihni Efendi, Hanefi fakihlerinden er-Râzî'nin (ö. 666/1267-8'den sonra)²³⁰ Hanefî fıkına göre tahâret, namaz, zekât, hac, oruç, cihad, av, kerâhiye, ferâiz ve kazanç konularını işleyen muhtasar bir eser olan *Tuhfetu'l-Mulûk* adlı eserini tercüme etmiştir. Fakat eser matbu değildir.²³¹

1.3.3. Hadis

Müellifimiz, hadis alanında tercüme ve ta'likât vardır.

➤ Sihâmu'l-İsâbe fî Kenzi'd-Da'avâti'l-Mustecâbe Tercümesi

Zihni Efendi, Suyûtî'nin (ö. 911/1505)²³² hadis eseri olan *Sihâmu'l-İsâbe fî'd-Da'avâti'l-Mustecâbe* adlı eserini tercüme etmiştir. Dört bölümden ve yirmi üç sayfadan oluşan eserin tek baskısı bulunmaktadır.²³³

²²⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muhtasarat Temizlik ve İbâdetler*, (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay. sy.: 59, 1957).

²²⁹ Mehmed Zihni Efendi (sadeleştiren: H. R. Yananlı), *Muhtasar Ni'met-i İslâm el-Muhtasarât fî Mesâili't-Tahâreti ve'l-İbâdât*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1990).

²³⁰ Geniş bilgi için bk.: el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 2:127; Hüseyin Elmalı, "Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî: Hayatı, Eserleri ve Tefsîru Garibi'l-Kur'âni'l-Azîm'i", *DÜİFD*, (1995), 9:31-65; Hüseyin Elmalı, "Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34:487-488.

²³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:327.

²³² Geniş bilgi için bk.: el-Bagdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, 1:534-544; Halit Özkan, "Suyûtî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 38:193.

²³³ Suyûtî (trc. Mehmed Zihni), *Sihâmu'l-İsâbe fî Kenzi'd-Da'avâti'l-Mustecâbe*, (İstanbul: Âlem Matbaası, 1313/1895).

➤ Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh'i üzerine Ta'likât

Mehmed Zihni Efendi, II. Abdülhamid dönemi Zühdü Paşa'nın Maârif Nâzırlığı sırasında Matbaa-i Âmirede el-Buhârî'nin (ö. 256/870)²³⁴ *el-Câmi'ü's-Sahîh* adlı eserinin tashih işlemini yapmıştır. Müellif, sadece tashih ile yetinmeyip içerisindeki metinleri harekelemiş ve sayfa kenarlarına metni açıklayıcı notlar ilave etmiştir.²³⁵ Zihni Efendi, bu iş ile iki yıl ilgilenmiş ve eseri 1315 (1898) yılında basmıştır.²³⁶ Müellifin meydana getirdiği nüsha, Bedrettin Çetiner'in de eklemeler yapmasıyla 1401 (1981) yılında (Çağrı Yay. tarafından) tekrar basılmıştır.²³⁷

➤ Müslim'in el-Câmi'ü's-Sahîh'i üzerine Ta'likât

Zihni Efendi'nin *Sahîh-i Buhârî* eserinden sonra ele aldığı bir eser olan Müslim'in (ö. 261/875)²³⁸ *el-Câmi'ü's-Sahîh* adlı eseri, üzerine açıklayıcı eklemeler yaparak çalıştığı bir eserdir. Sekiz cilt olarak düşünülen bu kitabın beşinci cildinin sona ermesine az bir süre kaldığı sırada yani 1913 yılında vefat etmiştir.²³⁹ Mehmed Zihni Efendi, eserin başından Hayber Gazvesi bölümüne kadar tashih ve ta'likât yapmıştır.

➤ Meşâriku'l-Envâr'a Ta'likât

Müellif, es-Sâganî'nin (ö. 650/1252)²⁴⁰ hadis eseri olan *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye* adlı eserin tashihini yaparak ve açıklamalar ekleyerek bu eseri oluşturmuştur. Eser, medreselerde okutulmuş fakat basılmamıştır.²⁴¹

1.3.4. Biyografi (Terâcim-i Ahval)

Müellifimiz, biyografi alanında da üç eser telif etmiştir.

²³⁴ Geniş bilgi için bk.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1985), 12:391-471; M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 6:368-372.

²³⁵ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 138.

²³⁶ Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 4.

²³⁷ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 139; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 124.

²³⁸ Geniş bilgi için bk.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 12:557-580; M. Yaşar Kandemir, "Müslim b. Haccac", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 32:93-94.

²³⁹ Tarhan, "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", 4.

²⁴⁰ Geniş bilgi için bk.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 23:282-284; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 65-66; Mehmet Görmez, "Sâganî, Râdıyyuddîn", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 35:488.

²⁴¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 140; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 135.

➤ **Meşâhîru'n-Nisâ**

Zihni Efendi, (meşhur kadınlar manasında olan) eserinde meziyet sahibi olan Anadolu, Arap ve Acem Müslüman hanımları alfabetik olarak tanıtmıştır. Zihni Efendi, eserinde ilim, edebiyat, sanat, siyaset gibi sahalardaki kadınları tanıtarak zihnindeki kadın tiplemesini açıklama yoluna gitmiştir. İki cilt olan eserin I. cildinin basımı 1294'te II. cildinin basımı ise 1295'te Matbaa-i Âmirede basılmıştır.²⁴²

➤ **Bugyetu't-Tâlib fî Tercemeti Tuhfeti'r-Râgıb fî Sîreti Cemâatin min a'yâni Ehli Beyti'l-Etâyib**

Müellif, Ahmed b. Selâme el-Kalyûbî'nin (ö. 1069/1659)²⁴³ *Tuhfetu'r-Râgıb fî Sîreti Cemâ'a min (a'yâni) Ehli'l-Beyti'l-Etâyib* adlı eserini tercüme etmiştir. 99 sayfa olan eserde ilk olarak Hz. Hüseyin anlatılmış ve meşhur olan bazı Ehl-i beyte mensup zatların biyografilerine ve bazı menkıbelere yer verilmiştir.²⁴⁴

➤ **el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi'i's-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik**

Zihni Efendi, eserini Suyûtî'nin *el-Câmiu's-Sagîr fî Hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*²⁴⁵ adlı hadis eseri ile es-Sâganî'nin *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye min Sîhâhi'l-Ahbâri'l-Mustafiyye*²⁴⁶ adlı hadis eserini alfabetik olarak sıralayarak kendi metoduyla tercüme etmiştir. Eser, iki alanı içerisinde barındırmakta olup daha çok ravi ve meşhur sahabeleri tanıttığı için bu başlıkta almayı uygun bulduk.

Eser, 'harfu'l-hemze' ile başlayıp 'harfu'l-hâ' ile biten I. cildi 243 sayfa olup 1310'da ve 'harfu'l-hâ' (noktalı hâ) ile başlayıp 'harfu'z-zâ' ile sonlanan II. cildi ise 240 sayfa olup 1311'de bitirilmiştir.²⁴⁷ Müellifin eserinin içeriğiyle alakalı şu ifadesi yer almaktadır: “Bu kitap iki fasıl üzerine müretteb olup fasl-ı evvel terâcim-i ahvâl-i ruvvât

²⁴² Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, (İstanbul: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1294-1295), I, II; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 141; Akgül, “İslam Tarihçiliğinde Meşâhîru'n-Nisâ Geleneği”, 128.

²⁴³ Geniş bilgi için bk.: Cengiz Kallek, “Kalyûbî”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34:270-271.

²⁴⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Tuhfetu'r-Râgıb fî Sîreti Cemâatin min a'yâni Ehli Beyti'l-Etâyib*, (İstanbul (Kostantiniyye): Şems Matbaası, 1332/1913).

²⁴⁵ Geniş bilgi için bk.: Mücteba Uğur, “el-Câmiu's-Sagîr”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 7:113-114.

²⁴⁶ Geniş bilgi için bk.: İbrahim Hatiboğlu, “Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 19:361-362.

²⁴⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi'i's-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik*, (İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa-Kasbar Matbaası, 1310-1311), I, II.

ve fasl-ı sâni ehâdis-i seyyidi'l-kâinât hakkındadır.” (Mehmed Zihni Efendi, 1310, I, s. 10; Arslan, 1999, s. 137-138).

1.3.5. Kur'ân İlimleri

Müellifimiz, tecvid ilimi konusunda tek bir eser meydana getirmiştir. Bu eser, *el-Kavlu's-Sedîd fî İlmi't-Tecvîd (Tevvîd-i Cedîd)*'dir. Zihni Efendi, bu eserinde tecvit iliminin konularına yer vermiştir. Müellif, bu konular hakkında geniş örnekler vermiştir. Kur'ân-ı Kerîm okuma adabı ve fazileti hakkında bilgiler sunmuştur.²⁴⁸ Müellif, eseri 1328 (1910) Ramazan ayında 83 sayfa olarak Matbaa-i Âmirede basmıştır ve Beyazıt Devlet Kütüphanesine vakfetmiştir. Eser, Abdülkadir Dedeoğlu tarafından sadeleştirilerek (Osmanlı Yay.da) 1991 yılında İstanbul'da basılmıştır.²⁴⁹

1.3.6. Akaid ve Kelam

Müellif, bu alanda bir eser meydana getirmiştir. Bu eser, *Dustûru'l-Muvahhidîn*'dir. Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*²⁵⁰ adlı eserinde bu kitabını oluşturması hakkında düşüncesini ortaya koymuş fakat daha sonra diğer eseri *el-Hakâik*'te²⁵¹ akaide dâir yazdığı ve öğrencilerine de yarısını yazdırdığı bilgisini vermiştir.

1.3.7. Dinler Tarihi

Müellifin bu alanda bir tercümesi bulunmaktadır. *Tuhfetu'l-Erîb fî'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb Tercemesi*'dir. Eserin aslı Abdullah et-Tercümân'a (ö. 832/1429)²⁵² aittir. Hristiyanlığa karşı yazılan önemli reddiyelerden biri olan eser, müellifimiz tarafından tercüme edilmiştir. Üç bölümden oluşan eser, 17 Rebûlevvel 1291'de (1874'te) Dâru't-Tıbbâti'l-Âmirede 112 sayfa olarak basılmıştır.²⁵³ İkinci defa ise 1304'de (1886'da) basılmıştır.²⁵⁴ Bu eser, *Hristiyanlığa Reddiye* adıyla yeni harflerle tekrar yayınlanmıştır. Değişik yıllara ait baskıları da bulunmaktadır.²⁵⁵

²⁴⁸ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 126-127.

²⁴⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 134-135.

²⁵⁰ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, 1: Mukaddime.

²⁵¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakâik*, 1:71.

²⁵² Geniş bilgi için bk.: Ömer Faruk Harman, “Tercümân, Abdullah”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 40: 494-495.

²⁵³ Mehmed Zihni Efendi, *Tuhfetu'l-Erîb fî'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb Tercemesi*, 112.

²⁵⁴ [https://archive.org/details/TuhfetulEribTercemesi/page/n37. \(09.01.2022\).](https://archive.org/details/TuhfetulEribTercemesi/page/n37. (09.01.2022).)

²⁵⁵ Mehmed Zihni Efendi, *Hristiyanlığa Reddiye/Tuhfetu'l-Erîb fî'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb Tercemesi*, (İstanbul: Bedir Yay., 1385/1965).

1.3.8. Tasavvuf

Müellifin bu alanda bir tecümesi vardır. *el-Munkız mine'd-Dalâl Tercemesi*'dir. Zihni Efendi, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111)²⁵⁶ otobiyografisi olan meşhur eseri *el-Munkız mine'd-Dalâl* adlı eserini tercüme etmiştir. Zihni Efendi, *el-Munkız*'ı 'Tarîk-i Sûfiyye' bölümüne kadar bilgiler vererek tercüme etmiştir. Geri kalan kısmı ise arkadaşı Mehmed Said Efendi tercüme etmiştir. Eserin ilk baskısı 20 Şevval 1287'de Matbaa-i Âmirede ve ikinci baskısı ise 1289 (1872) yılında aynı matbaada yapılmıştır.²⁵⁷

1.3.9. Türk Dili

Birçok alanda söz sahibi olan Mehmed Zihni Efendi, Türk Dili alanında da eser meydana getirmiştir. Müellifin bu alanda tek bir eseri vardır. Eser, *Türkçe'nin Gramerine Dair Kavâid-i Türkiyye Risâlesi* ismini taşır. Müellif, *Meşâhîru'n-Nisâ* adlı eserinin mukaddimesinde bu eser hakkında şöyle bilgi vermiştir: "...Bunlardan başka lisanımızın usûl ve kavaidine dâir Türkçe bir risale..." (Mehmed Zihni Efendi, 1924, I, Mukaddime; Arslan, 1999, s. 118; Ermiş, 2011, s. 134). Kitap hakkında bu ifadedden başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eser, matbu olmayıp²⁵⁸ asıl nüshasının da nerede olduğu bilinmemektedir.

1.3.10. Mektupları

Mehmed Zihni Efendi'nin günümüze kadar gelmiş iki mektubu bulunmaktadır:

1. 9 Ocak 1907 (1324) tarihinde oğlu Ali Rana Tarhan'a yazdığı bir mektup olup aslı Galatasaray Müzesinde bulunmaktadır.²⁵⁹
2. 12 Mayıs 1913 (1329) tarihinde dostu Hafız İbrahim Efendi'e yazdığı bir mektup olup İbrahim Efendi tarafından Sebîlürreşâd²⁶⁰ dergisinde yayınlanmıştır.²⁶¹

²⁵⁶ Geniş bilgi için bk.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19:322-346; İlyas Çelebi (ed.), "900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî", (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. Nu: 271, 2012); Mustafa Çağrırcı, "Gazzâlî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 12:489-534.

²⁵⁷ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 145-146.

²⁵⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1:327.

²⁵⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 147-151.

²⁶⁰ Geniş bilgi için bk.: Âdem Efe, "Sebîlürreşâd", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 26:251-253.

²⁶¹ *Sebîlürreşâd*, XI/276, 26 Muharrem 1332/26 Aralık 1913, 246-247; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 151-153.

İKİNCİ BÖLÜM

el-KAVLU'L-CEYYİD'İN ÜSLUBU, MUHTEVASI VE KAYNAKLARI

2.1. Genel Tanıtımı

Belâgat alanında önemli bir yeri olan es-Sekkâkî'nin, Arap Dili ve Belâgatı alanında yazmış olduğu *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümünü el-Kazvînî ele alarak *Telhîsu'l-Miftâh fi'l-me'ânî ve'l-beyân* adlı eseri oluşturmuştur. *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserin üzerine pek çok şerh yazılmış olmakla beraber Teftâzânî *el-Mutavvel* ve *Muhtasaru'l-Me'ânî* adlı iki şerh meydana getirmiştir. *el-Mutavvel* adlı eser üzerine ise Cürçânî *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel* adlı bir hâşiye yazmıştır.

Mehmed Zihni Efendi'nin 'güzel söz' anlamına gelen *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eserinin tam adı, *el-Kavlu'l Ceyyid fi Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve Şerhayhi ve Haşiyeti es-Seyyid*'dir. Müellif, eserinde yukarıdaki bu dört eserin içerisinde şâhid olarak bulunan mısra ve beyitlerin (649 beyti) hepsini konu dizilimine göre numaralandırmıştır. *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eser, Arapça ve Osmanlıca olarak yazılmış bir eserdir. Müellif, *el-Kavlu'l-Ceyyid*'i ele alırken mısra veya beytin şevahidine, tek tek kelime olarak izahına, sarf ve nahiv açısından kullanışlarına, bahirlerine, şairlere ve hâl tercemelerine, mısra ve beytin tam manasına ve istişat yönüne, edebiyatla alakalı önemli ve faydalı bilgilere yer vererek şerh etmiştir.

Zihni Efendi, eserinin konu tasnifinde başlıkları oluştururken Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* ile *el-Muhtasar* adlı şerhlerini esas almıştır. Bunun sebebi *Telhîsu'l-Miftâh*'ın ana metin ve *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*'in ise bir hâşiye olmasından kaynaklanmaktadır. Eserin içerisinde dört eser de zikredilmiştir. Fakat eserin konu tasnifinde başlıklar oluşturulurken *Telhîsu'l-Miftâh* ve *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*'deki şiirler için ayrıca

başlıklar oluşturulmamış, *el-Mutavvel* ile *el-Muhtasar*'da geçtikleri yerlerde onlara da yer verilmiştir.

Müellifin *el-Kavlu'l-Ceyyid*'in ilk baskısı 1304-5/1886-7 yılında²⁶² İstanbul'da Kütüphâne-i Şirket-i Mürettibiyede, ikinci baskısı (18 Eylül 1902'de basımı için izin alınarak) 1321/1903 yılında Kazan'da²⁶³, elimizdeki üçüncü baskısı ise 1327-8/1909-10 yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmirede basılmıştır.²⁶⁴ Müellif tarafından İstanbul Bâyezid Umûmi Kütüphanesine vakfedilen üçüncü baskının iç kapağında şu ifade yer almaktadır: "Kütüphane-i Umûmi'ye vakf-ı âcizîdir. Fi 23 Şevval sene 1328 Mehmed Zihni." (Arslan, 1999, s. 113). Elimizde bulunan yine üçüncü baskısının son sayfasında ise İstanbul'da Matbaa-i Âmire tarafından 10 Cemâziyelevvel 1328'de basıldığı zikredilmiştir.²⁶⁵

2.2. Birinci Nüshası ile Üçüncü Nüshasının Karşılaştırılması

Müellifin eserinin iki nüshasını (birinci ve üçüncü nüshası) karşılaştırdığımızda dikkatimizi çeken bazı noktalar olmuştur.

Eserin ilk nüshası (sayfa kullanımı sebebiyle) 672 sayfadır.²⁶⁶ Üçüncü nüsha ise 528 sayfadır.²⁶⁷ Üçüncü nüshada, şerh edilen tüm beyitler numaralandırılmıştır. Bu yüzden toplam beyit sayısı 649'dur. İlk baskıda ise bazı beyitlerin numaralarının atlanması sebebiyle beyit sayısı 621'dir. Eserin her iki baskısında da 52. beyte kadar numara sıralanışı aynıdır. Eserin üçüncü baskısında 53, 54, 55, 59, 60, 89, 96, 113, 120, 130, 156, 160, 169, 209, 213, 215, 219, 254, 261, 305, 316, 344, 392, 393, 467, 496, 507, 627. şeklinde numaralandırılmış mısra ve beyitler, ilk baskısında şerh edildiği halde numaralandırılmamıştır. Eserin ilk nüshasına aksine üçüncü nüshasında anlatıma paragrafla başlanılmış ve parantez kullanılarak yazım daha sade ve açık hale getirilmiştir. Üçüncü nüshada, *mefhûm-i beyt* (مفهوم بیت) ibaresi daha fazla kullanılmıştır. Eserde 'Kâle' lafzı her mısra ve beyitlerin başına getirilerek yeni bir şahid mısrasının ya da beytin

²⁶² Zihni Efendi'nin bazı eserlerinde de olduğu gibi bu eserinde de basım tarihinde farklılık vardır. Başladığı senede basımı bitmediğinden kaynaklanmış olabilir. 1304 yılında başladığı eseri 1305 yılında tamamlamıştır. Diğer baskılarında da bu konuda farklılık vardır.

²⁶³ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 113.

²⁶⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâtî't-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*, 1. bs., 3. bs., (İstanbul/Üsküdar: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1304-1305/1886-1887; 1327-1328/1909-1910).

²⁶⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 528.

²⁶⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887).

²⁶⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910).

geldiği anlaşılmaktadır. Ancak ilk nüshada 497, 520, 523, 528, 538 ve 578. beyitlerde bu üslubun göz ardı edildiği görülmüştür.²⁶⁸

Birinci nüshanın giriş kısmında eser hakkında verilen takrizlerin, üçüncü nüshada yalnızca birkaçına yer verilmiştir. Tüm bu övgüleri, eserle ilgili değerlendirme başlığı altında ele alacağız. Bir de eserin birinci nüshasında fihristten sonra tashih ve ihtar başlıklarına yer verilmiş²⁶⁹ fakat bu başlıklara üçüncü nüshada yer verilmemiştir.²⁷⁰ Bir esere bakılması gerektiği söylenirken birinci nüshada ‘bak’²⁷¹ ve ‘oku’²⁷² ibareleri yerine üçüncü nüshada ‘bakınız’²⁷³ ve ‘okuyunuz’²⁷⁴ ibarelerine yer verilerek eserde üslupta da farklılık yapılmıştır. Eserin üçüncü nüshasında²⁷⁵ birinci nüshasına²⁷⁶ ek olarak, eserin içerisinde önceden geçen beyitlerin sayfa numarası verilerek atıfta bulunulmuştur. Eserin birinci nüshasında bu şiir²⁷⁷ ibaresi, üçüncü nüshasında olması gereken bu şatır²⁷⁸ ibaresi ile düzeltilmiştir. Eserin üçüncü nüshasındaki²⁷⁹ 392.-393. beyitler, birinci nüshasında²⁸⁰ 625.-626. beyit olarak şerh edilmiştir.

²⁶⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), mısra veya beytinlerin sırasıyla geçtiği sayfalar şöyledir: 566, 587, 589, 593, 600, 633.

²⁶⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 11-12.

²⁷⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 6-8.

²⁷¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 18, 29, 133, 199, 209, 231, 233, 238-239, 325, 410, 418, 454, 476, 512, 556, 574, 620.

²⁷² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 101.

²⁷³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 13, 21, 102, 154, 163, 181, 182, 186, 255, 323, 328, 358, 376, 403, 438, 453, 489.

²⁷⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 77.

²⁷⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 75.

²⁷⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 98.

²⁷⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 32.

²⁷⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 24.

²⁷⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 344-345. Benzer farklılık için bk.: 349.

²⁸⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 671-672. Benzer farklılık için bk.: 443.

Müellif, eserinin birinci nüshasında yer vermediği bilgilere üçüncü nüshasında ek bilgi olarak yer vermiştir.²⁸¹ Örneğin, *Vefeyâtu'l-A'yân* adlı eserde geçtiği bilgisi birinci nüshada²⁸² verilmezken, üçüncü nüshada²⁸³ zikredilmiştir.

Mehmed Zihni, eserinin birinci nüshasında yer verdiği bilgilere üçüncü nüshasında bazılarını yer vermemiştir.²⁸⁴ Örneğin, dipnotta belirtilen hadislerin birinci nüshada *el-Câmiu's-Sagîr* adlı eserde geçtiği verilmiş²⁸⁵ fakat üçüncü nüshada bu eserden bahsedilmemiştir.²⁸⁶ Müellif, eserin birinci nüshasının hâtimesinde²⁸⁷ eserini doğduğu evde yazdığını söylerken vefatından beş yıl önce basılan eserin üçüncü baskısının hâtimesini şu sözlerle tamamlamıştır:

²⁸¹ Benzer farklılıklar için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 88-(1327-1328/1909-1910), 68; (1304-1305/1886-1887), 14, 119-(1327-1328/1909-1910), 10, 91; (1304-1305/1886-1887), 76-(1327-1328/1909-1910), 58; (1304-1305/1886-1887), 110-(1327-1328/1909-1910), 84; (1304-1305/1886-1887), 115-(1327-1328/1909-1910), 88; (1304-1305/1886-1887), 117-(1327-1328/1909-1910), 89; (1304-1305/1886-1887), 119-(1327-1328/1909-1910), 91; (1304-1305/1886-1887), 121-(1327-1328/1909-1910), 92; (1304-1305/1886-1887), 121-(1327-1328/1909-1910), 93; (1304-1305/1886-1887), 188-189-(1327-1328/1909-1910), 144-145-146; (1304-1305/1886-1887), 203-(1327-1328/1909-1910), 157-158; (1304-1305/1886-1887), 240-(1327-1328/1909-1910), 188; (1304-1305/1886-1887), 263-(1327-1328/1909-1910), 206; (1304-1305/1886-1887), 271-(1327-1328/1909-1910), 212; (1304-1305/1886-1887), 272-(1327-1328/1909-1910), 213; (1304-1305/1886-1887), 291-(1327-1328/1909-1910), 228; (1304-1305/1886-1887), 298-(1327-1328/1909-1910), 233; (1304-1305/1886-1887), 310-311-(1327-1328/1909-1910), 243; (1304-1305/1886-1887), 315-(1327-1328/1909-1910), 247; (1304-1305/1886-1887), 318-(1327-1328/1909-1910), 250; (1304-1305/1886-1887), 326-(1327-1328/1909-1910), 256; (1304-1305/1886-1887), 337-(1327-1328/1909-1910), 264; (1304-1305/1886-1887), 342-(1327-1328/1909-1910), 268; (1304-1305/1886-1887), 361-(1327-1328/1909-1910), 283; (1304-1305/1886-1887), 367-(1327-1328/1909-1910), 288; (1304-1305/1886-1887), 370-(1327-1328/1909-1910), 291; (1304-1305/1886-1887), 373-(1327-1328/1909-1910), 293; (1304-1305/1886-1887), 381-(1327-1328/1909-1910), 300; (1304-1305/1886-1887), 392-(1327-1328/1909-1910), 308; (1304-1305/1886-1887), 398-(1327-1328/1909-1910), 313; (1304-1305/1886-1887), 398-(1327-1328/1909-1910), 313; (1304-1305/1886-1887), 437-(1327-1328/1909-1910), 344; (1304-1305/1886-1887), 448-(1327-1328/1909-1910), 353; (1304-1305/1886-1887), 456-(1327-1328/1909-1910), 360; (1304-1305/1886-1887), 473-(1327-1328/1909-1910), 373; (1304-1305/1886-1887), 476-(1327-1328/1909-1910), 375; (1304-1305/1886-1887), 488-489, 552, 561, 583, 656, 667-(1327-1328/1909-1910), 384-385, 436, 442, 460, 517, 525; (1304-1305/1886-1887), 507-509-(1327-1328/1909-1910), 400-401; (1304-1305/1886-1887), 511-(1327-1328/1909-1910), 402; (1304-1305/1886-1887), 536-(1327-1328/1909-1910), 422; (1304-1305/1886-1887), 554-(1327-1328/1909-1910), 437; (1304-1305/1886-1887), 557, 641-(1327-1328/1909-1910), 439, 505; (1304-1305/1886-1887), 563, 652-(1327-1328/1909-1910) 444, 514.

²⁸² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 242.

²⁸³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 189.

²⁸⁴ Benzer farklılıklar için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 14-(1327-1328/1909-1910), 10-11; (1304-1305/1886-1887), 206-(1327-1328/1909-1910), 60-161; (1304-1305/1886-1887), 258-(1327-1328/1909-1910), 202; (1327-1328/1909-1910), 305-(1304-1305/1886-1887), 388; (1304-1305/1886-1887), 475-(1327-1328/1909-1910), 374; (1304-1305/1886-1887), 535-(1327-1328/1909-1910), 422; (1304-1305/1886-1887), 602-(1327-1328/1909-1910), 475; (1304-1305/1886-1887), 630-(1327-1328/1909-1910), 497.

²⁸⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 15.

²⁸⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 11.

²⁸⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 672.

Hamden li'llâhi Te'âlâ (Kavl-i Ceyyid) bin üç yüz beş senesi Rebi'ulâhîrinde ilk defa olarak tab'olunup hâtimesine Teftâzânî'nin dibâce-i Mutavvel'deki;

وَلَيْنَ فَاتَنِي مِنَ النَّاسِ	الثَّأءُ الْجَمِيلُ فِي الْعَاجِلِ
فَحَسْبِي مَا أَرْجُو مِنْ	الثَّوَابِ الْجَزِيلِ فِي اللَّاحِلِ
وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ	عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ. ²⁸⁸

kavli ahz u derc edilmişidi.

باتك وصيتي جو كه آن خامل نشد	تاب خورشیدی كه آن آف. ²⁸⁹
------------------------------	--------------------------------------

In'âm u ihsânına hadd u pâyan olmayan Cenâb-ı Mennân mükâfat-ı dünyeviyyesiyle dahi bu abd-i nâtuvânı (güçsüz kulu) vâyemend-i ni'am-i bi-girân (sonsuz nimetlerle nasipli) buyurup kitabi ma'a 'uyûbihi-mergûb (ayıplanıyla beraber aranan) kıldı. (Kavl-i Ceyyid) ulemâ ve muhassîlinin eydi-i rağabatında (âlimlerin ve öğrencilerin istekli ellerinde) tedavül ede ede Memâlik-i Osmaniye hâricinde dahi şöhret buldu. Hatta tab'a-i sâniyesi (ikinci baskısı) husûl-i muvâfakatimizle Kazan'da icrâ olundu. Sadhezârân (yüz binlerce) şükürler olsun, bu, tab'a-i salise (üçüncü baskı) oldu.

Ancak tab'a-i ûlâ (...) da dikkatsizlikler olmuş ve tab'a-i sâniyede anlar oldukça tashih olunmuş idi. Bu üçüncü defada bazı ağılâta (yanlışlara) tesâdüf olunmağla bi-hamdihi te'alâ anlar da tashîh kılınarak hâtîme-i kitabdaki;

وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِي إِنِّي بِشَرِّ	أَسْهُو وَأُخْطِئُ مَا لَمْ يَحْمِنِي الْقَدَرُ. ²⁹⁰
---------------------------------------	---

beyti yine sebt u tekrar olundu. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 528).

Müellif, eserinin Kazan'da basılan ikinci nüshasında birinci nüshasında hatalarının olmasının sebebini *el-Muktedab* ve *Kitâbu't-Terâcim* adlı eserleriyle meşgul olması olarak zikretmiş; ikinci ve üçüncü nüshalarında hataları düzelttiğini belirtmiştir.²⁹¹

²⁸⁸ Dünyada insanların övgüsünü kaçırdıysam gam değil; öte dünyada umduğum bol sevap bana kâfidir. Başarım ancak Allah'ın yardımıyladır. Ancak O'na tevekkül ettim ve ancak O'na dönerim.

²⁸⁹ Bir ses, bir sadâ bırak ki kısılsın Bir güneş ara ki batmasın.

²⁹⁰ Kendime suçsuzluğuna hükmetmem, ben bir beşerin Kader beni korumadıkça gaflet de ederim hâtâ da.

²⁹¹ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 247-248.

2.3. Mukaddimesi ve Amacı

Mehmed Zihni Efendi, eserin mukaddimesine başlamadan önce eserin iç kapağında verdiği beyitle eserini ne sebeple yazdığını hoş bir ifade ile dile getirerek başlamıştır:

لَقَدْ غَرَسُوا حَتَّى أَكَلْنَا وَ إِنَّا نَغْرِسُ حَتَّى يَأْكُلَ النَّاسُ بَعْدَنَا.

Onlar (bu ağaçları) diktiler de biz (meyvelerini) yedik. Bizden sonraki insanların yemeleri için elbette biz de dikeceğiz.

Müellif, eserin mukaddimesine besmele, hamdele ve salveyle başlar. Müellif, İslam'ın şiire bakışını kanıtlamak için ayet ve hadisler vererek şiir yazma konusunda sakınca olmadığını dile getirmiştir. Zihni Efendi, beyitlerin altına açıklamasını yazma geleneğinin kiminle başlayıp, kimlerin devam ettirdiğini şu sözlerle izah etmiştir:

... es-Suyûtî'nin el-Muzhir'de beyan ettiğine göre her beytin altına onun tefsirini yazarak beyitleri şerh etme usûlünü en önce vaz'eden Ebu'l-Hattab Ahfeş'dir ki Sibeveyh ve Ebû Ubeyde'nin hocalarından olup gözleri küçük olduğu için (Ahfeş) lâkaplı Abdulhamîd b. Abdülmecid adlı edebiyat âlimidir. Sibeveyh'in öğrencilerinden Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade isminde bir Ahfeş daha ortaya çıktığı için Ebu'l-Hattab (Ahfeş Ekber), Ebu'l-Hasen (Ahfeş Asgar) diye ayırt edilmiştir. Sonradan Ali b. Süleyman isminde nahivciler içinde bir Ahfeş daha ortaya çıktığı için Ebu'l-Hasen (Ahfeş Evsat), Ali b. Süleyman da (Ahfeş Asgar)²⁹² olmuştur... (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 3-4).

Zihni Efendi, “Şiirleri şerhe girişen ulema içinde el-Vâhidî gibi tefsirciler de vardır. Bu zat el-Mütenebbî'nin divanını şerh etmiştir” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 4) sözüyle bazı âlimlerin de şiire bakışını söylemiştir. Daha sonra eserin amacından ve yönteminden söz etmiştir:

Bu pek bir şeyi olmayan aciz kul tamamına sevgi beslediği öğrencilere hem kendi tahsillerince hem de edebiyat cihetine meyil ve rağbetlerini kazanmak için acizane bir hizmet olmak niyetiyle el-Hatîb el-Kazvîni'nin Telhîsu'l-Miftâh'ında ve büyük âlim Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin el-Mutavvel ve el-Muhtasar isimleriyle

²⁹² İşte Mecduddîn Fîrûzâbâdî'nin el-Kâmus'unda: الأخافيش في النحاة ثلاثة (Nahivciler arasında Ahfeş'ler üçtür) dediği bunlardır. Bu gibi yerlerde olan (أكبر) ve (أصغر) kelimelerin manaları için el-Muntehab'da ismi tafdîl bahsine bakılır.

et-Telhîs'e olan iki şerhinde ve allâme es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin el-Mutavvel üzerine olan Haşiye'sinde mevcut ne kadar beyit ve mısra varsa sırasıyla toplayarak onları birer birer şerh ve izah etmiş ve ortaya çıkan manaları ve istişhad yerlerini göstermiş, beyitlerin bahrini, söyleyenlerinin ismini, kısa biyografisini zikretmiş ve edebiyata dair bazı bilgiler de vermiştir. Bu sûretle vücuda gelen şu eserine:

الْقَوْلُ الْجَدِيدُ فِي شَرْحِ آيَاتِ التَّلْخِصِ وَشَرْحِهِ وَحَاشِيَةِ السَّيِّدِ.

adını vermiştir. Cenâb-ı Allah onun mütevazı gayretini iyi niyeti sebebiyle verimli, söylediklerini doğru, kusur ve günahlarını Settâr ve Gaffâr isminin tecellisine mazhar buyursun. Allah'ım, âmîn! (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 4).

Müellifin eseri oluşturmaktaki söz konusu ana amacı kaynağı oluşturan eserlere hizmet etmekte ziyade çok sevdiğini söylediği talebe-i 'ulûmanın mısra ve beyitleri anlamalarına yardımcı olduğunu, gramere ve edebiyata olan ilgilerini çekmek olduğunu dile getirmiştir. Bulunduğu çağdan etkilenen müellif, topluma karşı sorumluluğunu yerine getirmek için Arap dili ve edebiyatının öğretimini kolaylaştıran eserler meydana getirmiştir. Zihni Efendi, mukaddimesinin son iki başlığında ise 16 bahirden ve istişhâd bakımından şairlerin tabakalarından söz eder.²⁹³

2.4. Üslubu

el-Kavlu 'l-Ceyyid'i okuduğumuzda, müellifin de mukaddimesinde belirttiği gibi öğrencilere faydalı olması için ders ortamını hissettirerek her şeyin açık ve anlaşılır bir şekilde izah edilmeye çalışıldığını görmekteyiz.

Zihni Efendi, mısra ve beyitleri şu şekilde ele alarak şerh etmiştir:

- Şâhid olan mısra ve beyitler, teker teker hareke verilerek numaralandırılmıştır. Baş tarafında 'kâle' lafzı ise ayrıç görevinde kullanılmıştır.
- Şâhid olan mısra ve beyitlerin bahirlerine, şevahid olarak hangi kitapta yer aldığına, kâillerine (söyleyen şairin hâl tercemesini) ve şiiri söyleyenin amacı ve şiirin hikâyesine yer verilmiştir. Aynı şair tekrar geçtiği zaman, şair hakkında ilk olarak bilgi verilen sayfa işaret edilmiştir.

²⁹³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 2-5; Tacettin Uzun, *Nevabîğu 'l-Kelim Seçme Şiirler ve Tercümeleri*, 1. bs., (Konya: Kitap Dünyası Yay., 2013), 73-81.

- Eserde daha önce şâhid olarak getirilen bir mısra veya beyit, başka konuda şâhid olarak gösterildiğinde tekrar şerh edilmeyip (96., 120., 130., 156., 160., 209., 213., 215., 219., 241., 242., 254., 305., 323., 340., 344., 443., 628.) yalnızca istişhad yönü yer verilerek diğer mısra veya beyte geçilmiştir.²⁹⁴
- Eserde mısra ve beyitlerin öncesindeki veya sonrasındaki beyitleri ya da beyitlerin bulunduğu kasidenin girişi veya tamamı ek bilgi olarak verilmiştir.
- Eserde mısra ve beyitler kelime kelime Arapça sarf ve nahiv bilgileri sunularak şerh edilmiş ayrıca daha geniş bilgi için başka eserlere müracaat edilebileceği zikredilmiştir.
- Arapça kelimelerin kendi dilimizdeki karşılığına da yer verilmiştir. Ayrıca ele alınan şiirin içeriğine paralel olarak ayet ve hadislerle örnekler verilmiştir.
- Şâhid olan mısra ve beyitlerin ‘Mefhûm-i beyt’ başlığı altında toplu manası zikredilmiştir.
- Şâhid olan mısra ve beyitlerin geçtiği konuya yönelik istişhad yönü verilmiştir.
- Eserde ‘Fâide’ başlığı altında konuyu destekleyici ve o konuya paralel olarak ek bilgi verilmiştir.
- Müellif, bazı yerlerde konu ile ilgili olarak duygu ve düşüncelerine, semt ve şehirlerin tarihini ve adlandırılışıyla ilgili bilgiler vermektedir. Bazen müellif, ‘Mefhûm-i beyt’ başlığından sonra beyti söyleyenin kısaca hayatına yer vermiştir.
- Eserde konuya ya da kişiye yönelik farklı beyitler verilmiştir. Birçok kaynaktan yararlanılmıştır.

Yukarıda zikrettiğimiz maddeler, muhteva ve kaynak ana başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Eserin üslubunu ele aldıktan sonra eserin üslubunun daha iyi anlaşılması için 635. beytin izahını örnek olarak vermek istedik. Müellif tarafından yapılan izah şöyledir:

لَا تَقُلْ بِشْرِي وَلَكِنْ بِشْرِيَانِ غَرَّةُ الدَّاعِي وَيَوْمُ الْمَهْرَجَانِ.

Bu beyt bahr-i remelden ve mutavvel ebyâtındandır. Ânifen mezkûr olan şâ ‘ir-i cebeliyyenin ‘ulviyyeden Hasan dâ ‘îye yevm-i mehricânın tehniyeti ma’razında

²⁹⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu ‘l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), mısra veya beytlerin sırasıyla geçtiği sayfalar şöyledir: 105, 129, 137, 158, 160, 195, 197, 199, 202, 225, 239, 283, 297, 310, 312, 376, 513.

(لا تقل) nazm ve inşâd itmiş olduğu kasîdenin matla'idır. İzâhdan me'hûzdur. dimekle şâ'ir kendi nefesine veyâhud 'umûma hitâb itmişdir. Surûrû haber-i sâr dimek olan (بشرى) mahzûfu'l-haber mübtedân olub (لنا بشرى) şeklinde olarak makul-i kavldır. Onun müsennâsı olan (بشرى) dahi min-ciheti'l- i'râbı öyledir. Veyâhud takdîr-i kelâmı: (هذه بشرى و هاتان بشرى) dır. (غرة الداعي) terkîbinde muzâf-ı vâki' olan ve nûr-ı vech ü emâre-i beşâşeti venbisât-ı ma'nalarını ifâde eden (غرة) ondan bedeldir. Veyâhud mübtedâ-i mahzûfa haberdır. Muzâfun ileyh olan (الداعي) memdûhun 'unvân-ı hükümdârîsidir. İsmi (Hasan bin Zeyd bin Muhammed bin İsmâ'il bin Zeyd bin 'Ali bin el-Hüseyn bin Emîru'l-Mü'minîn 'Ali)'dir. 'Abbâsiyyeden Müsta'inbillâh'ın hilâfesinde sene 250'de zuhûridub bilâd-ı taberistâna müstevlî olmuştur. Bu (الداعي كبير) 'dir. Bunlardan bir de (الداعي صغير) zuhûritmişdir. ²⁹⁵(صحائف الاخبار) okuyunuz. (يوم المهرجان) dahhâkin katliyle efrîdûnşâhın yevm-i tetevvucudur. Dört yüz yirmi üçüncü sahîfede meşrûhdur.

Mefhûm-i beyt/مفهوم بيت: Bir müjde dime, bizim için iki müjde vardır. Biri Hasan dâ'înin nûr-ı vechi dîgeri mehrîcân günüdür dimekdir.

Bunda şâhid, kubh-ı ibtidâ olub hattâ şâir dâ'înin huzûrunda böyle (لا تقل بشرى) diyu inşâda âğâzıtdığı içün dâ'î memnûn olmıyarak: "Behey kör yevm-i surûrda böyle söz ile mi ibtidâ olunur?" diyu tarılmış ve 'alâ rivâyeti şâ'iri yüzü üstüne yaturub elli değnek darb ederek "Bunun edebini ıslâh etmek kendisine câ'izei' tâ-eylemekden daha ma'kuldur" demiştir.

Zavallı a'mâ mısra'ı sâniyi takdîm etmiş olaydı belki tayağı yimezdi. Bazıları: Dâ'înin onu muâhezesi kelâm (لا) iyle ibtidâ ettiğinden dolayı olmagla şâ'ir: 'Efendim, dünyada (لا إله إلا الله) den ecel bir ibare yoktur onun da evveli (لا)'dir.' Diyu i'tizar ederek taraf dâ'îden mazhar 'âfv ve 'atâ oldi demişlerdir. كلا وليس إلا

İbtidâ 'ât-ı kabîhadan biri de Cerîr'in 'Abdu'l-Melik bin Mervân hakkındaki: (أتصحو أم فؤادك غير صاح) kavlidir. Cerîr'in bunu hîn-i inşâdında 'Abdu'l-Melikânı: (بل فؤادك يا ابن الفاعلة) diyu terslemiştir.

²⁹⁵ (Müneccimbaşı tarihi) denilen kitab fâide nisabdır. Aslı Sultan III. Mehmed zamanında müneccimbaşı olan Derviş Ahmed Efendi merhumun eseri arabidir halen Nur Osmaniye Kütüphanesinde mevcuddur. Sultan III. Ahmed zamanında şâ'irini edâ Nedim Efendi onu Türkçeye nakletmiştir. Tercemesini Sûbhî Paşa merhumiylen maârif nezâretinde tab' itdirmiştir.

Şâ'ir Zu'r-Rumme dahi 'Abdu'l-Melike: (ما بال عينك منها الماء ينسكب؟ الخ) matla'ında olan kasîdesini inşâdda 'Abdu'l-Melikin gözleri dâ'imâ sultanur olmagla mısra'ı mezkûrumu kendi üzerine alınarak: (ما سؤالك عن هذا؟ يا ابن الفاعلة) diyu Zu'r-Rumme'yi tekdîr itmiş ve huzûrundan çıkartmıştır.

Ebû'n-Necm el-'Aclî dahi Hişâm bin 'Abdu'l-Melik'e vasf-ı şems hakkında olan urcûzesinden şu beyti:

صَفَرَاءُ قَدْ كَادَتْ وَلَمَّا تَفْعَلِ كَأَنَّهَا فِي الْأَفْقِ عَيْنُ الْأَحْوَلِ.
okuduk da Hişâm, ehvel (شاشى) olmagla Ebû'n-Necm'i huzûrundan kogmuşdur.²⁹⁶

Kabihi ibtidâdan biri de Buhturî'nin Yûsuf bin Muhammed'e inşâd itdiği kasidenin evvelidir ki onda (لك الويل من ليل تقاصر آخره) diyu ibtidâ olunmuşdur. Muhâtab o ikisinin: (بل لك الويل و الحرب) demiştir.

Mu'tasım'ın binâ itdiği bir kasr tebrîkinde Nedîm-i meşhûr (اسحق الموصلى) nin:

يَا دَارَ غَيْرِكَ الْبَلَى وَمَحَاكِ يَا لَيْتَ شِعْرِي مَا الَّذِي أَبْلَاكِ.
matla'ıyla söylediği kasîdenin ibtidâsı böyle tesâdüf itmiş pek istiğrâb olunmuşdur ki (اسحق) ashâb-ı yakazadan ve husn-i muhâzara erbâbındandır, hulefâ ile münâdemesi mümteddir henûz hitâm bulmuş bir gûşun hakkında tagayyur (değişme) ve indirasî (silinme, yok oluş) nâtık kelimât ile kelâma âgâz eylemiş olmasını Mu'tasım teşe'um ederek kasrın o ikisinin hedemini (yıkmayı) emir eylemiştir. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 517-518).

2.5. Muhtevası

Mehmed Zihni Efendi, *et-Telhîs*, *el-Mutavvel*, *el-Muhtasar* ve *Hâşiyetu's-Seyyid* adlı eserlerde yer alan tüm mısra ve beyitleri sırasıyla numaralandırmıştır. Eserin muhtevasına yönelik öne çıkan hususları ele almaya çalışacağız.

Eserde toplam 649 mısra veya beyit bulunmaktadır. Bu mısra ve beyitler, belâgat konularının sıralanışına göre numaralandırılmıştır. Müellif, mısra ve beyitleri 5 ana başlık altında (Mukaddime, Me'ânî, Beyân, Bedî', Sonuç) 15 alt başlığı (Me'ânî; Haber, Musnedun İleyh, Musned, Muteallak Fiil, Kasr, İnşâ, Fasıl-Vasıl, Îcâz-İtnâb-

²⁹⁶ Bunu gerçi Abdu'l-Rahim el-Abbasî ibtidâ 'ât-ı kabîhada emsalesî meyâtında zikr eylemiştir velâkin bu ibtidâ değildir. Yirmi beşinci sayfaya bakınız.

Musâvât/Beyân; Teşbih, Hakikat-Mecâz, Kinâye/Bedî'; Muhassinât-ı Ma'neviyye, Muhassinât-ı Lafziyye) ele almıştır.

Müellif, mısra veya beytin şerhine 'bu beyit, bu mısra, bu şatır' şeklinde başlamıştır. Eserde mükerrerler çıkarıldığında 548 beyit 48 mısra bulunmaktadır. 1-17 arası mısra ve beyitler *el-Mutavvel*'in Mukaddime başlığı altında (6-19 sayfa arasında), 18-21 arası mısra ve beyitler *el-Muhtasar*'ın Mukaddime başlığı altında (19-20 sayfa arasında), 22-41 arası mısra ve beyitler Mukaddime başlığı altında (20-47 sayfa arasında), 42-62 arası mısra ve beyitler Haber başlığı altında (47-68 sayfa arasında), 63-139 arası mısra ve beyitler Musnedun İleyh başlığı altında (68-144 sayfa arasında), 140-169 arası mısra ve beyitler Musned başlığı altında (144-167 sayfa arasında), 170-177 arası mısra ve beyitler Muteallak Fiil başlığı altında (167-173 sayfa arasında), 178-182 arası mısra ve beyitler Kasr başlığı altında (173-176 sayfa arasında), 183-199 arası mısra ve beyitler İnşâ başlığı altında (176-190 sayfa arasında), 200-227 arası mısra ve beyitler Fasil-Vasil başlığı altında (190-210 sayfa arasında), 228-258 arası mısra ve beyitler Îcâz-İtnâb-Musâvât başlığı altında (210-245 sayfa arasında), 259-315 arası mısra ve beyitler Teşbih başlığı altında (245-293 sayfa arasında), 316-352 arası mısra ve beyitler Hakikat-Mecâz başlığı altında (293-319 sayfa arasında), 353-355 arası mısra ve beyitler Kinâye başlığı altında (319-321 sayfa arasında), 356-451 arası mısra ve beyitler Muhassinât-ı Ma'neviyye başlığı altında (321-381 sayfa arasında), 452-518 arası mısra ve beyitler Muhassinât-ı Lafziyye başlığı altında (381-443 sayfa arasında), 519-649 arası mısra ve beyitler Sonuç bölümü altında (443-528 sayfa arasında) yer almaktadır.

el-Mutavvel'in Mukaddime başlığı altında 17 beyte, *el-Muhtasar*'ın Mukaddime başlığı altında 3 beyte-1 mısraya, Mukaddime başlığı altında 18 beyte-1 mısraya, Haber başlığı altında 10 beyte-6 mısraya, Musnedun İleyh başlığı altında 51 beyte-10 mısraya, Musned başlığı altında 19 beyte-7 mısraya, Muteallak Fiil başlığı altında 8 beyte, Kasr başlığı altında 4 beyte-1 mısraya, İnşâ başlığı altında 7 beyte-7 mısraya, Fasil-Vasil başlığı altında 20 beyte-3 mısraya, Îcâz-İtnâb-Musâvât başlığı altında 26 beyte-3 mısraya, Teşbih başlığı altında 53 beyte-1 mısraya, Hakikat-Mecâz başlığı altında 29 beyte-2 mısraya, Kinâye başlığı altında 3 beyte, Muhassinât-ı Ma'neviyye başlığı altında 91 beyte-2 mısraya, Muhassinât-ı Lafziyye başlığı altında 63 beyte-1 mısraya ve Sonuç bölümünde 126 beyte-3 mısraya yer verilmiştir. Buna ek olarak 89. (164. beytin son mısranın parçası) ve 96. (87. beytin ilk mısrasının parçası) mısra parçaları Musnedun

İleyh başlığı altında ve 319. ve 351. (beytin tamamı alt kısımda verilmiş) mısra parçaları ise Hakikat-Mecâz başlığı altında toplam 4 mısra parçasına yer verilmiştir. Yukarıda ele aldığımız eserin muhtevası şöyledir:

Tablo 2.1: *el-Kavlû'l-Ceyyid*'in Muhtevası

NUMARALANDIRMA ARALIĞI	KONU	MISRA SAYISI	MISRA PARÇASI	BEYİT SAYISI	SAYFA ARALIĞI
1-17	<i>el-Mutavvel</i> 'in Mukaddimesi	-	-	17	6-19
18-21	<i>el-Muhtasar</i> 'ın Mukaddimesi	1	-	3	19-20
22-41	Mukaddime	1	-	18	20-47
42-62	Haber	6	-	10	47-68
63-139	Musnedun İleyh	10	2	51	68-144
140-169	Musned	7	-	19	144-167
170-177	Muteallak Fiil	-	-	8	167-173
178-182	Kasr	1	-	4	173-176
183-199	İnşâ	7	-	7	176-190
200-227	Fasıl-Vasıl	3	-	20	190-210
228-258	Îcâz-İtnâb-Musâvât	3	-	26	210-245
259-315	Teşbih	1	-	53	245-293
316-352	Hakikat-Mecâz	2	2	29	293-319
353-355	Kinâye	-	-	3	319-321
356-451	Muhassinât-ı Ma'neviyye	2	-	91	321-381
452-518	Muhassinât-ı Lafziyye	1	-	63	381-443
519-649	Sonuç	3	-	126	443-528
TOPLAM: 649	Tekrarlanan: 49	48	4	548	528

Ayrıca eserde toplam 49 tekrarlanmış (10 mısra-13 beyit) mısra ve beyit bulunmaktadır.²⁹⁷ *et-Telhîs*'de 451. Muhassinât-ı Ma'neviyye başlığı altındaki beytin ikinci mısrası *el-Mutavvel*'de Mukaddime başlığı altındaki 41. olarak, *el-Mutavvel*'de ve *el-Muhtasar*'da Musnedun İleyh başlığı altındaki 65. beyit *et-Telhîs*'de Muhassinât-ı Ma'neviyye başlığı altındaki 443. olarak, *el-Mutavvel*'de Musnedun İleyh başlığı altındaki 74. mısra Fasıl-Vasıl başlığı altındaki 219. ve *Haşiye*'de Musned başlığı altındaki 160. olarak, *el-Mutavvel*'de Fasıl-Vasıl başlığı altındaki 209. beytin ilk mısrası *et-Telhîs*'de Musnedun İleyh başlığı altındaki 63. olarak, *el-Mutavvel*'de Muhassinât-ı Ma'neviyye başlığı altındaki 374. beyit *et-Telhîs*'de Muhassinât-ı Lafziyye başlığı

²⁹⁷ Ek I'de tekrarlanan mısra ve beyitler altı çizili şekilde belirtilmiştir.

altındaki 467. olarak, *el-Mutavvel*'de Musned başlığı altındaki 143. beyit İnşâ başlığı altındaki 198. ve İcâz-İtnâb-Musâvât başlığı altındaki 242. olarak, *el-Mutavvel*'de İnşâ başlığı altındaki 189. beyit teşbih başlığı altındaki 261. olarak, *el-Mutavvel*'de Hakikat-Mecâz başlığı altındaki 323. beytin ikinci mısrası haber başlığı altındaki 62. olarak, 317. ve 340. beyit Hakikat-Mecâz başlığı altında tekrar, *Haşiye*'de Haber başlığı altındaki 60. mısra *el-Mutavvel*'de Musnedun İleyh başlığı altındaki 98. olarak, 491. ve 508. Muhassinât-ı Lafziyye başlığı altında kullanılan beyit *et-Telhîs*'de Sonuç başlığı altındaki 628. olarak, *el-Mutavvel*'de Musnedun İleyh başlığı altında 117. beytin ilk mısrası *et-Telhîs*'de 113. olarak, *el-Mutavvel*'de Musnedun İleyh başlığı altında 123. beyit 130. olarak, *et-Telhîs*'de Musned başlığı altındaki 168. beyit Fasil-Vasıl başlığı altındaki 213. olarak, *el-Mutavvel*'de tamamı ve *et-Telhîs*'de ilk mısrası Musnedun İleyh başlığı altındaki 76. beytin ilk mısrası *el-Mutavvel*'de Hakikat-Mecâz başlığı altında 344. olarak, *et-Telhîs*'de Musnedun İleyh başlığı altındaki 126. beytin ilk kısmı *Haşiye*'de kullanıldığı için tekrar, İnşâ başlığı altındaki 192. beyit *el-Mutavvel*'de Muhassinât-ı Lafziyye başlığı altındaki 496. olarak, *et-Telhîs*'de haber başlığı altındaki 52. beyit Musnedun İleyh başlığı altındaki 104. olarak, *el-Mutavvel*'de Fasil-Vasıl başlığı altındaki 220. beytin son mısrası *Haşiye*'de Haber başlığı altında kullanıldığı için 59. olarak tekrar, *et-Telhîs*'de Haber başlığı altındaki 54. beytin ilk mısrası *Haşiye*'de Fasil-Vasıl başlığı altındaki 215. olarak, *el-Mutavvel*'de Musned başlığı altındaki 134. beytin ikinci mısrası 156. olarak, *el-Mutavvel*'de Teşbih başlığı altındaki 294. beyit *et-Telhîs*'de aynı başlık altındaki 305. olarak tekrar, *el-Mutavvel*'de Musnedun İleyh başlığı altındaki (فلا صرمة) olarak başlayan 133. beyit, 254. olarak İcâz-İtnâb-Musâvât başlığı altındaki (فلا هجره) değişikliği yapılarak kullanılmıştır.

Müellif, *et-Telhîs*, *el-Mutavvel*, *el-Muhtasar* ve *Hâşiyetu's-Seyyid* adlı eserlerde yer alan mısra ve beyitleri sırasıyla ele alarak aşağıda sıraladığımız başlıklara yer vererek şerh yapmıştır.

2.5.1. Bahir

Müellif, mısra ve beytin şerhine başlarken ilk başta bahirleri zikretmiştir. Zihni Efendi, ele aldığı şiirler içerisinde 13 farklı bahre yer vermiştir. Bahirlerin vezinlerine mukaddime de yer verdiği için beyitleri şerh ederken vezinlerden söz etmeden yalnızca

şiiirin hangi bahirden olduğunu belirtmiştir. Bahirleri mısra ve beyit şeklinde ele almaya çalışacağız.²⁹⁸

- **Bahr-i Basît:** Eserde 5 mısra ve 94 beyit bahr-i basîttir. İki beyit (65-443, 168-213) tekrarlanmıştır. (1, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 28, **48**, 65, 71, 72, 87, 99, 100, **101**, 103, 108, 109, 115, 122, 147, 159, 168, 186, **195**, **196**, 197, 205, 213, 222, 238, 239, 244, 270, 271, 279, 280, 297, 302, 303, 304, 308, **316**, 335, 336, 338, 358, 377, 379, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 403, 404, 405, 406, 422, 423, 429, 441, 443, 453, 479, 483, 488, 489, 494, 517, 518, 523, 529, 530, 537, 550, 573, 574, 575, 590, 595, 596, 601, 602, 620, 636, 638, 639, 641, 642, 643.)
- **Bahr-i Tavîl:** Eserde 16 mısra ve 206 beyit bahr-i tavîldir. İki mısra ve 7 beyit (143-198-242, 133-254, 317-340, 76. ilk mısrası-**344**, 374-467, 192-496, 491-508-628, 189-261, **120**-126 ilk mısrası) tekrarlanmıştır. (2, 6, 7, 8, 9, **18**, 22, 26, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 40, **49**, 73, 76, 77, 78, 81, 90, 97, 110, **120**, **121**, 125, 126, 127, 133, 140, 142, 143, 145, 148, 149, 150, 153, 166, **169**, 171, 172, 173, 174, 178, 180, **181**, 184, **188**, 189, 191, 192, 193, **194**, 198, 203, 206, **216**, **217**, 221, 223, 224, 225, 231, 233, 234, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 249, **251**, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 263, 264, 272, 274, 276, 278, 282, 283, 291, 301, 306, 311, 312, 315, 317, 325, 328, 329, 330, 331, **332**, 333, 340, **344**, 350, 352, 356, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, **371**, 372, 373, 374, 375, 376, **378**, 380, 397, 398, 399, 407, 408, 413, 415, 416, 417, 418, 419, 424, 425, 426, 431, 432, 433, 434, 435, 437, 439, 440, 444, 445, 456, 459, 460, 461, 467, 470, 471, 472, 478, 481, 482, 485, 486, 487, 490, 491, 495, 496, 498, 499, 500, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 520, 521, 522, 525, 526, 531, 532, 540, 541, 546, 548, 555, 569, 570, 571, **572**, 577, 578, 579, 580, 581, 588, 589, 603, 604, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 622, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 631, 633, 640, 644, 647, 648, 649.)
- **Bahr-i Münserih:** Eserde 3 mısra ve 11 beyit bahr-i münserihdir. Bir beytin mısrası (62-323. ikinci mısrası) tekrarlanmıştır. (3, **62**, 83, 84, 85, 86, 141, 144, 182, **227**, **237**, 323, 402, 414.)

²⁹⁸ Koyu renkle belirtilen numaralar mısra, geri kalan numaralar ise beyittir.

- **Bahr-i Recez:** Eserde 13 mısra ve 13 beyit bahr-i recezdır. Bir beyit ve bir mısra (52-104, 54. ilk mısrası-215) tekrarlanmıştır. (23, **24**, 30, 52, 53, 54, **55**, **61**, **64**, 75, 104, **114**, **116**, 136, **158**, **165**, **185**, 207, **215**, 236, **265**, 269, 384, 466, 576, **634**.)
- **Bahr-i Vâfir:** Eserde 5 mısra ve 76 beyit bahr-i vâfirdir. Üç mısra (134. ikinci mısrası-156, **60-98**, 59-220. ikinci mısrası) tekrarlanmıştır. (4, 5, 17, 34, 44, 56, 57, 58, 59, **60**, 66, 79, 91, 94, 95, **98**, **105**, 106, 111, 112, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 137, 138, **156**, **157**, 163, 176, 187, 190, 211, 212, 220, 230, 235, 273, 275, 277, 320, 369, 381, 401, 409, 411, 430, 436, 442, 448, 449, 450, 463, 468, 469, 473, 475, 484, 493, 497, 502, 542, 543, 544, 545, 551, 556, 557, 560, 566, 597, 606, 607, 611, 612, 613, 623, 632, 637.)
- **Bahr-i Kâmil:** Eserde 9 mısra, 2 mısra parçası (**319-351**) ve 83 beyit bahr-i kâmilidir. İki mısra ve bir beyit (123-130, **74-160-219**, 41-451. ikinci mısrası) tekrarlanmıştır. (20, **41**, **42**, 45, 67, 68, 69, 70, **74**, **82**, 102, **107**, 123, 130, 139, 146, **160**, **167**, 179, **199**, 200, 201, 202, 208, 210, 219, 229, 248, 253, 259, 260, 267, 268, 281, 284, 289, 290, 307, 309, 310, 313, 314, **318**, **319**, 321, 322, 326, 327, 339, 345, 348, 349, **351**, 353, 354, 355, 357, 370, 382, 400, 410, 412, 420, 427, 428, 451, 454, 462, 474, 480, 503, 504, 505, 506, 507, 527, 528, 533, 534, 535, 536, 538, 539, 549, 554, 558, 559, 564, 565, 593, 594, 599, 600, 630.)
- **Bahr-i Mütekârib:** Eserde 4 mısra ve 25 beyit bahr-i mütekâribdir. Bir mısra (113-117. ilk mısrası) tekrarlanmıştır. (25, 51, **80**, **113**, 117, 118, 119, 151, 162, 177, 218, 232, 298, 299, 300, 337, 341, 342, 343, 389, 455, 477, **501**, 516, 552, 553, 591, 592, **621**.)
- **Bahr-i Hafif:** Eserde 1 mısra ve 26 beyit bahr-i hafiftir. Bir mısra (**63**-209. ilk mısrası) tekrarlanmıştır. (39, 47, **63**, 88, 92, 93, 124, 170, 175, 204, 209, 262, 359, 366, 383, 385, 386, 446, 447, 492, 515, 547, 567, 609, 610, 645, 646.)
- **Bahr-i Serî':** Eserde 2 mısra ve 21 beyit bahr-i serî'dir. (27, 35, 43, **161**, **183**, 226, 250, 252, 285, 286, 287, 288, 292, 295, 296, 324, 476, 561, 562, 563, 582, 583, 608.)
- **Bahr-i Remel:** Eserde 10 beyit bahr-i remeldir. (421, 438, 457, 458, 464, 465, 568, 584, 585, 635.)
- **Bahr-i Medîd:** Eserde 4 beyit bahr-i medîddir. (266, 334, 452, 519.)

➤ **Bahr-i Müctes:** Eserde 3 beyit bahr-i müctestir. Bir beyit (294-305) tekrarlanmıştır. (293, 294, 305.)

➤ **Bahr-i Hezec:** Eserde 3 beyit bahr-i hezectir. (214, 586, 587.)

Bahr-i olmayan beyitler: Müellif, 46. beytin (hiçbir aruz veznine uymadığı için)²⁹⁹, 50. mısranın (darb-ı mesel olduğu için)³⁰⁰, 89. ve 96. mısra parçasının, 152. mısranın, 228. mısranın (serî, münserih ve hafif bir bahir olabileceğini)³⁰¹, 346. ve 347. beytin (345. beyte bağlı olduğu için)³⁰², 154., 155., 164., 524., 598. ve 605. beyitlerin bahirlerini belirtmemiştir.

2.5.2. Şevahid

Müellif, bahirden sonra eserinde mısra ve beyitlerinin şevahidini dile getirmiştir. Bu şevahidler dört eserde bulunan mısra ve beyitlerdir. Müellif, ilk eser olarak *Telhîsu'l-Miftâh*'dan 35 mısra ve 234 beyit alarak eserinde kullanmıştır. *Telhîsu'l-Miftâh*'ta da mısra ve beyitler müellifin belirtmiş olduğu konuların sıralanışına göre geçmektedir. Zihni Efendi'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'dan aldığı mısra ve beyitler şöyledir:

22. beytin ilk mısrası, 23. beytin ikinci mısrası, 24, 25. beytin ikinci mısrası, 30. beytin ikinci mısrası, 31, 32, 33, 37. beytin ikinci mısrası, 38. beytin ilk mısrası, 43, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 63, 69, 70, 72. beytin ilk mısrası, 73, 76. beytin ilk mısrası, 78, 85, 93, 103. beytin ilk mısrası, 104, 108, 109, 110, 111. beytin ilk mısrası, 113, 126, 127, 136, 137, 140. beytin ikinci mısrası, 141, 144. beytin ilk mısrası, 145. beytin ilk mısrası, 146, 147, 166, 168, 170, 171, 173, 174, 175, 178, 192. beytin ilk mısrası, 200, 205, 206, 207. beytin ilk mısrası, 208, 210, 211, 213, 218, 223, 225, 226, 229, 230, 231, 233. beytin ilk mısrası, 234, 235. beytin ilk mısrası, 244, 245, 247, 248, 250, 252, 256. beytin ilk mısrası, 257, 258, 259, 260, 261. beytin ikinci mısrası, 262, 263, 264, 265, 266, 269, 272, 275, 279, 280, 281, 282, 283, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 317. beytin ilk mısrası, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 330. beytin ikinci mısrası, 334. beytin ikinci mısrası, 336. beytin ilk mısrası, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 348, 350, 353. beytin ikinci mısrası, 354, 356, 357, 358, 359, 369, 370, 372, 377, 381, 382, 383, 384. beytin ikinci mısrası, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 395, 396, 397, 398, 399, 400,

²⁹⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 52.

³⁰⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 59.

³⁰¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 210.

³⁰² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 313-314.

402, 403, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 426, 429, 431, 432, 433, 436, 438. beytin ikinci mısrası, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 451, 454, 455, 457, 458, 461. beytin ilk mısrası, 462, 464, 467, 469, 470, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 482, 487, 488, 499, 502, 503, 509, 510, 511, 520, 521, 522, 525, 529, 530, 534, 535, 536, 537, 546, 547, 549, 550, 551, 553, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 564, 565, 568, 569, 570, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 590, 597, 598. beytin ikinci mısrası, 603, 604, 605, 608, 614, 618, 619, 620, 628, 630, **634**, 636. beytin ilk mısrası, 637, 642, 643, 645, 646, 647, 648, 649.³⁰³

Eserde 340. beytin ilk mısrası 317. numarada Hakikat-Mecâz başlığı altında, Musned başlığı altındaki 168. beyit Fasil-Vasıl başlığı altındaki 213. numarada, haber başlığı altındaki 52. beyit Musnedun İleyh başlığı altındaki 104. numarada tekrarlanmıştır.

Zihni Efendi, *Telhîsu'l-Miftâh* üzerine yapılan *el-Mutavvel*'i esas almıştır. Müellifin eserde 'şârih' olarak ifade ettiği de Teftâzânî'dir. Müellif, *el-Mutavvel*'de bulunan bütün mısra ve beyitleri aynı konu içerisinde kullanmıştır.³⁰⁴

Müellif, ek olarak *el-Muhtasar*'dan 7 beyit ve 1 mısra (18, 19, 20, 21, 44, 189, 519, 548) almıştır. Ayrıca *Haşiye*'den 9 beyit, 7 mısra ve 1 mısra parçası (34, 59, 60, 88, 89, 90, 120, 121, 122, 154, 155, 160, 165, 203, 215, 392, 393) almıştır. *el-Muhtasar*'dan ve *Haşiye*'den aldığı mısra ve beyitler aynı konu içerisinde kullanmıştır.³⁰⁵ Bir de müellif, şârihin (أَمِنْ أَمْ أَوْفَى دِمْنَةً لَمْ تَكَلَّمْ) diyerek 7. beyti ve (كُوكِبُ الْخُرْقَاءِ) diyerek de 77. beyti telmih ettiğini söz ederek *el-Mutavvel*'de olmayan iki beyte yer vermiştir.

2.5.3. Şairler

Müellif, mısra veya beytin şerhine başlarken bahrini, şevahidini verdikten sonra kâillerinden bahsetmektedir. Mehmed Zihni, mısra ve beyitlerin çoğunun yazarını zikretmiştir. Burada 158 şairi, söyleyeni olmayanı ve ihtilaflı mısra ve beyitleri ele alacağız.

³⁰³ el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*, fihrist: 151.

³⁰⁴ Teftâzânî, *el-Mutavvel*, fihrist: 845-856.

³⁰⁵ Teftâzânî, *Muhtasaru'l-Me'ânî*, fihrist: 321-323; el-Cürcânî, *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*, fihrist: 459-464.

- **İmru'û'l-Kays (ö. 540 dolayları):** Eserde şairin 1 mısrası ve 15 beyti bulunmaktadır. Üç beyit (189-261, 491-508-628, 192-496) tekrarlanmıştır. (22, 189, 192, 245, **251**, 261, 291, 306, 408, 478, 490, 491, 496, 508, 525, 628.)
- **Tarafe b. el-'Abd (ö. 564 [?]):** Eserde şairin 1 beyti (248) bulunmaktadır.
- **Cerîr b. 'Abdilmesîh Mutelemmis (ö. 569 veya 580):** Eserde şairin 2 beyti (387-388) bulunmaktadır.
- **Hâris b. Hillize el-Yeşkürî el-Bekrî (ö. 570 [?]):** Eserde şairin 1 beyti (229) bulunmaktadır.
- **'Amr b. Kulsûm (ö. 584 veya 600):** Eserde şairin 1 mısra (**621**) bulunmaktadır.
- **Zulisba' el-'Advânî (ö. 600 [?]):** Eserde şairin 2 beyti (603-604) bulunmaktadır.
- **'Adî b. Zeyd (ö. 600 civarı):** Eserde şairin 1 beyti (230) bulunmaktadır.
- **Ebû Kâbûs en-Nu'mân b. el-Münzir (ö. 602'den sonra):** Eserde şairin 1 beyti (494) bulunmaktadır.
- **Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]):** Eserde şairin 12 beyti bulunmaktadır. (87, 234, 247, 301, 415, 416, 417, 418, 419, 431, 622, 629.)
- **Züheyr b. Ebû Sûlmâ (ö. 609 [?]):** Eserde şairin 9 beyti bulunmaktadır. Bir beyit (317-340) tekrarlanmıştır. (7, 46, 233, 317, 340, 350, 377, 442, 517.)
- **Evs b. Hacer (ö. 620):** Eserde şairin 4 beyti bulunmaktadır. (83, 84, 85, 86.)
- **Kays b. el-Hatîm (ö. 620):** Eserde şairin 1 beyti (141) bulunmaktadır.
- **Alkame b. 'Abede (ö. 3/625 [?]):** Eserde şairin 1 mısra (**120**) ve 2 beyti (126-127) bulunmaktadır. 126. beytin ilk mısrası 120. numarada tekrarlanmıştır.
- **A'sâ Meymûn b. Kays (ö. 7/629 [?]):** Eserde şairin 1 mısra 5 beyti bulunmaktadır. (**80**, 144, 162, 224, 402, 404.)
- **Kâ'b b. Sa'îd el-Ganevî (ö. 10/631):** Eserde şairin 1 beyti (249) bulunmaktadır.

- **Rebîa b. Makrûm (ö. 16/637):** Eserde şairin 1 mısra (121) ve 1 beyti (122) bulunmaktadır.
- **Hidaş b. Züheyr el-‘Amilî (ö. 19-20/640-641):** Eserde şairin 1 beyti (135) bulunmaktadır.
- **‘Amr b. Ma‘dîkerib ez-Zübeydî (ö. 21/641-42):** Eserde şairin 2 beyti (353-369) bulunmaktadır.
- **Hansâ (ö. 24/644):** Eserde şairin, 2 mısra ve 3 beyti bulunmaktadır. (48, 163, 244, 371, 462.)
- **‘Abde b. Tabîb (ö.25/645 civarı):** Eserde şairin 2 beyti (69-71) bulunmaktadır.
- **İmru’u’l-Kays b. ‘Âbis el-Kindî (ö. 25/645):** Eserde şairin 1 mısra ve 4 beyti bulunmaktadır. Bir mısra (113-117. ilk mısrası) tekrarlanmıştır. (113, 117, 118, 119, 331.)
- **Ebû Züeyb el-Hüzelî (ö. 28/648-49):** Eserde şairin 4 beyti bulunmaktadır. (333, 345, 346, 347.)
- **Dabi b. el-Hâris el-Burcemî (ö. 30/650 civarı):** Eserde şairin 1 beyti (140) bulunmaktadır.
- **el-‘Abbâs b. ‘Abdilmuttalib (ö. 32/653):** Eserde şairin 1 beyti (526) bulunmaktadır.
- **‘Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661):** Eserde şairin 1 mısra ve 3 beyti bulunmaktadır. (116, 448, 449, 450.)
- **Lebîd b. Rebî‘a (ö. 40 veya 41/660 veya 661):** Eserde şairin 1 mısra (82) ve 2 beyti (274-349) bulunmaktadır.
- **Beşşame b. Hazen en-Nehşeli (ö. 45/665):** Eserde şairin 1 mısrası (195) bulunmaktadır.
- **Ebû Muleyke Cervel el-Hutey’e (ö. 45/665):** Eserde şairin 2 beyti (523-524) bulunmaktadır.
- **Müseyyeb b. ‘Ales (ö. 48/668):** Eserde şairin 1 mısrası (227) bulunmaktadır.

- **Efveh el-Evdî (ö. 50/670):** Eserde şairin 1 beyti (568) bulunmaktadır.
- **Efnun el-Tağlebî (ö. 60/680):** Eserde şairin 1 beyti (186) bulunmaktadır.
- **Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]):** Eserde şairin 1 mısra parçası, 1 mısrası ve 9 beyti bulunmaktadır. (47, 89, 157, 164, 166, 395, 396, 405, 406, 407, 527.)
- **Ma'n b. Evs el-Müzenî (ö. 64/684 [?]):** Eserde şairin 3 beyti (520-521-522) bulunmaktadır.
- **Seffâh b. Bekir el-Yerbû'î (ö. 71/690?):** Eserde şairin 1 beyti (27) bulunmaktadır.
- **el-Murekkaş el-Ekber (ö. 73/692):** Eserde şairin 1 mısra (228) ve 1 beyti (292) bulunmaktadır.
- **Musâvir b. Hind el-'Absî (ö. 75/695 civarı):** Eserde şairin 2 beyti (211-212) bulunmaktadır.
- **Katarî b. Fucâe (ö. 78/697 [?]):** Eserde şairin 1 beyti (139) bulunmaktadır.
- **Kusem b. Habiyye (Saletân el-'Abdî) (ö. 80/699-700):** Eserde şairin 1 beyti (51) bulunmaktadır.
- **Muğire b. 'Abdullah el-Ukayşir (ö. 80/699[?]):** Eserde şairin 2 beyti (374-467) bulunmaktadır. 374. beyit 467. numarada tekrarlanmıştır.
- **Sahbân el-Vâilî (ö. I. yy. sonları/VIII. yy. başları):** Eserde şairin 1 beyti (243) bulunmaktadır.
- **İmrân b. Hıttân (ö. 84/703):** Eserde şairin 1 mısrası (318) bulunmaktadır.
- **Ebû Mâlik el-Ahtal (ö. 92/710-11):** Eserde şairin 2 beyti (625-626) bulunmaktadır.
- **Şehl b. Şeyban el-Fend ez-Zemanî (ö. 92/710-11):** Eserde şairin 1 beyti (214) bulunmaktadır.
- **Ebû 'Abdillâh Ubeydullâh (ö. 98/716):** Eserde şairin 2 beyti (434-435) bulunmaktadır.
- **'Abdullah b. Hemmam es-Selûlî (ö. 100/718):** Eserde şairin 1 beyti (218) bulunmaktadır.

- **‘Amr b. el-Eyhem et-Tağlibi (ö. 100/718):** Eserde şairin 1 beyti (409) bulunmaktadır.
- **Ziyad A‘cemî (ö. 100/718 civarı):** Eserde şairin 1 beyti (354) bulunmaktadır.
- **Kutâmî (ö. 101/719-20 [?]):** Eserde şairin 1 mısra ve 5 beyti bulunmaktadır. 156. mısra 134. beytin ikinci mısrası tekrarlanmıştır. (134, 137, 138, **156**, 335, 336.)
- **Ahves b. Câfer (ö. 105/723):** Eserde şairin 2 mısra (**60-98**) bulunmaktadır. 60. mısra 98. numarada tekrarlanmıştır.
- **Küseyyir ‘Azze (ö. 105/723):** Eserde şairin 1 beyti (339) bulunmaktadır.
- **Cerîr b. ‘Atıyye (ö. 110/728 [?]):** Eserde şairin 1 mısra ve 7 beyti bulunmaktadır. (49, 128, 129, 131, 132, 560, 578, 623.)
- **Sa‘d b. Naşib b. ‘Amr b. Temim el-Mâzinî (ö. 110/728 civarı):** Eserde şairin 3 beyti (184-278-512) bulunmaktadır.
- **Ferezdak (ö. 114/732):** Eserde şairin 2 mısrası ve 13 beyti bulunmaktadır. (32, 70, 73, 178, 225, **237**, **572**, 573, 574, 575, 576, 577, 579, 580, 581.)
- **Ebu’l-Hâris Zurrumme (ö. 117/735):** Eserde şairin 1 mısra ve 7 beyti bulunmaktadır. (106, 176, **181**, 399, 444, 445, 471, 472.)
- **Mesleme b. ‘Abdumelik (ö. 121/739):** Eserde şairin 2 beyti (326-327) bulunmaktadır.
- **Ebu’n-Necm el-İclî (ö. 125/743’ten önce):** Eserde şairin 4 mısra ve 4 beyti bulunmaktadır. Bir beyit (52-104) ve bir mısra (54. ilk mısrası-**215**) tekrarlanmıştır. (24, 52, 53, 54, 55, 104, **158**, **215**.)
- **el-Kümeýt b. Zeyd (ö. 126/744):** Eserde şairin 1 beyti (429) bulunmaktadır.
- **Mâlik b. Rufey’ib (ö. 130/747-748):** Eserde şairin 1 mısra (**59**) ve 1 beyti (220) bulunmaktadır. 220. beytin son mısrası 59. numarada tekrarlanmıştır.
- **‘Abdullah b. Muhammed b. Uyeyne el-Mühellebî (ö. 141/758):** Eserde şairin 1 beyti (480) bulunmaktadır.
- **Şubume b. Tufeyl (ö. 144/761):** Eserde şairin 1 beyti (276) bulunmaktadır.

- **Cafer b. Ulbe el-Hârisî (ö. 145/762):** Eserde şairin 1 mısra (344) ve 1 beyti (76) bulunmaktadır. 76. beytin ilk mısrası 344. numarada tekrarlanmıştır.
- **Ru'be b. Accâc (ö. 145/762):** Eserde şairin 3 mısra ve 3 beyti bulunmaktadır. (23, 61, 136, 165, 194, 236.)
- **İbn Meyyade Rammah b. Ebred (ö. 149/766):** Eserde şairin 3 beyti (133-254-571) bulunmaktadır. Bir beyit (133-254) tekrarlanmıştır.
- **Ebû Dülâme (ö. 161/777-78):** Eserde şairin 1 beyti (358) bulunmaktadır.
- **Beşşâr b. Burd (ö. 167/783-84):** Eserde şairin 5 beyti bulunmaktadır. (124, 223, 264, 438, 529.)
- **Hüseyin b. Mustayr b. Esyem el-Esedî (ö. 170/786):** Eserde şairin 4 beyti bulunmaktadır. Bir beyit (143-198-242) tekrarlanmıştır. (143, 198, 241, 242.)
- **Ebû'l-'Atâ es-Sindî (ö. 180/796):** Eserde şairin 1 beyti (36) bulunmaktadır.
- **Ebu's-Sımt Mervân b. Ebî Hafsa (ö. 182/798):** Eserde şairin 1 beyti (78) bulunmaktadır.
- **İbnu'd-Dumeyne (ö. II./VIII. yy.n sonları):** Eserde şairin 1 beyti (110) bulunmaktadır.
- **Selm el-Hâsir (ö. 186/802):** Eserde şairin 1 beyti (530) bulunmaktadır.
- **'Abbâs b. el-Ahnef (ö. 192/808):** Eserde şairin 5 beyti bulunmaktadır. (33, 239, 342, 343, 463.)
- **Ebû Yakup İshak b. Hassan el-Huzeymî (ö. 195/811 civarı):** Eserde şairin 2 beyti (171-172) bulunmaktadır.
- **Eşca' b. 'Amr es-Sulemî (ö. 195/811 civarı):** Eserde şairin 4 beyti bulunmaktadır. (180, 552, 553, 630.)
- **Ebu'ş-Şeys (ö. 196/811):** Eserde şairin 1 beyti (564) bulunmaktadır.
- **Ebû Nüvâs el-Hakemî (ö. 198/813 [?]):** Eserde şairin 1 mısra ve 11 beyti bulunmaktadır. (57, 67, 68, 308, 316, 410, 439, 497, 518, 561, 562, 563.)
- **Leylâ bint Tarîf (ö. 200/815):** Eserde şairin 1 beyti (440) bulunmaktadır.

- **Muhammed b. İdrîs b. ‘Abbâs eş-Şâfi‘ (ö. 204/820):** Eserde şairin 2 beyti (609-610) bulunmaktadır.
- **İbni Kunâse el-Mâzinî (ö. 207/823):** Eserde şairin 1 beyti (3) bulunmaktadır.
- **Müslim b. Velîd (ö. 208/823):** Eserde şairin 2 beyti (422-594) bulunmaktadır.
- **Ebu’l-‘Atâhiye (ö. 210/825 [?]):** Eserde şairin 3 beyti (279-280-608) bulunmaktadır.
- **‘Avf b. Muhalleme (ö. 220/835):** Eserde şairin 1 beyti (250) bulunmaktadır.
- **Ebû ‘Abdurrahman Muhammed b. el-‘Utbî (ö. 228/843):** Eserde şairin 1 beyti (554) bulunmaktadır.
- **Ebû Sa‘id el-Mahzûmî (ö. 230/844):** Eserde şairin 1 beyti (452) bulunmaktadır.
- **Ebû Temmâm et-Tâî (ö. 231/846):** Eserde şairin 1 mısra parçası ve 56 beyti bulunmaktadır. (31, 200, 201, 202, 255, 256, 258, 273, 289, 290, 302, 303, 304, 341, **351**, 356, 424, 425, 426, 454, 461, 468, 469, 470, 481, 482, 486, 487, 488, 489, 495, 499, 533, 534, 536, 542, 543, 546, 555, 566, 569, 570, 596, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 638, 639, 642, 643, 645, 646, 647, 648.)
- **Ebû Ziyâd el-A‘râbî (ö. 231/846):** Eserde şairin 1 beyti (551) bulunmaktadır.
- **Dîkulcin (ö. 235/850):** Eserde şairin 1 beyti (366) bulunmaktadır.
- **‘Abdu’s-Samed b. el-Muazzel (ö. 240/854):** Eserde şairin 2 beyti (56-257) bulunmaktadır.
- **Muhammed b. Vuheyb el-Himyeri (ö. 240/854):** Eserde şairin 5 beyti bulunmaktadır. Bir beyit (168-213) tekrarlanmıştır. (168, 213, 281, 427, 428.)
- **Di‘bil el-Huzâî (ö. 246/860):** Eserde şairin 1 beyti (357) bulunmaktadır.
- **Ebu’l-Kasım b. Tabâtabâ (ö. 246/860):** Eserde şairin 1 mısra (**62**) ve 1 beyti (323) bulunmaktadır. 323. beytin ikinci mısrası 62. numarada tekrarlanmıştır.
- **İbnû Ebû Fenen (ö. 278/891):** Eserde şairin 1 beyti (528) bulunmaktadır.
- **İbnu’r-Rûmî (ö. 283/896):** Eserde şairin, 6 beyti bulunmaktadır. (72, 226, 513, 514, 586, 587.)

- **Ebû ‘Ubâde el-Buhturî (ö. 284/897):** Eserde şairin 17 beyti bulunmaktadır. (170, 174, 175, 295, 296, 315, 325, 355, 359, 367, 368, 372, 373, 382, 441, 549, 558.)
- **İbnu’l-Mu‘tez (ö. 296/908):** Eserde şairin 3 beyti (40-266-334) bulunmaktadır.
- **İbnu’r-Râvendî (ö. 301/913-14 [?]):** Eserde şairin 2 beyti (108-109) bulunmaktadır.
- **Nasr b. Ahmed b. Me’mun b. el-Basri el-Hubz Arzi (ö. 317/939):** Eserde şairin 1 beyti (203) bulunmaktadır.
- **İbrâhîm el-Mühellebî (ö. 352/963):** Eserde şairin 2 beyti (287-288) bulunmaktadır.
- **Ebu’t-Tayyib el-Mütenebbî (ö. 354/965):** Eserde şairin 3 mısrası ve 50 beyti bulunmaktadır. (4, 5, 17, 25, 34, 37, 81, 91, **101**, 103, 115, **152**, 182, **217**, 231, 238, 253, 269, 275, 307, 314, 390, 391, 392, 393, 394, 397, 398, 403, 412, 420, 421, 433, 436, 493, 535, 537, 544, 545, 547, 550, 557, 559, 565, 567, 605, 614, 632, 631, 633, 641, 644.)
- **İbnu’l-‘Amîd Ebu’l-Fazl (ö. 360/970):** Eserde şairin 3 beyti (321-322-595) bulunmaktadır.
- **Serî er-Reffâ’ (ö. 362/973 [?]):** Eserde şairin 1 beyti (477) bulunmaktadır.
- **Ebû ‘Alî el-Kadî et-Tenûhî (ö. 384/994):** Eserde şairin 3 beyti (262-285-286) bulunmaktadır.
- **Ebû İshâk es-Sâbî (ö. 384/994):** Eserde şairin 2 beyti (282-283) bulunmaktadır.
- **Ebu’l-Fazl el-Hemedânî (ö. 384/994):** Eserde şairin 1 beyti (432) bulunmaktadır.
- **Sâhib b. ‘Abbâd (ö. 385/995):** Eserde şairin 8 beyti bulunmaktadır. (19, 173, 298, 299, 300, 519, 584, 585.)
- **Ebu’l-Ferac es-Sâvî (ö. 387/997):** Eserde şairin 1 beyti (637) bulunmaktadır.

- **İbnu'l-Haccâc (ö. 391/1001):** Eserde şairin 3 beyti (446-447-492) bulunmaktadır.
- **Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Antâkî (ö. 399/1009):** Eserde şairin 1 beyti (370) bulunmaktadır.
- **Ebu'l-Feth el-Bustî (ö. 400/1010):** Eserde şairin 4 beyti bulunmaktadır. (1, 455, 457, 458.)
- **İbn Nübâte es-Sa'dî (ö. 405/1015):** Eserde şairin 2 beyti (437-532) bulunmaktadır.
- **'Abdussamed Babek (ö. 409-410/1019):** Eserde şairin 1 beyti (38) bulunmaktadır.
- **İbnu'l-Bevvâb (ö. 413-423/1022-1032):** Eserde şairin 1 beyti (58) bulunmaktadır.
- **Ebu'l-Kâsım el-Hasan el-Kâtibî (ö. 418/1027):** Eserde şairin 2 beyti (582-583) bulunmaktadır.
- **Mihyâr ed-Deylemî (ö. 428/1037):** Eserde şairin 1 beyti (232) bulunmaktadır.
- **'Abdulkâhir b. Tâhir el-Temîmî (ö. 429/1037-38):** Eserde şairin 2 beyti (591-592) bulunmaktadır.
- **es-Se'âlibî (ö. 429/1038):** Eserde şairin 1 mısrası (167) ve 2 beyti (97-474) bulunmaktadır.
- **Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (ö. 449/1057):** Eserde şairin 2 mısra parçası, 2 mısrası ve 28 beyti bulunmaktadır. Bir beyit (123-130) tekrarlanmıştır. (66, 79, 92, 93, **96, 107**, 123, 130, 148, 149, 150, 153, 154, 155, **161**, 187, 190, 191, 197, 221, 240, 246, **319**, 320, 362, 363, 380, 411, 456, 479, 548, 640.)
- **İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064):** Eserde şairin 2 beyti (360-361) bulunmaktadır.
- **İbn Şeref el-Kayrevânî (ö. 460/1067):** Eserde şairin 1 beyti (102) bulunmaktadır.

- **İbn Ebi't-Tayyib 'Ali b. Hasan b. 'Ali el-Baharzi (ö. 467/1075):** Eserde şairin 1 beyti (311) bulunmaktadır.
- **İbn Hayyûs (ö. 473/1081):** Eserde şairin 1 beyti (383) bulunmaktadır.
- **Ebu'l-Muzaffer Ebîverdi (ö. 507/1113):** Eserde şairin 1 mısra (188) ve 1 beyti (312) bulunmaktadır.
- **el-Harîrî (ö. 516/1122):** Eserde şairin 1 mısra ve 15 beyti bulunmaktadır. (75, 297, 337, 453, 459, 460, 475, 483, 484, 503, 504, 505, 515, 556, 597, 598.)
- **İbnu'l-Hâzin (ö. 517/1124):** Eserde şairin 1 beyti (636) bulunmaktadır.
- **el-Mu'izzî (ö. 518-521/1124-1127 yılları arası):** Eserde şairin 1 beyti (352) bulunmaktadır.
- **İbn Bâcce (ö. 533/1139):** Eserde şairin 1 beyti (193) bulunmaktadır.
- **İbn Hafâce (ö. 533/1139):** Eserde şairin 1 beyti (310) bulunmaktadır.
- **Ömer Neseî (ö. 537/1142):** Eserde şairin 3 beyti (611-612-613) bulunmaktadır.
- **Zemahşerî (ö. 538/1144):** Eserde şairin 2 beyti (540-541) bulunmaktadır.
- **Nâsihuddin el-Ercânî/el-Erracânî (ö. 544/1149):** Eserde şairin 6 beyti bulunmaktadır. (413, 473, 476, 502, 538, 539.)
- **Kâdî 'İyâz (ö. 544/1149):** Eserde şairin 1 beyti (379) bulunmaktadır.
- **İbnu'l-Kattân (ö. 558/1163):** Eserde şairin 1 beyti (624) bulunmaktadır.
- **İbnu't-Tilmîz (ö. 560/1165):** Eserde şairin 1 beyti (593) bulunmaktadır.
- **Reşîdüddîn Vatvât (ö. 573/1177):** Eserde şairin 9 beyti bulunmaktadır. Bir beyit (294-305) tekrarlanmıştır. (2, 293, 294, 305, 309, 385, 386, 389, 516.)
- **Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229):** Eserde şairin 1 beyti (466) bulunmaktadır.
- **İbnû'l-Mukâtil (ö. 761/1359):** Eserde şairin 1 mısra (634) ve 1 beyti (635) bulunmaktadır.

- **Teftâzânî (ö. 792/1390):** Müellifin şairinin kendi nazmı diye ifade ettiği 1 mısra ve 13 beyti bulunmaktadır. (6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, **18**, 20, 21, 375, 376.)
- **‘Amr b. el-İtnabe (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (401) bulunmaktadır.
- **‘Amr b. el-Hâris Mudad el-Cürhümî (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (8) bulunmaktadır.
- **Cueyye b. en-Nadr (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (147) bulunmaktadır.
- **Ebû’l-‘Alâ b. Ezrak (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (590) bulunmaktadır.
- **Ebu’l-Burc el-Kasem b. Hanbel (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (430) bulunmaktadır.
- **Ebû Ehzem et-Tâî (ö.?):** Eserde şairin 1 mısrası (**64**) bulunmaktadır.
- **Ebû Sumame b. ‘Âzib ed-Dabbî (ö.?):** Eserde şairin 2 beyti (44-151) bulunmaktadır.
- **Ebû Talib er-Rekî (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (284) bulunmaktadır.
- **el-Uhaytîl el-Ahvâzî (ö.?):** Eserde şairin 4 beyti bulunmaktadır. (267, 268, 270, 271.)
- **Fâtıma b. el-Ehcem el-Huzâ’î (ö.?):** Eserde şairin 1 mısrası (**199**) bulunmaktadır.
- **Hacl b. Nadle el-Bâhilî (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (43) bulunmaktadır.
- **Hâris b. Va‘le ez-Zühli (ö.?):** Eserde şairin 1 mısrası (**42**) bulunmaktadır.
- **Hattam el-Mucaşi‘î (ö.?):** Eserde şairin 1 mısrası (**183**) bulunmaktadır.
- **Hıttan b. el-Mu‘allâ (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (35) bulunmaktadır.
- **Katâde b. Muslime (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (400) bulunmaktadır.
- **Mudrik b. Husayn (ö.?):** Eserde şairin 1 mısrası (**185**) bulunmaktadır.
- **Muaviye b. Mâlik b. Cafer (Muavvid el-Hukema) (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (381) bulunmaktadır.
- **Musa b. Câbir (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (179) bulunmaktadır.

- **Rebîa Ebû Züâb el-Hamâsî (ö.?):** Eserde şairin 1 mısra (41) ve 1 beyti (451) bulunmaktadır. 451. beytin ikinci mısrası 41. numarada tekrarlanmıştır.
- **Sebra b. ‘Amr el-Fak‘asi (ö.?):** Eserde şairin 1 mısra (332) bulunmaktadır.
- **Selîd b. Sa‘d (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (28) bulunmaktadır.
- **Tarif b. Temim el-‘Anbarî (ö.?):** Eserde şairin 1 beyti (146) bulunmaktadır.

Eserde 99. ve 100. beyitlerin *el-Hamâse*’de yer aldığı³⁰⁶ ve o eserde de söyleyenin (رجل من خثعم) Benî Has‘am’dan³⁰⁷, 125. beyti söyleyenin de muvelledûndan ve 627. beyti söyleyenin savaşçı yazarlardan bir kişi olduğu belirtilmiştir. 169. mısrayı³⁰⁸, 90.³⁰⁹ ve 464.³¹⁰ beyitleri söyleyen hakkında bilgi verilmemiştir. 324. beyti söyleyenin “(بعض عربرد) Arap’dır”³¹¹ şeklinde belirtilmiştir.

Söyleyeni belli olmayan: Eserde söyleyeni belli olmayan 10 mısra ve 45 beyit bulunmaktadır. İki mısra (74-160-219, 63-209. ilk mısrası) tekrarlanmıştır. (29, 30, 39, 45, 50, 63, 74, 77, 88, 94, 95, 105, 111, 112, 160, 177, 196, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 216, 219, 222, 252, 259, 260, 272, 277, 313, 338, 348, 364, 365, 378, 384, 414, 423, 465, 485, 498, 501, 509, 510, 511, 531, 588, 589, 599, 600, 601, 602.)

İhtilaflı olanlar: Eserde 2 mısra ve 17 beyit bulunmaktadır. Bir beyit (65-443) tekrarlanmıştır. (26, 65, 114, 142, 145, 159, 235, 263, 265, 328, 329, 330, 443, 500, 506, 507, 606, 607, 649.)

2.5.4. Şiiri Söyleyenin Amacı ve Şiirin Hikâyesi

Zihni Efendi; şerhe geçmeden önce beyitlerin bahrini, şiirin hangi kitabın şâhidi olduğunu, şairin kim olduğunu, şiirin hikâyesini ve söyleyenin amacını açıklamaktadır.

Müellif, şiirin daha iyi anlaşılması için bazen “Kelâm mebnî ‘alâ’l-kıssa olmakla beyân-ı kıssa şudur ki...” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 85) ve “Kasidenin sebebi nazmı ve inşadı şöyledir ki...” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 21) gibi kıssaya giriş yapmakla beraber çoğu zaman hiçbir ifade

³⁰⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu ‘l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 108.

³⁰⁷ el-Merzukî, *Şerhu Dîvânî ‘l-Hamâse*, (Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424-2003), 571-572.

³⁰⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu ‘l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 167.

³⁰⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu ‘l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 98.

³¹⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu ‘l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 393.

³¹¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu ‘l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 298.

kullanmadan şiirin amacı ve hikâyesine yer vermiştir. Zihni, mısra ve beyitlerin izahına geçmeden genel olarak şairin şiiri kim hakkında söylediği bilgisine de yer vermiştir.³¹² Müellif, mısra ve beyitlerin hemen hemen hepsinde bu konu hakkında kısa bilgi³¹³ verdiği gibi uzun bilgi³¹⁴ de vermiştir. Mehmed Zihni, şiirin hikâyesinde belirttiği kişiye yazılmış başka kaside³¹⁵, medih³¹⁶, ya da mersiye³¹⁷ varsa onu da dile getirmiştir.

Yukarıda anlatılan durumu somutlaştırmak açısından bir örnek vermek yerinde olacaktır. Müellif, 438. beytinin yazılış amacını şu şekilde ifade etmiştir:

(Beşşar) b. Burd, (Amr) isminde tek gözlü bir terziye bir kabâ yani kaftan biçtirerek güzelce dikmesini sipariş etmişti. Terzi ona eğleniş tarzında ‘Sana bir kabâ dikeyim ki kabâ mıdır yoksa duvâc yani ihram mıdır, belli olmaya.’ demiş olmakla Beşşar dahi ‘Ben de sana bir söz nazm edeyim ki, senin lehinde yahut aleyhinde olduğu anlaşılmaya’ demiş imiş. Terzi dediğini yapmış, Beşşar da va‘dini yerine getirerek bu nazmı söylemiştir. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 373).

2.5.5. Beyit ve Mısraların Öncesi, Sonrası ve Şiirin Tamamının Verilmesi

Mehmed Zihni Efendi; çoğu zaman beytin ya da mısranın öncesini, sonrasını, öncesi-sonrasıyla birlikte bazen de şiirin tamamına yer vermiştir.

Müellif; bazen öncesi ve sonrası yerine üst tarafı-alt tarafı, sibak-siyak ve evveli-âhiri ifadelerini kullanarak şiirden bir veya birçok beyte yer vermiştir. Mehmed Zihni, bazen şâhidin kasidenin girişi olduğunu ve onun kaçınıcı beyit ve mısra olduğunu da dile getirmiştir.³¹⁸ Müellif, çoğu zaman sıralama olarak şiirin yazılış amacından sonra bu konuya yer vermekle birlikte bazen de şâhidin toplu anlamını verdikten sonra dile getirmiştir.³¹⁹ Müellif; beyitlerin aynı kasidede yer aldığını, yer verdiği diğer beyte atfederek belirtmiştir.³²⁰ Zihni, bazen beytin ya da mısranın öncesini, sonrasını, öncesi-sonrası birlikte veya şiirin tamamını verdikten sonra ayrıca kelime kelime izahını da

³¹² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 55, 166-167.

³¹³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 7.

³¹⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 21.

³¹⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 87.

³¹⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 13-14.

³¹⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 27.

³¹⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 408.

³¹⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 467.

³²⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 305, 314.

yapmıştır.³²¹ Müellif, bazen de beytin ya da mısranın öncesini, sonrasını, öncesi sonrası birlikte veya şiirin tamamını verdikten sonra naklettiği beyitleri de katarak ‘mefhûm-i ebyât’ başlığı altında toplu bir şekilde tercüme etmiştir.³²²

Müellifin öncesini verdiği beyit ya da mısralar şunlardır: 2, 3, 4-5, 6, 8, 17, 18, 19, 22, 27, 31, 37, 40, 49, 56-57, 61, 62, 64, 66, 78, 80, 81, 82, 89, 97, 104, 108-109, 110, 111-112, 123, 128-129, 139, 142, 145, 226, 149, 150, 159, 163, 165, 171-172, 182, 185, 186, 187, 188, 191, 193, 197, 217, 220, 221, 225, 228, 231, 233, 235, 237, 238, 245, 246, 250, 253, 257, 262, 272, 275, 279-280, 281, 297, 298-299-300, 302-303-304, 305, 308, 314, 3015, 3016, 323, 326-327, 332, 337, 345, 348, 359, 369, 370, 371, 372, 374, 379, 380, 381, 384, 387-388, 390-391, 395-396, 402, 411, 412, 420, 424-425-426, 436, 453, 456, 461, 462, 471-472, 475, 476, 477, 478, 479, 481-482, 483, 528, 530, 533-534, 536, 549, 551, 554, 555, 557, 565, 569-570, 595-596, 597, 603-604, 615-616-617-618, 622.

Müellifin sonrasını verdiği beyit ya da mısralar şunlardır: 4-5, 24, 36, 38, 41, 43, 44, 45, 70, 74, 75, 76, 87, 103, 105, 106, 107, 121, 122, 126-127, 135, 146, 152, 154-155, 158, 166, 167, 168, 199, 203, 207, 210, 227, 239, 244, 273, 274, 276, 295-296, 301, 311, 318, 331, 334, 351, 377, 433, 438, 439, 465, 468-469, 484, 513-514, 522, 624, 631, 632, 637, 638-639, 640, 641.

Müellifin öncesini ve sonrasını verdiği beyit ya da mısralar şunlardır: 23, 25, 48, 58, 69, 79, 91, 92-93, 98, 101, 114, 116, 143, 147, 148, 157, 161, 175, 180, 181, 200-201-202, 216, 224, 251, 306, 307, 319, 320, 347, 349, 350, 353, 356, 430, 431, 432, 454, 470, 473, 494, 495, 499, 518, 529, 537, 542-543, 544-545, 552-553, 560, 564, 644, 645-646.

Müellifin tamamını verdiği beyit ya da mısralar şunlardır: 35, 42, 46, 51, 140, 141, 195, 214, 258, 278, 401, 459-460, 608.

Zihni Efendi, eserde 349 mısra ve beytin öncesine, sonrasına, öncesi-sonrasıyla birlikte ve şiirin tamamını yer vermediği tespit edilmiştir.

2.5.6. Beyitlerin Şerhi ve İzahı

Eserin en önemli ve en kapsamlı bölümüdür. Bu bölümde müellif, orta seviyedeki bir okuyucunun ihtiyaç duyabileceği beyitte geçen her kelimeyi tek tek ele alarak onları

³²¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 55, 57.

³²² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 57, 199.

hem kelime yapısı bakımından hem de anlam bakımından şerh etmiştir. Müellif, bazen beyti açıklamak için ekstra verdiği örnek beyitleri de şerh etmiştir.³²³ Zihni Efendi'nin, üzerinde durduğu konuları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

- Zamirlerin mercilerini açıklamak.
- Kelimelerin lügat ve metin içindeki anlamlarını vermek.
- Nahiv, sarf ve i'râb kaidelerine atıfta bulunarak kaideyi metne tatbik etmek.
- Belâgat kaideleri ve edebi sanatlara atıfta bulunarak metindeki uygulamasını izah etmek.

Yukarıda anlatılan durumu somutlaştırmak açısından bir örnek vermek yerinde olacaktır. Müellif, 163. beyti şu şekilde şerh etmiştir:

(البكاء), (قبح) fiilinin fâili olup (بكا) lafzı med ile telaffuz olunursa hîn-i bukâda olan savt manasına, kasr ile telaffuz olunursa nefis-i bukâ manasına olur ki, ağlamak tabir olunur.

(على قتيل), (على مقتول) demektir. Nekre mavdî-ı isbatta taammum etmez ise de burada bi-karîneti'l-makâm âmm olmuştur, (على أي قتيل كان) demektir. (رأيت) kelimesi ef'âl-i kulûbtan olup mef'ûl-i evveli (بكاك) kavlidir ki mef'ûlüne muzâf olmuş bir mastardır, (بكائي عليك) demektir. (بكي) hem bi-nefsihi ve hem (على) harfîyle taaddî eder, (بكيت عليه) denildiği gibi (بكيتة) dahi denilir. (الحسن الجميل) kavli mef'ûl-i sâni'dir, (حسن) in sıfat-ı vâdîhasıdır. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 162).

2.5.7. Mefhûm-i Ebyât-Mısra ve Beyitlere Toplu Anlam Verilmesi

Mehmed Zihni; mısra, beyit ya da beyitleri tek tek izah ettikten sonra onların toplu anlamını çoğunlukla mefhûm-i beyt³²⁴ başlığı altında yapmıştır. Bazen de meâl-i³²⁵, meâlinde³²⁶, ma'nây-i³²⁷, ma'nây-ı beyt³²⁸, ma'nây-ı murad³²⁹, mefhûm-i³³⁰, mefhûm-i

³²³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 11, 15, 16, 17.

³²⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 6, 7, 303.

³²⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 10, 164.

³²⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 52.

³²⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 11, 15, 16, 17.

³²⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 39, 40, 174, 195.

³²⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 211.

³³⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 59, 67, 430, 452, 481.

*beytinde*³³¹, *mefhûm-i nazım*³³², *mefhûm-i nazımda*³³³, *mefhûm-i şiir*³³⁴, *mefhûm-i mısra*³³⁵ ve *mefhûm-i recez*³³⁶ ifadesini kullanmıştır.

Müellif, birden çok beyte toplu anlam verdiğinde *mefhûm-i beyteyn*³³⁷, *mefhûm-i ebyât*³³⁸, *beytlerin hülâsa meâl-i*³³⁹ ve *meâl-i ebyâtında*³⁴⁰ ifadesini kullanmıştır. Bazen de beytin anlamı açıksa *mefhûm-i beyt zâhirdir*³⁴¹ veya *mefhûm-i beyt zâhir olmuştur*³⁴² ifadesine yer vererek beytin toplu anlamını vermemiştir.

Müellif, bazen de tekrara düşmekten kaçınmış ilgili yere atıfta bulunulmuştur.³⁴³ Mehmed Zihni; 216. mısranın tamamını, öncesini ve sonrasını vererek “mefhûm-i ebyât” başlığı altında şu şekilde toplu bir anlam vermiştir:

Ey Hind, sen eğer bana rıfk ile muamele edersen seninle hoşhâl oluruz. Çünkü muamele bi'l-mucâmele pek meymenetli şeydir ve eğer humk ve hiffet edersen o hâl pek meş'ûm olduğundan, sen üç talak ile mutallakasın. -Talak da bir niyet ve azimettir- Cinayeti etmiş yani tatlika sebebiyeti sen vermiş olduğun cihetle zulm ve 'ukûk (hak nâ şinaslık) sen de kalmış olur. Rıfk ile muamelede bulunmayacak isen, talâk-ı selâse ile benden mufârik ol. Kişinin, zevcesi hakkında üç talaktan sonra yapabileceği bir şey yoktur. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 200).

2.5.8. Beyitlerdeki İstişadın Yeri ve İzahı

Bu başlık, müellifin eserini ortaya koymasının temel amacı olarak nitelendirilebilir. Zira şahid olarak gösterilen şiir ile istişâd noktası arasındaki ilişki açık olmadığından şevâhid şerhlerine ihtiyaç duyulur ve istişâd yönü izah edilir. Bu sebeple

³³¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 285.

³³² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 82, 341.

³³³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 26.

³³⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 24.

³³⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 129, 186, 209, 337, 479, 508, 516.

³³⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 194.

³³⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 74, 311, 326, 327, 331, 336, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 365.

³³⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 57, 93, 95, 364.

³³⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 62.

³⁴⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 280.

³⁴¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 173.

³⁴² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 184.

³⁴³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 225, 239, 305, 394.

beyit üzerinde yapılan diğer işlemler hepsi bu konuyu ortaya çıkarmak içindir. Zihni Efendi, eserinde çoğunlukla istişhâd yönü izah etmiştir.

Yukarıda anlatılan durumu somutlaştırmak açısından bir örnek vermek yerinde olacaktır. Müellif, 75. beytin istişhâdı hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

Bunda mahal-i istişhâd, siyâk-ı nefiyde olmayan nekranın dahi bazen umum ifade ettiğine misal olmak üzere (شَرَا) kelimesidir ki, lafz-ı mezkûr makâm-ı isbatta nekra olduğu halde umumu müfid olmuştur. Çünkü murad, Hak Teâlâ sizi her türlü şerden vikâye etsin (korusun) manâsıdır. Bazıları, bunun zahirde her ne kadar isbat ise de manada nefiy olduğunu ve çünkü şatr-ı sâlide nefyin musarrah olması karinesiyle bunda da (لا أصابكم شر) manası murad bulunduğunu iddia etmişler ise de tekellûf (zorlama) eylemişlerdir. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 82).

Yukarıda yer verildiği gibi müellif, istişhâd yönü hakkında farklı görüşlere yer vermekle birlikte kendi görüşünü de ortaya koymuştur.

2.5.9. Beyti Söyleyenin Kısa Hayatı

Mehmed Zihni Efendi, şairin hayatını çoğunlukla beyitlerin toplu anlamını verdikten sonra ele almıştır. Müellif, şairin hayatı hakkında temel düzeyde bilgiler vermiştir.

Terâcim konusunda da eser veren müellif, şairlerin hayatına yer verirken bunları çoğunlukla kaynak vermeden anlatmıştır. Ayrıca araştırıldığında bu konudaki bilgileri çoğunlukla İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) meşhur kişilerin biyografisine dair eseri *Vefeyâtu'l-A'yân*'dan verdiği tespit edilmiştir.³⁴⁴ Ahmed el-Kütübî'nin (ö. 764/1363) *Fevâtu'l-Vefeyât* adlı eserinden de faydalandığı tespit edilmiştir.³⁴⁵

Zihni Efendi, bazen şairin hayat hikâyesine yer vermemiş ve okuyucuyu bu konuda bilgiye ulaşabileceği esere yöneltmiştir. Örneğin, bu konuda çoğunlukla bakılmasını istediği el-İsfehânî'nin (ö. 356/967) *el-Egânî*'si³⁴⁶, Yahyâ b. Hâkân'ın (ö.

³⁴⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 6-7, 10, 19, 24, 35-36, 41, 44, 68, 167.

³⁴⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 46.

³⁴⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 29.

529/1135 [?]) *Kalâidu 'l-Akyân'*³⁴⁷ ve kendi eseri olan *Meşâhîru 'n-Nisâ*³⁴⁸ ve *Kitabu 't-Terâcim*³⁴⁹ adlı eserlerdir. Müellif, bazen sadece şairin vefat tarihini ve yaşını vermekle yetinirken³⁵⁰ bazen de şairlerin hayat hikâyesine yer verirken biyografik bilgiler yerine edebi ve fikri yönlerine yer vermiştir.³⁵¹ Zihni Efendi, 40. beytin şairi hakkında şu bilgileri vermiştir:

İbnu 'l-Mu'tez: Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez billâh b. el-Mutevekkil 'alâ 'llâh b. el-Mu'tasım b. er-Reşîd el-Abbâsî'dir ki emir-i edîb ve sahib-i nazm-ı bedî'dir. 'Ulûm-i edebiyeyi İmâm Muberrid/Muberred ve Sa'leb'den ve kendinin müeddibi olan Ahmed b. Said ed-Dimaşkî'den ahzetmiştir. Teşbîhâtı darb-ı meseldir. Vilâdeti 249 senesi Şa'bânındadır. San'at-ı şi're dair en evvel tasnîf-i kitâb eden ilm-i bedîi vaz'eyleyen odur. 24 saat kadar saltanatı vardır. 296 Rebîu'l-Âhirinde maktûl olmuştur. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 46; el-Kütübî, 1973-1974, II, s. 239-240).

2.5.10. Konuyu Destekleyici Bilgiler Verilmesi (Fâide)

Eserde son olarak üzerinde durulması gereken hususlardan biri de 'Fâide' başlığı altında konuyu destekleyici ve konuya uygun bilgiler verilmesidir. *Fâide* başlığıyla verilen bilgilerin hepsi, istişhâd yeri ve edebi sanatlar konusunda verilen ek bilgi ve örneklerdir.³⁵² Müellif, bu başlığı mukaddimesinde ve fihristinde ayrıca belirtmiştir.³⁵³

Ayrıca Zihni Efendi, sadece bu başlık altında bilgi vermekle yetinmemiş gerek metin içinde gerekse dipnotlarda ihtiyaca göre birçok yerde bilgilere yer vermiştir. Bu bilgiler, tarihi bir bilgi³⁵⁴, şehri tanıtmâ³⁵⁵, konu ile alakalı pek çok şiir örnekleri³⁵⁶,

³⁴⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 186.

³⁴⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 41, 55, 162, 226.

³⁴⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 49, 121, 269, 340, 389.

³⁵⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 168.

³⁵¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 35-36, 399-401, 402-404.

³⁵² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 64-65, 81, 145, 164, 198, 237-239, 246, 261, 268, 298, 310, 311-312, 326, 416, 492, 495.

³⁵³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 4.

³⁵⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 347.

³⁵⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 443.

³⁵⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 10, 49, 99, 102-104, 188, 243, 285, 403, 478.

belâgat³⁵⁷, sarf³⁵⁸ ve nahiv³⁵⁹ kaideleri ve darb-ı mesel³⁶⁰ gibi birçok başlık şeklinde sıralanabilir.

Eserde konuyu destekleyici ve paralel bilgiler de verilmiştir. Müellif, 485. beytin şerhinden sonra ‘Fâide/فائدة’ başlığı altında istişhâd boyutunu şu şekilde izah etmiştir:

Bunda şâhid, (رد العجز على الصدر) olduğudur ki beynlerinde (aralarında) şibh-i iştikâk bulunan (ثرى) (ثراء) lafızlarından biri âhirde diğeri mısra-ı sâninin sadrında vâki olmuştur. Biri maksûr ve nâkıs yâî diğeri memdûd ve nâkıs vâvîdir.

Fâide/فائدة: Reddu’l-‘acz ‘alâ’s-sadr sanat-ı bedîiyelerde tasdîr nâmiyle mevsûmdur. Kelime-i vâhide olduğu için îsâr olunmuştur. Ebyat-ı âtiye dahi tasdîr emsilesindendir... (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 416).

Müellif, bazen de ele aldığı bir beyitte kelimenin geçmediği halde kullanışıyla alakalı ek bilgi vermiştir. Örneğin, 6. beytin izahı sırasında bir kelimenin iki türlü kullanışı olduğunu şu şekilde izah etmiştir:

... (لاسيماً) kavli, lisanımızdaki bâhusus tabiri gibi mâba’dini mâ-kabline tercih için isti ‘mal olunmakta olup ehl-i lûgat onun hallinde iki vecih beyân etmişlerdir. Vech-i evvel bu ki, (لا) nâfiye (سي) lâfzen ve ma ‘nen (مثل) gibi olarak ona isimdir. (ما) zâidedir, mâ-ba’di izâfetle mecrurdur. Vech-i sâni bu ki, (لاسيماً) daki (ما), (الذي) manasına ism-i mevsûl olup mâba’di mübtede-i mahzûfa haber olarak merfû’dur. İmru’u’l-Kays (ولا سيما يوم بدارة جلجل) kavlinde bu iki vechi icra edilmişlerdir... (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 11).

2.6. Kaynakları

Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*’de birçok kaynaktan istifade etmiştir. Bu sebeple her sayfanın satır aralarında geçen farklı alanlara ait kaynaklar tespit edilmiştir.

2.6.1. Kur’ân-ı Kerîm

Mehmed Zihni Efendi, eserinde pek çok âyet-i kerimeye atıfta bulunduğu halde hangi sûrenin kaçınıcı âyeti olduğunu belirtmeyerek âyetin tamamını değil de sadece

³⁵⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 8, 47, 347.

³⁵⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 100, 145, 263.

³⁵⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 11, 18, 19, 28, 173, 194.

³⁶⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 29.

kullanmak istediği kısmı vermiştir. Bu bölüm içerisinde Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı anlamla alakalı örnekler olduğu gibi bazen de sadece Kur'ân-ı Kerîm'de aynı mana kullanıldığı ve kelimenin nasıl kullanıldığı belirtilmiştir.³⁶¹

Müellifin 116. beyitteki uygulaması örnek olarak zikredilebilir:

*Mevsûle sîla vâki olan (سمت) cümlesinde, mevsûle ait zamîr-i gaib ile (سمته) denilmek gerek olduğu gibi kelâmın âhirini evveline bina ederek zamîr-i mütেকellim ile (سمتتي) denilmek dahi câiz ve vâkidir.*³⁶² { بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ } dahi bu vetiredendir. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 126).

Müellif, bazen de beyitteki maksadın ayetle iktibas³⁶³ olduğunu da dile getirmiştir.³⁶⁴ Zihni Efendi, çoğunlukla Zemahşerî'nin tefsirinden konuyla alakalı bilgiler vermiştir.³⁶⁵ Örneğin, 116. beyit hakkında Zemahşerî'den şu alıntıya yer verilmiştir:

*Sâhib-i Keşşaf sûre-i A 'râf'ta*³⁶⁶ { وَلَعَنِي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ أَبْلَغَكُمْ رَسُولَاتِ رَبِّي } nazm-ı kerîmindeki (أَبْلَغَكُمْ) cümlesinin resule sıfat olması hakkında Hz. 'Ali'nin mezkûr beytiyle istişhat etmiştir. (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 126; ez-Zemahşerî, 1407, II, s. 85).

Eserde istifade edilen Tefsir kaynakları şunlardır:

- el-Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî, *Me'âni'l-Kur'ân*.
- el-Beydâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*.
- Ebu's-Suud, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin el-Imâd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm (Tefsîru'l-Kebîr)*.

³⁶¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 2, 13, 22, 23, 28, 32, 34, 36, 41, 50, 53, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 65, 69, 71, 73, 81, 84, 88, 89, 90, 92, 94, 100, 101, 104, 108, 116, 118, 120, 125, 131, 133, 134, 140, 141, 142, 145, 146, 151, 152, 164, 168, 170, 178, 180, 181, 182, 184, 189, 196, 198, 201, 204, 205, 206, 210, 212, 213, 216, 218, 222, 223, 229, 237, 238, 241, 242, 243, 246, 253, 256, 258, 260, 264, 265, 277, 280, 284, 286, 288, 292, 297, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 313, 322, 331, 336, 338, 341, 351, 364, 365, 369, 373, 376, 378, 382, 384, 390, 395, 397, 401, 404, 408, 409, 410, 414, 415, 421, 426, 417, 429, 435, 436, 439, 442, 447, 454, 458, 465, 469, 470, 499, 502, 503, 507, 514.

³⁶² (Kur'ân-ı Kerîm, en-Neml 27/55). “Doğrusu siz çok cahil bir toplumsunuz.”

³⁶³ Geniş bilgi için bk.: Durmuş, “İktibas”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 22:52-54.

³⁶⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 488.

³⁶⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 2, 48, 54, 56, 60, 82, 88, 90, 102, 114, 145, 156, 173, 177, 187, 219, 220, 227, 237, 260, 309, 314, 315, 316, 349, 448.

³⁶⁶ (Kur'ân-ı Kerîm, el-A'râf 7/61-62). “Fakat ben, âlemlerin rabbi tarafından gönderilen ve size rabbimin mesajlarını tebliğ eden bir elçiyim.”

- Muhibbüddin Efendi, *Şerhu şevâhidi 'l-Keşşâf*.
- er-Razi, Fahrüddin b. Ziyaeddin b. Ömer, *Mefâtîhu 'l-Gayb*.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki 't-Te'vîl*.

2.6.2. Hadisler

Mehmed Zihni, konular içerisinde yeri geldikçe hadislerle de yer vermiştir. Müellif, çoğunlukla konuyla alakalı kelimenin kullanıldığı anlama yönelik hadisler verirken bu hadislerin geçtiği kaynaklar hakkında çoğu zaman tam bir bilgi vermemiştir.³⁶⁷ Müellif, bir de beyitteki maksadın hadisle iktibas olduğunu dile getirmiştir.³⁶⁸

Bu konu hakkında müellif, 4-5. beytin izahında **الدَّهْر**'nin kullanışıyla alakalı hadis örnek olarak şu şekilde vermiştir: "...Lisanımızda (**فَكَ**) ta'biri makamında musta'meldir. Onun için ³⁶⁹ (**لَا تَسْبُوا الدَّهْرَ، فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الدَّهْرُ**) buyrulmuştur." (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 9).

Müellif, 6. beytin izahını yaparken **تميمة**/tılsım alakalı İslam inancının ne olduğunu hadislerle şu şekilde dile getirmiştir: "Adetler Cahiliye dendir İslam onu men etmiştir. Hadis-i Şerif'te: ³⁷⁰ (**مَنْ عَلَّقَ تَمِيمَةً فَقَدْ أَشْرَكَ**) ve ³⁷¹ (**مَنْ عَلَّقَ تَمِيمَةً فَلَا أَمَّ اللَّهُ لَهُ**) buyrulmuştur." (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 11).

Eserde istifade edilen Hadis kaynakları şunlardır:

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*.
- el-Buhârî, Ebu Abdullah b. Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi 'u's-Sahîh*.

³⁶⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 3, 8, 17, 23, 40, 51, 61, 62, 94, 106, 115, 139, 164, 184, 187, 196, 208, 216, 219, 221, 231, 247, 253, 263, 302, 318, 324, 382, 386, 407, 436, 440.

³⁶⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 484.

³⁶⁹ Geniş bilgi için bk.: Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, (Beyrut: Dar'ü İhyai't-Turasi el-Arabiyyi), 4:1762-1763; Muhammed b. İsmail, el-Cu'fi, *el-Câmi 'u's-Sahîh Buhârî*, 1. bs., (Dârü Tûku'n-Necât, 1422), 8:41. "Zamana (Dehre) sebbetmeyiniz (sövmeyiniz). Zirâ, dehr ancak Allah'dır (onu tayin eden Allah'dır)."

³⁷⁰ Geniş bilgi için bk.: Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, 1. bs., (Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), 28:636-637. "Kim nazar boncuğu takarsa Allah'a şirk koşmuş demektir."

³⁷¹ Geniş bilgi için bk.: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36:212. "Kim tılsım takarsa Allah ona şifa vermesin."

- el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *el-Câmiu's-Sagîr min Hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr ve Şerhi et-Teysîr bi-Şerhi'l-Câmi'*.
- et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd), *el-Câmi'u's-sahîh*.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî, *el-Câmi*.
- Müslim b. Haccac, Ebu'l-Hüseyn, *Câmiu's-Sahîh: Sahîhu Muslim*.

2.6.3. Diğer Kaynaklar

Arap Dili ve Edebiyatı kaynakları şunlardır:

- Abdulkadir el-Bağdâdî, İbn Ömer b. Bâyezîd, *Hizânetu'l-Edeb*.
- Abdulmuteâl b. Abdilvehhâb b. Ahmed es-Saîdî, *Bugyetu'l-İzâh li-Telhîsi'l-Miftâh fî 'ulûmi'l-belâga*.
- Bedîuzzamân el-Hemedânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahyâ, *Makamât*.
- Ebu'l-Haccâc el-Belevî, Yûsuf b. Muhammed b. Abdillâh el-Mâlekî el-İşbîlî, *Kitâbu Elif bâ'li'l-elibbâ'*.
- Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*.
- Ebû Temmâm, Habîb b. Evs et-Tâî, *Dîvânu Eş'âri'l-Hamâse*.
- Ebu'l-Ferec El-İsfehânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *Kitâbu'l-Egânî*.
- el-Abbâsî, Ebu'l-Feth Bedrüddîn (Zeynüddîn) Abdürrahîm b. Abdirrahmân b. Ahmed b. el-Hasen, *Me'âhidu't-tensîs 'alâ şevâhidi't-Telhîs*.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Dîvânu'l-Me'ânî*.
- el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *el-Makasîdu'n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şürûhi'l-Elfiyye*.
- el-Basrî, Ebu'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Ebi'l-Ferec b. el-Hasen (el-Hüseyn), *el-Hamâsetu'l-Basriyye*.

- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *Tâcu'l-luga Sihâhu'l-luga, es-Sihâh fî'l-luga veya kısaca es-Sihâh*.
- el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Delâ'ilü'l-Î'câz, Esrâru'l-Belâga*.
- ed-Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *Hâşiye 'alâ Şerhi't-Telhîs*.
- el-Feyyûmî, Ebu'l-Abbâs Hatîbüddehş Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî, *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîrli'r-Râfi'î*.
- el-Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Şifâ'u'l-galîl fîmâ fî kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*.
- el-Harîrî, Ebu Muhammed Kasım b. Ali, *Tercüme-i Makamât-ı Harîrî*, trc: Ahmed Hamdi es-Sirvânî.
- el-Kazvînî, Ebu'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî, *Telhîsu'l-Miftâh fî'l-me'ânî ve'l-beyân, el-Îzâh (li-muhtasari Telhîsi'l-Miftâh)*.
- el-Mâzinî, Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb, *et-Tasrîf*.
- el-Meydânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbü'rî, *Mecmeu'l-Emsâl*.
- el-Mutarrizî, Ebu'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Hârizmî, *el-Misbâh fî'n-nahv*.
- el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd b. Abdulkber el-Ezdî, *el-Kâmil fî'l-Luga*.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî, *Miftâhu'l-'Ulûm*.
- es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzübân, *Şerhu şevâhidi'l-Kitâb (Şerhu ebyâti Sîbeveyhi)*.
- es-Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed, *Haşiyetus Siyalkuti Kitabu'l-Mutavvel li'l Teftâzânî*.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luga ve Envâihâ*.
- eş-Şîrâzî, Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şâfiî, *Miftâhu'l-Miftâh*.

- et-Tebrizi, Zekeriya Yahya b. Ali, *Şerh alâ Dîvânî Eş'âri'l-Hamâse Ebî Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî*.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *el-Mutavvel fî'l-me'ânî ve'l-beyân, Muhtasarü'l-Me'ânî*.
- el-Ukberî, Ebu'l-Beka Muhibbüddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ezecî el-Bağdâdî, *et-Tibyân fî şerhi'd-Dîvân (Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî)*.
- Firûzâbâdî, Ebu Tahir Muhammed b. Yakub b. İbrahim Mecidüddîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît: el-Okyanusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhit*.
- Hasan Çelebi, Fenârî, *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel-Hâşiye 'ale'l-Muhtasar fî'l-me'ânî*.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Meselu's-sâ'ir fî edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye, eş-Şâfiye*.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdullah b. Yûsuf en-Nahvî, *Muğni'l-Lebîb an Kutubi'l-E'ârîb*.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî el-Ceyyânî et-Tâî, *el-Elfiyye (el-Hulâsatu'l-elfiyye, el-Hulâsa)*.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-'Arab*.
- İbn Nübâte, Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Şemsiddîn Muhammed el-Fârikî el-Mısırî, *Serhu'l-'Uyûn fî şerhi Risâleti İbn Zeydûn*.
- İbn Zeydûn, Ebû Velid Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-Mahzûmî, *Risâletu İbn Zeydûn Şerhi Serhu'l-'Uyûn*.
- İmru'u'l-Kays b. Hucr b. el-Hâris b. Amr, *Dîvân*.
- İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh, *Mîzânu'l-Edeb*.
- Kara Halil, Muhammed Said, *Tercüme-i Serhi'l-'Uyûn fî Şerhi Risâle-i İbn Zeydûn*.
- Mehmed Zihni Efendi, *el-Muntehab fî ta'lîmi'lugati'l-Arab, el-Muktedab mine'l-Muntehab fî ta'lîmi'lugati'l-Arab, Kitâbu't-Terâcim*.
- Merzukî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Hasan, *Şerhu'l-Hamâse*.

- Mufaddal ed-Dabbî, Ebu'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ el-Kûfî, *el-Mufaddaliyyât*.
- Radî el-Esterâbâdî, Necmu'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî), *Şerhu'l-Kâfiye, Şerhu'l-Şâfiye*.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebu'l-Hasen, Ebu'l-Hüseyn) Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*.
- Sünbülzâde Vehbî, *Dîvân*.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî*.
- Vatvât, Reşîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilcelîl el-Ömerî el-Fârûkî, *Hadâ'iku's-sihr fî deka'iki's-şî'r*.
- ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhîri'l-Kâmûs*.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa, el-Mufasssal fî sinâ'ati'l-i'râb, Nevâbigü'l-Kelim*.
- ez-Zevzenî, Ebu Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*.

Fıkıh kaynakları şunlardır:

- Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâmdan Kitabu's-Savm, Münakahat ve Müferakat (Ni'met-i İslam/Kısm-ı Salis)*.

İslâm Ahlâkı kaynakları şunlardır:

- İbnu'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Ma'arrî, *Lâmiyyetü (Nasîhatu/Vasıyyetü)'l-ihvân ve mürşidetü'l-hillân*.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *Atvâku'z-zehebî'l-mevâ'iz ve'l-hutab (en-Nasâ'ihu's-sıgar), Makamât (en-Nasâ'ihu'l-kibâr)*.

Tarih kaynakları şunlardır:

- Ebu'l-Fidâ, İmâduddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*.
- ed-Demîrî, Kemâleddin Muhammed b. Mûsâ, *Hayâtu'l-Hayevânî'l-Kübrâ*.

- el-Makkarî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelûsi'r-ratîb ve zikru ve zîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*.
- es-Süheylî, Ebu'l-Kasım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî el-Mâlekî, *er-Ravzu'l-ünûf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li İbni Hişâm*.
- İbn Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim Ebu'l-Bekr, *el-Kâmil fî't-Târih*.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *es-Sîretu'n-nebeviyye*.
- Müneccimbaşı, Derviş Dede Ahmed Efendi, *Sahâifu'l-Ahbâr fî Vakâii'l-Âsâr (Câmiu'd-düvel ve Müneccimbaşı Tarihi)*.

Tasavvuf kaynakları şunlardır:

- el-Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed, *el-Munkız mine'd-dalâl ve'l-müfsih 'ani'l-ahvâl (ve'l-mûsıl ilâ zi'l-'izzeti ve'l-celâl), İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*.
- Mehmed Zihni Efendi, *el-Munkız mine'd-Dalâl Tercemesi*.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*.

Tabakât kaynakları şunlardır:

- İbn Hakan, el-Feth b. Muhammed b. Ubeydullah, *Kalâidu'l-Akyân ve Mehâsinu'l A'yân*.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*.
- el-Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî ed-Dımaşkî, *Fevâtu'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*.
- Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ, el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi'i's-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik*.

Akaid kaynağı şudur:

- Hızır Bey, *el-Kasîdetu'n-Nûniyye ('Ucâletu leyle ev leyleteyn)*.

Türk Dili ve Edebiyatı kaynağı şudur:

- Fuzûlî, *Dîvân*.

Araştırmamız üzere Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*'i yazarken pek çok alana dâir eserleri kaynak olarak kullanmıştır. Müellif, hemen her alanın temel eserlerinden yararlanmıştır. Zihni Efendi, çoğunlukla kendi eserlerini kaynak olarak göstermiştir. O, kaynak eserlerin dağılımına bakıldığında en çok Arap dili ve edebiyatı kaynaklarından yararlanmıştır. Sonuç itibariyle müellifin mukaddimesinde de belirttiği gibi sevgi beslediği öğrencilerinin edebiyat cihetine meyil ve rağbetlerini kazandırmak için kaynaklarla eserini güçlendirdiği görülmektedir.

2.7. Değerlendirmeleri

2.7.1. Takrizler/Övgüler

Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*'i yazdığında o dönemin önde gelen âlimlerinin övgüsünü kazanmıştır. Âlimler duygularını, yazdıkları takriz ile dile getirmişlerdir. Bu takrizleri eserin -ilk baskısının- ilk sayfalarında görmekteyiz.³⁷² Eserin üçüncü baskısında da sadece Muhammed Said ve Muallim Nâci'nin takrizine yer verilmiştir.³⁷³ Bu iki baskıda bulunan takrizi yazarlar ve takrizlerin içeriği sırasıyla şöyledir:

1. Ahmed Necib (ö. 1900)³⁷⁴, tek bir Arapça cümleyle övgüsünü dile getirmiştir: “Umdetu'l-ulemâ-i kudvetu'l-enkiya-i müsteşarı meşihat-ı ulya semâhatlu Ahmed Necib Efendi hazretlerinin semâhatbahş fesahat oldukları takriz belîğdir:

لَقَدْ كَانَ مَسْتَوْراً شُمُوسُ الْفَصَاحَةِ، فَصَارَ بِهَذَا الشَّرْحِ نُورَ السَّمَاحَةِ.
مستشار مشيخت عليا

(Mehmed Zihni Efendi, 1304-1305/1886-1887, s. 1). “احمد نجيب.”

Fesahat güneşleri kapalı idi; bu şerhle semâhat nuru oldu.

2. Osmanlı Hukukçularından Haydar Efendi'nin (ö. 1903)³⁷⁵, eser hakkında takrizi şu şekildedir: “Meclis Maârif reisi semâhatlu hubbudur efendi hazretlerinin takrizleridir:

³⁷² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 1-9.

³⁷³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 2-3.

³⁷⁴ Geniş bilgi için bk.: Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, (İstanbul: 1981), 1:191-192.

³⁷⁵ Geniş bilgi için bk.: Aydın, “Ali Haydar Efendi, Büyük”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 2:396; İsmail Narin, “Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Ali Haydar Efendi'nin Hayatı, Hukukçuluğu ve Eserleri”, *İLTED*, Erzurum: 2016/2, sy.: 46, 51-80.

...مَاذَا أَكْتُبُ فِي التَّقْرِيصِ غَيْرَ الدُّعَاءِ؟ اللَّهُمَّ اجْعَلْ سَعْيَهُ مَشْكُورًا، وَبَنِيْلَ مَا يُحَاوِلُهُ مَسْرُورًا.

رقمه الفقير

(Mehmed Zihni Efendi, 1304-1305/1886-1887, s. 1). “على حيدر.

...Övgüde bulunurken dua etmekten başka ne yazayım? Ey Allah'ım! Onun gayretini meşkûr, ulaşmak istediğini elde etmekle mesrûr eyle.

3. Mehmed Âtîf eser üzerine Arapça olarak yazdığı uzun takrizinde, müellifin eserinde edebiyattaki zorlukları gidererek kapalılık perdesini kaldırdığını ve esere hızlıca bakıldığında ise sadece beyitlerin şerhi olarak görünse de onun edebiyatın bahçesinde yetişen bir meyveye benzediğini söylemiştir.³⁷⁶
4. Fâtih müderrislerinden Mehmed Hâlis Efendi (ö. 1912)³⁷⁷, Arapça olarak uzun bir takriz yazmıştır. Takrizinde, edebiyatın gerekli olduğunu, belâgatın dilin keyfine varmanın ta kendisi olduğunu, Zihni Efendi'nin belâgatı anlattığını ve onun eseri üzerine bakışlar derinleştirildiğinde eşsizliğini varılacağını dile getirmiştir.³⁷⁸
5. Beyazıt müderrislerinden Ilgınlı İbrahim Efendi takrizinde, Zihni Efendi'nin eserini keskin bir zekâ ve eleştirici bir ruh ile telif ettiğini ve Kur'ân'ın Arapça nazil olması nedeniyle bunun aynı zamanda dine hizmet olduğunu vurgulamıştır.³⁷⁹
6. Musullu Arap edebiyatçılarından Muhammed Said takrizinde, müellifin geçmiş dönem âlimleri gibi eserini şerh ettiğini ve eserindeki beyitlerin mana inceliklerini ortaya çıkardığını söylemiştir. Eseri ve müellifi öven beş beyit ile takrizini tamamlamıştır. Üçüncü beyti şöyledir:

” ذَاكَ ذَهْنِي مَنْ لَا يُحَاوِلُ ذَهْنِي فِيهِ وَصَفًا إِلَّا رَأَهُ أَجْلٌ.”

(Mehmed Zihni Efendi, 1304-1305/1886-1887, s. 5-6; 1327-1328/1909-1910, s. 2). O, (Mehmed) Zihni'dir. Zihnimin kendisini niteleyemeyeceği ancak tavsif etmeyi ölüm zor göreceği bir kimsedir.

³⁷⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 1-2.

³⁷⁷ Geniş bilgi için bk.: Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 3:241-242.

³⁷⁸ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 3-5.

³⁷⁹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu 'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 5.

7. Mahmud Nedim, Çerâkiseden-Kureşizâdendir. Esere ve müellife yönelik duygularını on üç beyitlik bir Arapça şiirle takriz etmiştir.³⁸⁰
8. Muallim Nâci (ö. 1310/1893)³⁸¹, esere ve müellife yönelik Türkçe olarak takriz yazmıştır. Esere ve müellife yönelik Osmanlıca olarak yazılan tek takrizdir. Muallim Nâci, yedi dörtlükten oluşan şiiri şu şekildedir:

Muallim Nâci Efendi Merhumun Takrizi/Hazretlerinin İltifat Edibeleridir:

HUZÛR-I 'el-Kavlu'l-Ceyyid'E

Bir Harîrî'si var zamanımızın

Ki Bedi'uz-zemân'a³⁸² sânidir

Mu'dalâtın bilir zebânımızın

Bu faziletçe bî-mûdânîdir

Yaraşır, derse rûh-ı Sa'deddîn³⁸³

'Bârakellah!' Kavl-i ceyyid'ine

Dedirir 'âferin!' bu sihr-i mubîn

Arab'ın en güzîde Seyyid'ine³⁸⁴

Anı gördükçe çeşm-i im'ânım

Oldu mustağrak-ı ziyâ-yı Kemâl

Dedi bî- ihtiyâr vicdânım:

'Merhabâ, Merhabâ! Te'âle te'âle!³⁸⁵

³⁸⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 6-7.

³⁸¹ Geniş bilgi için bk.: Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:848-852; Uçman, *Muallim Nâci Hayatı-Kişiliği-Eserleri*, 2. bs., (İstanbul: Toker Yay., 1998); Uçman, "Muallim Nâci", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 30:315-317; <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muallim-nâci>, (15.01.20-22).

³⁸² Bediüzzamân adıyla şöhret bulan, Arap edebiyatında makâme türünün ilk örneklerini veren şair ve kâtip el-Hemedânî (ö. 398/1008)'dir.

³⁸³ Çok yönlü âlim et-Teftâzânî'dir.

³⁸⁴ Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi el-Cürcânî'dir.

³⁸⁵ Gel, gel!

*Sensin ey fâzıl-ı sîtüde-siyer*³⁸⁶

Edeb-âmûz-ı ezkiyây-ı zaman

*Mute ‘allimlerin*³⁸⁷ *diyor yer yer:*

*‘Yaşasın mâ te ‘âkabe’l-melevân!’*³⁸⁸

Bizce âdabdandır ikrârı

Munceli sende nur-ı ‘Eddebenî’

Mutasavver değildir inkârı

‘Alenîdir bu incilâ ‘alenî.

Sende gösterdi feyz-i tâmmını Rabb

Sen bu nâkısların mutemmimisin

Bize göster nedir lisan-ı ‘Arab

Sen mu ‘allimlerin mu ‘allimisin

Dembedem ile halk minnetdâr

Böyle bin cild pür-me ‘ânî yaz!

Bu temenniye etme istiksâr

O da azdır bizim medârise az.

معلم ناجی / Muallim Nâci

(Mehmed Zihni Efendi, 1304-1305/1886-1887, s. 8-9; 1327-1328/1909-1910, s. 2-3).

³⁸⁶ Yaşayış ve huyu övülmüş fazilet sahibi.

³⁸⁷ Öğrencilerin.

³⁸⁸ Gece ile gündüz peş peşe geldiği sürece.

2.7.2. Eleştiriler

Osmanlı şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954)³⁸⁹, *el-Kavlu'l-Ceyyid*'i birçok konuda tenkit etmiştir. Bu tenkitler, *Beyânu'l-Hak*³⁹⁰ dergisinde yayınlanmıştır.

Beyânu'l-Hak'ta, *İntikâdât* (Tenkitler) üst başlığıyla *Reddî alâ mâ fil-Kavli'l-ceyyid mine'r-redî* adlı alt başlıkla yazılan ilk yazı, 9 Cemâziyelâhir 1327/15 Haziran 1325/27 Haziran 1909 tarihinde 31. sayıda yayınlanmıştır. *İntikâdât* başlığı altında 26 sayıda mevcut olan bu yazılar şunlardır: 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 69. Mustafa Sabri Efendi, 69. sayının sonunda, devam edecek manasında 'mâba'di var' ibaresi kullanmasına rağmen derginin sonrasında çıkan nüshalarına bakıldığında, yazarın başka konularda yazıları çıktığı hâlde bu konuyla ilgili başka yazısının bulunmadığı görülmüştür.³⁹¹

Müellife karşı bir husûmeti olmadığını, hatta şahsen tanışmadıklarını belirten Mustafa Sabri Efendi; tenkitleri yazma amacını şu şekilde ortaya koymuştur:

Mukaddimeye hitâm vermeden mukaddem şurasını arz edeyim ki fakîr ile Zihnî Efendi arasında bir münâsebet veya bir husûmet hatta bir mu'ârefe bile bulunmadığından mesâî-i âcizânem hiçbir sebab-i şahsiye müstenid olmadığı gibi kıymeti ilmiyyeleri nazarında mahfûz ve müsellemler olmak ve haklarında kendilerinin Teftâzânî hakkında gösterdiklerinden ziyâde olan hürmetim bâkî kalmak üzere şu 'asr-ı medenîyyetde 'ulûm-i islâmiyyeye hidemât-ı ber-güzîdesi sebk eden e'âzîm-i ümmetin hukûku dahî mahfûz bulunmak lâzım geleceği cihetle 'ulûm ve me'ârifeye nâcizâne bir hizmet ve ervâh-ı eslâfa karşı ufacak bir tuhfe-i mahmedet 'arz eylemekten ibârettir. (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 32, s. 757).

Mustafa Sabri Efendi, tenkitlerine başlamadan önce esere takrîz yazarların daha sonra derin bir pişmanlık duyduklarını da dile getirmiştir.³⁹² Hatta Muallim Nâcî'ye karşı, eseri dikkatli incelemiş olsaydı bu takrîzi yazmayacağını şu sözlerle dile getirmiştir:

³⁸⁹ Geniş bilgi için bk.: Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4:251; Y. Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 31:350-353.

³⁹⁰ Geniş bilgi için bk.: Ekrem Bektaş, "BeyânulHak", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 6:34-35.

³⁹¹ Mustafa Sabri Efendi, "İntikâdât", *Beyânu'l-Hak Dergisi*, (İstanbul: 1327-28), sy. 69, 1368; Ermiş, *Mehmed Zini Efendi*, 254.

³⁹² Mustafa Sabri Efendi, "İntikâdât", sy. 31, 734.

Muallim Nâci merhûm eğer takrîzini Ruh-i Sa'duddîn'in el-Kavlu'l-Ceyyid'e karşı âferîn ve nefrînden hangisini demesi münâsebet alacağını anlayacak kadar ciddi bir vukûf ve tettebbu' üzerine binâ etseydi, şüphe yok ki takrîzin o parçasını vâcibu'l-hazf bulur ve belki Sa'duddîn'in hâkine hürmeten -bu hürmete diğer takrîzlerin ashâbı kadar borçlu olmadığı hâlde- takrîz yazmaktan büsbütün sarf-ı nazar ederdi. (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 31, s. 736).

Müellifimiz tenkitler karşısında eserinin diğer nüshalarında bir değişikliğe gitmemiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin esere yönelik tenkitlerinin hemen her beyte yönelik olduğu görülmüştür. Gazetede yayınlanan tenkitler incelenmiştir. 12 madde ve bir örnekle tenkitlerin içeriğine kısaca yer vermeye çalışacağız.³⁹³

➤ Klasik Belâgat Eserleri ve Yazarlar Açısından Tenkitler

Müellifin “Şârih bunları İzâh'ta bulduğu gibi alıp Dîvân-ı Ebî Temmâm'a mürâcaat etmeyerek Mutavvel'e yazmıştır” şeklindeki açıklamasının devamı şöyledir:

Bunlar hep birbirlerine mu'temid kimseler ise de benim hiçbirine itimâdım yoktur. Hatîb'i, Telhîs ile İzâh'ından başka eserini görmediğim cihetle bilmem. Sa'duddîn'in Telvîh'deki fazlî münker değildir. İzâh varken Mutavvel ve Muhtasar'a hâcet ne idi? Miftâh varken Telhîs'e ve sonra onu izâha ne lüzûm var idi, bilemem. Şunu biliyorum ki bu kitaplar bizi 'ulûm-i fuhûlden mahrûm bırakmıştır. Zira bunların ashâbı, nakilde hasâr etmişlerdir. (Mehmed Zihni Efendi, 1304-1305/1886-1887, s. 584; 1327-1328/1909-1910, s. 461).

Bunun üzerine Mustafa Sabri Efendi, Mehmed Zihni Efendi'nin klasik belâgat âlimlerini ve eserlerini tenkit edecek ilme sahip olmadığını hatta bu eserleri anlayamadığını şu sözlerle dile getirmiştir:

...Bu kitap, Hatîb-i Dimaşk, Seyyid Şerîf, Fâzıl-ı Siyâlkûtî ve bilhassa Allâme-i Teftâzânî hatta biraz da Fîrûzâbâdî, Zemahşerî, Abdülkâhir, Şeyh Radî gibi me'ârif-i İslâmiyye'nin en ziyâde hazâin-i metrûkeleriyle geçindiği zevâtdan bazıları hakkında zebândırazlıkları muhtevî olduğundan bu sûretle hakîkî bir kuvve-i ilmiyye sâhibinin daha büyük birtakım kuvây-ı ilmiyyeyi tanımak iktidârından mahrûm kalması, o kadar kudret içerisinde bu kadar cehâlet -tabir

³⁹³ Mustafa Irmak, “Mustafa Sabri Efendi'nin Beyânu'l-Hak Dergisinde Mehmed Zihni Efendi ve 'el-Kavlu'l-Ceyyid' Adlı Eserine Yönelttiği Tenkitler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2012), 151-220.

mazur görülsün- insanı hayretten hayrete düşürüyor. İşte el-Kavlu'l-Ceyyid'le beraber intişâr eden bu muamma Ehl-i dil birbirini bilmemek insaf değil tarzında müte'aref olan teessüflerle taaccüblerle iktifâ edilemeyecek kadar gâmizdir. Çünkü âlem-i İslâmda mütedâvel olan 'ulûmu anlayıp da meselâ Teftâzânî'yi anlayamamak pek mütenakızdır. (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 31, s. 734).

50. mısra ile alakalı Mehmed Zihni Efendi, şöyle der: “Şârih bunu Mutavvel'de ve ... قول الشاعر diyerek şatr-ı şiir olmak üzere îrâd etmiş ise de bunun eş'âr cümlesinden olduğu ve kimin şiiri bulunduğu ma'lûm olmamıştır.” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 59). Mehmed Zihni Efendi, açıklamasının devamında bunun bir darb-ı mesel olduğunu söylese de Mustafa Sabri Efendi ise “Kimin şiiri olduğu neyse ne, ammâ eş'âr cümlesinden olduğu zâhirdir” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 41, s. 920) diyerek bu açıklamaya karşı çıkarak sözün bir şiir olduğu konusunda şüphe olmadığını söylemiştir.³⁹⁴

➤ Eserin Kaynak Kullanımı Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi, müellife karşı kaynak kullanımı açısından tenkitlerde de bulunmuştur. O; müellifi bazı kaynaklara bakmamakla, baktığı kaynakları yanlış anlamakla ve kaynaklardan aldığı bilgiyi tahrif etmekle tenkit etmiştir.

Mehmed Zihni Efendi, 29. beyit hakkında: “Bu beyit bahr-i tavîlden ve Şeyh Radî'de mezkûr olan şevâhiddendir. Şârih onu oradan alarak *Mutavvel*'de zikretmiştir. Abdulkâdir Bağdâdî onu şerh-i ebyâtta kimseye nispet etmemiş olduğundan kâili nâma'lûmdur” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 29) demiştir. Mustafa

³⁹⁴ Ayrıca klasik belâgat eserleri ve yazarlar açısından tenkitler için bk.: sy. 31, 734; sy. 31, 734-735; sy. 31, 735; sy. 33, 784; sy. 33, 784-785; sy. 46, 999-1000; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 77-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 43, 954; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 42-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 39, 888; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 50-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 40, 904-905; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 36-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 38, 872; benzer tenkit için bk.: “İtikâdât”, sy. 34, 807; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 37-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 38, 873; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 128-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 58, 1191; benzer tenkit için bk.: “İtikâdât”, sy. 34, 805; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), s. 34-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 36, 841; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 143-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 60, 1222-1223.

Sabri Efendi, müellifi Şeyh Radî'nin eserine iyi incelememiş olduğu konusunda tenkit etmiştir.³⁹⁵

➤ Sarf Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi, müellifin eserini -kelimenin ma'lûm veya mechûl okunuşu, fiilin bâbı, masdarın harekesi gibi- sarf konularında tenkit etmiştir.

Eserde 91. beyitte geçen الحِمَام kelimesiyle alakalı olarak Mehmed Zihni Efendi “İmam vezninde mevt mânâsındır” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 98) demiştir. Mustafa Sabri Efendi ise “Vezin, ta'yîn-i kat'î ifâde edemiyor. زِمَام vezninde demek münâsib idi” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 50, s. 1058) diyerek tenkit etmiştir.³⁹⁶

➤ İrâb Açısından Tenkitler

Mehmed Zihni Efendi eserinde beyitlerin irâbını da ele almaktadır. Mustafa Sabri Efendi, müellifi bu konuda birçok açıdan tenkit etmektedir.

Mehmed Zihni Efendi, Teftâzânî'nin kendi nazımından olan 14. beytin irâbını “صَادَفَ وجد ve أصاب mânâsına fiil-i mâzîdir. الرُّشْدُ fâil ve كُلُّ مُعْتَسِفٍ mef'ûldur” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 16) yapmaktadır. Mustafa Sabri Efendi ise bu konuda: “صَادَفَ'nin mânâsına nazaran رُشْد'ü mef'ûl, كُلُّ مُعْتَسِفٍ'i fâil itibar etmek aksinden

³⁹⁵ Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 35, s. 825-826. Ayrıca eseri kaynak kullanımı açısından müellifin eserinde olan yorumları ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 71-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 42, 936-937; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 49-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 39, 889; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 191-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 69, 1368; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 88-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 46, 998-999; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 60-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 41, 921; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 41, 922; sy. 47, 1016; sy. 62, 1256.

³⁹⁶ Ayrıca sarf açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 30-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 35, 826; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 173-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 66, 1310; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 61-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 41, 922; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 90-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 47, 1015; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 40, 906; sy. 47, 1016; sy. 69, 1368.

daha zevkâmızdır” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 34, s. 806) diyerek tenkit etmiştir.³⁹⁷

➤ Belâgat Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi, müellifin eserini belâgat ilmi açısından da tenkit etmiştir. Mehmed Zihni Efendi, Eşca‘ es-Sulmâ‘ya ait 180. beytin izahında: “Kıyâm-ı nevâih bil fiil vâki olsun olmasın örf-i Arabca mevttan kinâyeye olmuştur” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 175) demiştir. Mustafa Sabri Efendi ise şu şekilde tenkit etmiştir: “Burada mânây-ı kinevî münâsebetsiz olur. Çünkü bu ikinci fıkranın dahî mânen birincinin aynı ve tekrârı olmasını istilzâm eder. *فلان طويل القامة و طويل الجاد* denildiği zaman hissolunan münâsebetsizlik müddeâmıza şahiddir.” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 66, s. 1312).³⁹⁸

➤ Edebiyat Açısından Tenkitler

Mehmed Zihni Efendi’e ve *el-Kavlu’l-Ceyyid*’ye yönelik Mustafa Sabri Efendi edebî tenkitlerde bulunmuştur.

Mehmed Zihni Efendi, 51. beyit hakkında şöyle bir açıklama yapmıştır: “*رُجُوعُ* mânâsına masdar olup *مر* dahî mürûr ve zehâb demek olmakla *عِدَاةُ*’a ve *مر*’in *عَشِيٍّ*’ye nisbetinde münâsebet-i latîfe vardır.” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 60). Mustafa Sabri Efendi bu açıklama karşı şu şekilde açıklama yapmıştır:

رُجُوعُ’in *رُجُوعُ* mânâsına olması cihetiyle *عِدَاةُ*’a ve *مر*’in mürûr ve zehâb mânâsına olması cihetiyle *عَشِيٍّ*’ye nisbetindeki münâsebet-i latîfeyi anlayamadık. Evet, bu cihetlerle şâir gecenin gitmesi ve gündüzün gelmesi diyerek insanların meylân-

³⁹⁷ Ayrıca irâb açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 59-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 41, 920-921; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 75-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 43, 953; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 89-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 46, 1000; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 94-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 47, 1016-1017; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 108-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 54, 1127; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 109-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 54, 1127; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 122-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 57, 1174; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 41, 922; sy. 60, 1222; sy. 64, 1283.

³⁹⁸ Benzer tenkit için bk.: “İtikâdât”, sy. 62, s. 1253. Ayrıca belâgat açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 44-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 39, 889; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 40-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 39, 887; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 127-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 39, 1190-1191.

ı tabîsine mülâyim olduğu üzere geceyi teb'îd ve gündüzü takrîb etmiş oluyorsa da bunun gençleri kocaltmak ve ihtiyafları öldürmek sadedinde pek yakışık almayacağını nükteşinâsân takdir ediyorlar. (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 41, s. 921).³⁹⁹

➤ Eserde Türkçenin Kullanımı Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi; Arapça kelimenin Türkçe karşılığının yetersiz olması, Türkçenin yanlış kullanımı, sözdizimi bozukluğu, beyitlerin iyi tercüme edilememesi, garip kelime ve tabirlere yer verilmesi gibi konularda müellifi tenkit etmiştir. Bu tenkitler şu şekildedir:

1. Arapça Kelimelerin Türkçe Karşılığı Açısından Tenkitler

Mehmed Zihni Efendi, 88. beytin ilk kelimesi نَضَرَ fiiliyle ilgili olarak: “نَضَرَ dât-ı mu‘ceme ile nâdır ve naîm etsin mânâsınadır” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 96) şeklinde dile getirmiştir. Bu açıklamaya karşı Mustafa Sabri Efendi’nin fiilin anlamı hakkında şunları söylemiştir:

Mefhûm-i beytte de نَضَرَ’yı böyle tercüme edecektir. Hâlbuki şu iki kelimeden (nâdır ve naîm) biri hiç tercüme sayılmayacağı gibi ikincisi de mevkiine nazaran rakîk ve gayr-ı me’lûftur. Nadâret terü taze ve revnakdâr olmak mânâsınadır. Beyti: Cenâb-ı Hakk Sicistan’da medfûn olan Talhatü’t-Talehât’ın kemiklerini

³⁹⁹ Ayrıca edebî açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 107-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 53, 1110; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 120-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 56, 1160. Ayrıca bk.: “İtikâdât”, sy. 58, 1192; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 35-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 36, 841-842; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 107-108-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 53, 1110-1111; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 97-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 50, 1057-1058; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 25-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 808; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 33-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 36, 840-841; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 146-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 60, 1224; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 28-Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 21-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 807; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 40, 905; sy. 41, 920; sy. 54, 1128; sy. 55, 1143-1144; sy. 56, 1159; sy. 57, 1175; sy. 60, 1222; sy. 60, 1223-1224; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 26-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 35, 825; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 164-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 66, 1309; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 50, 1057; sy. 60, 1222.

çürütmesin tarzında tercüme etmelidir. (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 47, s. 1017).⁴⁰⁰

2. Türkçenin Yanlış Kullanımı Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi; çeviri⁴⁰¹, Türkçe tekil-çoğul kullanımı⁴⁰², sözdizimi⁴⁰³, cümle içinde kullanılan kelimelerin cinsiyeti⁴⁰⁴, Türkçe eklerin kullanımı hususlarında⁴⁰⁵ ve geçen bazı garip ve metrûk kullanımlar açısından⁴⁰⁶ tenkit etmiştir.

Mehmed Zihni Efendi, şiir tercümesinde “Mefhûm-i beyt: Medihde bâlâ beyân olan vâsıf her tavsîfâtında pek ileri varmış bile olsa...” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 6) şeklinde söylemektedir. Mustafa Sabri Efendi, bu tercümedeki ‘her tavsîfât’ ifâdesini ele alarak: “Her lâfzını kelime-i cem‘ ile cem‘ etmek beyne’l-üdebâ memnû‘ât-ı meşhûreden olduğu hâlde müellifin bundan sakınmaması ta‘lîmen li’l-civâr olsa gerektir” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 33, s. 785) açıklamasıyla tekil yerine çoğul kelime kullanmasını tenkit etmiştir.

3. Beyit Tercümesinde Yetersiz Olması Açısından Tenkitler

Mehmed Zihni Efendi, beytin tercümesini: “Mefhûm-i beyt: Hâl şöyledir ki Cebel-i Hacûn ile oradan Safâ’ya müntehî oluncaya kadar olan mahâl meyânında güya

⁴⁰⁰ Ayrıca Arapça kelimelerin Türkçe karşılığı açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 53-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 40, 905; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 171-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 66, 1310; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 122-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 57, 1173-1174.

⁴⁰¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 182-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 69, 1367; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 167-Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 128-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 58, 1191-1192; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 43, 953; sy. 54, 1127-1128; sy. 39, 905; sy. 49, 16.

⁴⁰² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 47-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 39, 889.

⁴⁰³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 17-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 806; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 34, 806-807; sy. 42, 936; sy. 57, 1174; sy. 69, 1366.

⁴⁰⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 21-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 807-808.

⁴⁰⁵ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 59-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 41, 921; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 102-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 50, 1058.

⁴⁰⁶ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 122-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 57, 1174; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 20-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 807; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 105-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 50, 1059; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû'l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 116-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 56, 1159; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 40, 905; sy. 41, 920; sy. 53, 1109-1110; sy. 62, 1253; sy. 66, 1309; sy. 66, 1310; sy. 69, 1367.

hiçbir enîs bulunmamış ve Mekke içinde müsâmere eden olmamıştır. Yani civâr-ı Mekke kabîle-i Benî Cürhüm'den öylece hâli kalmıştır” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 13) şeklinde yapmıştır. Mustafa Sabri Efendi, bu beytin tercümesi konusunda müellifi şu şekilde tenkit etmiştir:

‘Hâl şöyledir ki’ kavli mef’hûm-i beyt üzerine zâiddir. Bir de meâl-i beyt henüz defîn hâk olan bir vücûd hakkında: Keenne dünyaya hiç gelmemiş; evvelden de yokmuş, o demler yalan imiş gibi mütehassirâne söylenen sözler tarzında Benî Cürhüm’ün de yalnız şimdi değil güya mine’l-kadîm civâr-ı Harem-i muhteremde bulunmadığını ve o diyâr-ı saâdet medârda geçen evkâtın hayâl olduğunu ihsâs edecektir. Müellifin beyânı ise beytin üslûb-i ifâdesini hakkıyla ta’yîn edecek bir vuzûha mâlik değildir. (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 34, s. 805).⁴⁰⁷

➤ Tercihleri Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi; 113. mısranın şairini “Ashab-ı nebîden olan İmru’u’l-kays b. ‘Âbis el-Kindî’dir” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 123) diyen müellifi, ‘Âbis kelimesi ‘Ânis olarak daha güçlü olduğu hâlde daha zayıf olan görüşü tercih ettiğini belirterek tenkit etmiştir.⁴⁰⁸

➤ Gereksiz Bilgi Kullanımı Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi eserde gereksiz detaylara girmesi ya da herkes tarafından bilinen bir bilgiyi tekrarlaması gibi sebeplerden dolayı müellifi tenkit etmiştir.

⁴⁰⁷ Ayrıca beyitlerin tercümesindeki yetersiz olması açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 105-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 50, 1059; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 14-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 805; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 15-16-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 806; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 57-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 40, 906; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 74-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 43, 953; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 75-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 43, 953; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 120-Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 92-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 47, 15; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 118-Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 90-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 47, 15; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 34, 806; sy. 39, 887-888; sy. 42, 937; sy. 43, 954; sy. 47, 1016; sy. 54, 1127; sy. 58, 1192; sy. 60, 1223; sy. 66, 1309-1310; sy. 66, 1310-1311; sy. 69, 1366-1367; sy. 69, 1367.

⁴⁰⁸ Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 57, s. 1174. Ayrıca tercihler açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 54-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 40, 905-906. Ayrıca bk.: “İtikâdât”, sy. 58, 1191; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 175-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 66, 1312. Ayrıca bk.: “İtikâdât”, sy. 62, 1253.

Mehmed Zihni Efendi, 72. beytin şairinden “Şâir İbnü’r-Rûmî Ebu’l-Hasen Ali b. el-Abbâs’dır ki Bağdat’ta iki yüz yirmi bir senesi Recebinin üçüncü çarşamba günü, tulû’i fecrden sonra tevellüd etmiş...” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 80) şekilde bahsetmiştir. Mustafa Sabri Efendi, müellifin şair hakkındaki bu açıklamaya karşı; “Acaba üçüncü saatin kaçınıcı dakikasında idi? Bunu da öğrense idik” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 46, s. 997) diyerek alaycı bir üslupla tenkit etmiştir.⁴⁰⁹

➤ Söylemesi Gereken Şeyleri Söylemediği Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi, eseri verilmesi gereken bilgilere değinmemesi açısından da tenkit etmiştir.

Mehmed Zihni Efendi eserin 1. nüshasında 182. mısranın şairini söylememesinden dolayı⁴¹⁰ Mustafa Sabri Efendi şöyle bir tenkitte bulunmuştur: “*Hamâse*’den naklen *el-Kavlû’l-Ceyyid*’de bu mısranın bulunduğu kasîdeden bir hayli ebyât zikredildiği hâlde kâili ta’yîn edilmemiştir ki *el-Kavlû’l-Ceyyid*’in bu hususta olan itinâsına nazaran iş bu nisyânı şâyân-ı taaccüptür. Kâili *Hâşiye-i Fenâriyye*’de beyân edildiği vechile Beşşâme b. Hazen en-Nehşeli’dir.” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 69, s. 1367).⁴¹¹

Mehmed Zihni Efendi, Mustafa Sabri Efendi’yi dikkate alıp almadığı bilinmemekle birlikte eserinin 3. nüshasında yukarıda bahsedilen şairin adını vermiştir.⁴¹²

➤ Yazım Yanlışları Açısından Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi, müellifi eserdeki birtakım yazım yanlışları konusunda tenkit etmiştir.

⁴⁰⁹ Ayrıca gereksiz bilgi kullanımı açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 20-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 807; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 20-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 34, 807; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 35, 825; sy. 64, 1283-1284.

⁴¹⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 238.

⁴¹¹ Ayrıca söylemesi gereken şeyleri söylemediği açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 64-65-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 42, 936; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 126-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 57, 1175; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 137-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 58, 1192; benzer tenkitler için bk.: “İtikâdât”, sy. 33, 785; sy. 34, 806; sy. 46, 998; sy. 50, 1058.

⁴¹² Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlû’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 186.

Mehmed Zihni Efendi konu ile alakalı dipnotta ayetini ⁴¹³ {فَإِنَّهَا تَرْمِي بِشَرِّ كَالْقَاصِرِ} vererek tefsirine bakılmasını istemektedir.⁴¹⁴ Mustafa Sabri Efendi, “Âyet-i celîl **فَإِنَّهَا** yazılmıştır” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 50, s. 1058) diyerek âyetin yanlış yazıldığına işaret etmektedir.⁴¹⁵

➤ Eserin Sonraki Baskılarında Olmayan Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi’nin tenkit ettiği yerler eserin diğer baskıları ile karşılaştırıldığında çoğunlukla bir düzeltme yapılmadığı görülmüştür. Bununla birlikte onuncu maddede de ifade edildiği gibi tenkitlerinden ayrı olarak birkaç yerde bazı değişiklikler yapılmıştır.

Mustafa Sabri Efendi eserin 1. nüshasında “*el-Hakâik* ismiyle hadisten hâsıl etmekte ve tab‘ ve neşrini arzu etmekte olduğum...” (Mehmed Zihni Efendi, 1304-1305/1886-1887, s. 218) ifadesini “hâsıl etmekte olduğum tabiri burada pek yakışmıyor” (Mustafa Sabri Efendi, 1327-28, sy. 66, s. 1310) diyerek tenkit etmiştir. Daha sonra tenkit edilen bu ifade, eserin 3. nüshasında “Nitekim *el-Hakâik*’imizin ruvât faslının matbuunda mezkûrdur” (Mehmed Zihni Efendi, 1327-1328/1909-1910, s. 170) şeklinde düzeltilmiştir.⁴¹⁶

⁴¹³ (Kur’ân-ı Kerîm, Mürselât 77/32). “O, kütükler kadar, koca sütunlar kadar kıvılcımlar fırlatır.”

⁴¹⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 102.

⁴¹⁵ Ayrıca söylemesi gereken şeyleri söylemediği açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 148-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 60, 1224 (1 no.lu dipnot.); Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 119-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 56, 1159.

⁴¹⁶ Ayrıca eserin sonraki baskılarında olmama açısından müellifin eserinde verilen ve onun üzerine yapılan tenkitler için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 78-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 43, 954; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid*, (1327-1328/1909-1910), 145-Mustafa Sabri Efendi, “İtikâdât”, sy. 60, 1223.

SONUÇ

Mehmed Zihni Efendi, İslami ilimler alanında Osmanlı'nın son döneminin iz bırakan şahsiyetlerindendir. Hem eserleri hem de yaptığı çalışmalarla arkasında önemli eserler bırakmıştır. Bunların başında da ele aldığımız *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eseri gelmektedir. Bu çalışmamızın sonucunda şu neticelere ulaştık:

1. Hem Edebiyat hem de Belâgatla alakalı *el-Kavlu'l-Ceyyid* adlı eseriyle Müellif; âlimlere karşı değil orta düzeyde Arapça bilgisine sahip olan okurlara, bilhassa öğrencilere hitap ederek eseri yazmıştır. Müellifin asıl amacı bu alanlardaki tartışma konularını ele almak olmayıp anlatımıyla İslami ilimler alanında öğrenim gören öğrencilere yönelik edebiyata bilhassa da Arap edebiyatına olan ilgilerine karşı ta'limi kolay bir ders materyali sunmuştur.
2. Bu amaç doğrultusunda Mehmed Zihni Efendi'nin numaralanmış beyitlerle ele aldığı şiirin vezni (bahir), şairi ve amacı, şairin hayat hikâyesi, kelimelerin yapısı ve anlamı, şiirin toplu tercümesi ve istişhâd yeri gibi gerekli pek çok konuyu açıklığa kavuşturarak başka bir kaynağa başvurma ihtiyacı bırakmayacak şekilde bir şerh yapmıştır.
3. Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden olan Mehmed Zihni Efendi, Nahiv ve Sarf alanlarında olduğu gibi Belâgat alanında da geleneği olduğu gibi devam ettirmeyip bu alanlardaki şahıslara ve konulara yönelik tenkitçi bir yaklaşımda bulunabilmiştir. Bu sebeple eserinde ele aldığı en önemli işlerden biri olarak ilimlerin anlaşılmasında ve öğretilmesinde kolaylaştırıcı bir üslup tercih ettiği görülmektedir.
4. Bir diğer husus da Türk Dili grameri alanında görülmektedir. Bu konuda söz sahibi olan Mehmed Zihni Efendi'nin, eserinde hem kelime hem de cümle olarak ele aldığı Türkçe çeviriler ile Arapçadan Türkçeye çeviri yapan kişilere önemli bir katkı sunabileceği gözlenmiştir.
5. Son olarak kaynak konusuna değinmek gerekirse Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslam tarihi, Sarf ve Nahiv, Arapça sözlükler, Edebî ve Biyografik alanlarda olduğu gibi birçok alana vâkıf olduğu görülmüştür. Müellifin çok yönlü bir âlim olduğu bu eserle de ortaya koyulmuştur. Müellifin kaynak olarak farklı alanlarda olmak üzere eserin içerisinde yüze aşkın eserden faydalandığı tespit edilmiştir.

6. Mehmed Zihni Efendi'nin Arap dili ve edebiyatına dair fikirleri müstakil bir çalışmanın konusu olacak genişlikte olup *el-Kavlu 'l-Ceyyid*'de konuyla alakalı fazlaca malzemenin yer aldığı görülmektedir. Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Kavlu 'l-Ceyyid*'i, İlahiyat Fakülteleri ve Arap Dili ve Edebiyatı bölümlerinin lisansüstü programlarında okutulabilecek bir eser olup özellikle de belâgat açısından yarar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. c. XXVIII, 1. bs., Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.
- Akgül, Şükriye. "İslam Tarihçiliğinde Meşâhîru'n-Nisâ Geleneği ve Mehmed Zihni Efendi'nin Meşâhîru'n-Nisâ Adlı Eserinin İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2006.
- Akün, Ömer Faruk. "Ertaylan İsmail Hikmet". *DİA*, 11: 309-312. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Akyıldız, Ali. "Kâime". *DİA*, 24: 212-214. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Akyıldız, Ali. "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti". *DİA*, 17: 273-274. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Akyıldız, Ali. "Meclis-i Meb'ûsan". *DİA*, 28: 245-247. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Akyıldız, Ali. "Tanzimat". *DİA*, 40: 1-10. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. c. I, II, IV, İstanbul: 1981.
- Arkun, Kemal. *Adalet Ustaları Sultan Abdülmecit Han 31. Osmanlı Padişahı-96. İslâm Halifesi*. 3. bs., İstanbul: Akademisyen Yay., 2012.
- Arkun, Kemal. *Adalet Ustaları Sultan Abdülaziz Han 32. Osmanlı Padişahı-97. İslâm Halifesi*. 2. bs., İstanbul: Akademisyen Yay., 2010.
- Arkun, Kemal. *Adalet Ustaları Sultan V. Murat Han 33. Osmanlı Padişahı-98. İslâm Halifesi*. 3. bs., İstanbul: Akademisyen Yay., 2012.
- Arkun, Kemal. *Adalet Ustaları Sultan II. Abdülhamit Han 34. Osmanlı Padişahı-99. İslâm Halifesi*. 3. bs., İstanbul: Akademisyen Yay., 2010.
- Arkun, Kemal. *Ulu Çınarın Kuruyan Kökleri Sultan V. Mehmet Reşat Han 35. Osmanlı Padişahı-100. İslâm Halifesi*. 2. bs., İstanbul: Akademisyen Yay., 2010.
- Arslan, Ahmet Turan. *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1999.
- Arslan, Ahmet Turan. "Beylerbeyi Sakinlerinden Mehmed Zihni Efendi", c. II, İstanbul: *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: Bildiriler*, 2009.
- Arslan, Ahmet Turan. "Hacı İbrahim Efendi ve Dâru't-Ta'lîm Müessesesi", İstanbul: *İlmi Araştırmalar* 7, 1999.
- Arslan, Ahmet Turan. *Feyz-i Yezdân Kaside-i Lamiyye Tercümesi İbnu'l Verdi'den/Mehmed Zihni Efendi*. 2. bs., İstanbul: 2010.
- Aydın, M. Akif. "Arazi Kanunnâmesi". *DİA*, 3: 346-347. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Aydın, M. Akif. "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye". *DİA*, 28: 231-235. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Aydın, M. Akif. "Kânûn-ı Esâsî". *DİA*, 24: 328-330. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Aydın, M. Akif. "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi". *DİA*, 18: 314-318. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Aydın, M. Akif. "Ali Haydar Efendi, Büyük". *DİA*, 2: 396. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi". *DİA*, 9: 498-499. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Ayhan, Halis.-Maviş, Hakkı. "Dârüşşafaka". *DİA*, 9: 7-9. İstanbul: TDV Yay., 2007.

- Ayni, Mehmet Ali. *Dârulfünun Târihi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1343/1927.
- Baktır, Mustafa. "İbn Melek". *DİA*, 20: 175-176. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Bedir, Murteza. "Nesefi, Ebu'l-Berekat". *DİA*, 32: 567-568. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Bektaş, Ekrem. "BeyânulHak". *DİA*, 6: 34-35. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Benli, Mehmet Sami. "Miftahul-Ulûm". *DİA*, 30: 20-21. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Birinci, Ali. "Nâcim Efendi". *DİA*, 32: 274. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-Sahîh-i Buhârî*. c. VIII, 1. bs., Dâru Tûku'n-Necât, 1422.
- Bursalı Mehmed Tâhir (haz.: Prof. Dr. Mustafa Çiçekler). *Osmanlı Müellifleri*. c. I, II, Ankara: M. A. Yekta Saraç, 2016.
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1974.
- Cürcânî. *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- Çağrıci, Mustafa. "Gazzâlî". *DİA*, 12: 489-534. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Çakan, İsmail L. "Babanzâde Ahmed Naim". *DİA*, 4: 375-376. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Çankaya, Mücellit Oğlu Ali. *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*. c. II, III, IV, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.
- Çelebi, İlyas (ed.). "900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî". İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., Nu: 271, 2012.
- Çetin, Atilla. "Fâris eş-Şidyâk". *DİA*, 12: 168-170. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Çoşan, M. Esad. *İslâm, Sevgi ve Tasavvuf*. İstanbul: Seha Neşriyat: 137, 1994.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. "Prof. Necati Lugal ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/AÜİFD*, 1964.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şam Bölgesi) (922-1217/1516-1802)*. 1. bs., Kayseri: 2015.
- Durmuş, İsmail. "Kazvîni, Hatîb". *DİA*, 25: 156-157. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Durmuş, İsmail. "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb". *DİA*, 36: 332-334. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Durmuş, İsmail. "İktibas". *DİA*, 22: 52-54. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Ebu't-Tâhir el-Fîrûzâbâdî (trc. Âsım Efendi). *el-Okyânusu'l-basît fî tercemeti'l Kamûsi'l-Muhit*. c. III, İstanbul: 1304-1305.
- Efe, Âdem. "Sebîlürreşâd". *DİA*, 26: 251-253. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- el-A'zamî, M. Mustafa. "Buhârî, Muhammed b. İsmail". *DİA*, 6: 368-372. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- el-Bagdâdî, İsmail b. Muhammed. *Hediyyetu'l-Ârifîn*. c. I, II, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951.
- el-Kazvîni. *Telhîsu'l-Miftâh*. Karaçi/Pakistan: Mektebetu'l-Büşrâ, 1431/2010.
- el-Kütübî. *Fevâtu'l-Vefeyât*. c. II, 1. bs., Beyrut: Dâru Sâdr, 1973-1974.
- el-Merzukî. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424-2003.

- Elmalı, Hüseyin. "Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir". *DİA*, 34: 487-488. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Elmalı, Hüseyin. "Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî: Hayatı, Eserleri ve Tefsîru Garîbî'l-Kur'ânî'l-Azîm'i", *DÜİFD*, 1995.
- Eren, Güler (ed.). *Osmanlı İktisat*. c. III, Ankara: Türkiye Yay., 1999.
- Erol, Mine. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para (Kâime)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1970.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. c. I, II, III, IV, İstanbul: Eser Matbaası, 1997.
- Ermiş, Hamza. *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*. İstanbul: İsam Yay., 2011.
- Ertaylan, İsmail Hikmet. *Tevfik Fikret Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul: T. Emekli Öğretmenler Cemiyeti, 1963.
- Ertüzün, Tevfik.-Küçük, Cevdet. "Düyûn-ı Umûmiyye". *DİA*, 10: 58. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. c. I, II, IV, V, VI, VII, VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf*. c. II, 3. bs., Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407.
- Genç, Mehmed. "Esham". *DİA*, 11: 376-380. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Görgün, Hilal. "Sükeyne bint Hüseyin". *DİA*, 38: 45-46. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Görmez, Mehmet. "Sâganî, Radiyyuddin". *DİA*, 35: 488. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Gülsoy, Ufuk. "Islahat Fermanı". *DİA*, 19: 185-190. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". *DİA*, 8: 134-136. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Gümüş, Sadreddin. "Radî el-Esterâbâdi". *DİA*, 34: 387-388. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Meşrutiyet". *DİA*, 19: 388-393. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "İttihat ve Terakkî Cemiyeti". *DİA*, 13: 476-484. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Türkçülük". *DİA*, 41: 551-554. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Harman, Ömer Faruk. "Tercümân, Abdullah". *DİA*, 40: 494-495. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Meşâriku'l-Envarî'n-Nebeviyye". *DİA*, 19: 361-362. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1.
- İbn Sa'd (trc. Adnan Demircan). *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*. c. X, İstanbul: Siyer Yay., 2014-2015.
- İbnu'l Emin, Mahmud Kemal İnal (haz: Müjgan Cunbur/ haz: M. Kayahan Özgül). *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlu's-Şuarâ)*. c. I, II, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999-2000.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). "Dârulfünun". *DİA*, 8: 521-525. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*. c. I, İstanbul: Yıldız Matbaacılık, 1994.
- İsfendiyyaroğlu, Fethi. *Galatasaray Tarihi*. c. I, İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1952.

- Irmak, Mustafa. "Mustafa Sabri Efendi'nin Beyânu'l-Hak Dergisinde Mehmed Zihni Efendi ve 'el-Kavlu'l-Ceyyid' Adlı Eserine Yönelttiği Tenkitler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2012).
- Kahraman, Âlim. "Tâhirülmevlevî". *DİA*, 39: 407- 409. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Kallek, Cengiz. "Kalyûbî". *DİA*, 34: 270-271. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Kandemir, M. Yaşar. "Müslim b. Haccac". *DİA*, 32: 93-94. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. c. VII, 2003; c. VI, VIII, 6. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2007.
- Kelpetin, Hatice. "İlmihal". *DİA*, 12: 139-141. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Kemal, Ali (haz: M. Kayahan Özgül). *Ömrüm*. Ankara: Hece Yay., 2004.
- Kemâleddin el-Enbârî (nşr.: İbrâhîm es-Sâmurâî). *Nüzhetu'l-Elibbâ'*. Ürdün: 1405/1985.
- Kılıç, Hulusi. "eş-Şafiye". *DİA*, 38: 247-248. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Kılıç, Hulusi. "İbnu'l-Hâcib". *DİA*, 21: 55-58. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Kılıç, Hulusi. "Mehmed Zihni Efendi". *DİA*, 18: 542. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Mehmed Akif Hayatı-Seciyesi-Sanatı*. 6. bs., İstanbul: Timaş Yay., 2009.
- Kutluer, İlhan. "Batılılaşma". *DİA*, 5: 153. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Küçük, Cevdet. "Abdülmeccid". *DİA*, 1: 259-263. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Küçük, Cevdet. "V. Mehmed". *DİA*, 1: 418-422. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Küçük, Cevdet. "Abdülaziz". *DİA*, 1: 179-185. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Küçük, Cevdet. "II. Abdülhamid". *DİA*, 1: 216-224. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Küçük, Cevdet. "V. Murat". *DİA*, 1: 183-185. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Küçük, Cevdet. "Balkan Savaşı". *DİA*, 5: 23-25. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Seyyid". *DİA*, 37: 40-43. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğusu*. 8. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Lugal, Mihin. "Lugal Mehmet Necati". *DİA*, 27: 218-219. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Mavil, Kılıç Aslan. "Bir Hanefî-Mâtürîdî Âlimi Ebu'l-Berekât en-Neseff", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No:1-2013.
- Mehmed Zihni Efendi. *Elgâz-ı Fıkhiyye*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1309.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmi'i's-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik*. c. I, II, İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa-Kasbar Matbaası, 1310-1311.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-Kavlu'l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*. 1. bs., İstanbul/Üsküdar: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1304-1305/1886-1887.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-Kavlu'l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*. 3. bs., İstanbul/Üsküdar: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1327-1328/1909-1910.

- Mehmed Zihni Efendi. *el-Muntehab ve'l-Muktedab fî Kavâ'idî's-Sarfi ve'n-Nahv*. İstanbul: Marifet Yay., 1981.
- Mehmed Zihni Efendi. *Hristiyanlığa Reddiye/Tuhfetu'l-Erîb fî'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb Tercemesi*. İstanbul: Bedir Yay., 1385/1965.
- Mehmed Zihni Efendi. *Meşâhîru'n-Nisâ*. c. I, II, İstanbul: Dâru't-Tıbâatî'l-Âmire, 1294-1295.
- Mehmed Zihni Efendi. *Muhtasar Ni'met-i İslâm el-Muhtasarât fî Mesâilî't-Tahâreti ve'l-İbâdât*. İstanbul: Bedir Yay., 1990.
- Mehmed Zihni Efendi, (sadeleştiren: H. R. Yananlı). *Muhtasar Ni'met-i İslâm el-Muhtasarât fî Mesâilî't-Tahâreti ve'l-İbâdât*. İstanbul: Bedir Yay., 1990.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-Muktedab mine'l-Muntehab fî Ta'lîmî Lugatî'l-'Arab*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1304.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-Muntehab fî Ta'lîmî Lugatî'l-'Arab*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1303.
- Mehmed Zihni Efendi. *Ni'met-i İslâm Mufasssal İlmihâl*. İstanbul/Beyazıt: Salah Bilinci Kitabevi Yay.: 37 Ordu cad. Hasan Paşa Han No: 19, 1990.
- Mehmed Zihni Efendi. *Tuhfetu'l-Erîb fî'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb Tercemesi*. 1. bs., İstanbul/Üsküdar: Dâru't-Tıbâatî'l-Âmire, 1291/1874.
- Mehmed Zihni Efendi. *Tuhfetu'r-Râgîb fî Sîreti Cemâatin min a'yânî Ehli Beyti'l-Etâyib*. İstanbul (Kostantınıyye): Şems Matbaası, 1332/1913.
- Mustafa Sabri Efendi. "İtikâdât", *Beyânu'l-Hak Dergisi*, İstanbul: 1327-28, sy.: 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 69.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. c. IV, Beyrut: Dar'u İhyai't-Turasi el-Arabiyyi.
- Narin, İsmail. "Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Ali Haydar Efendi'nin Hayatı, Hukukçuluğu ve Eserleri", *İLTED*, sy.: 46, Erzurum: 2016/2.
- Okay, M. Orhan.-Düzdağ, M. Ertuğrul. "Mehmed Âkif Ersoy". *DİA*, 28: 432-439. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Ortaylı, İlber. *19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerindeki Bazı Notlar, Osmanlı Araştırmaları*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.
- Osmanlı Ansiklopedisi*. c. VI, VII, İstanbul: İz Yay., 1999.
- Öz, Mehmet. "Osmanlılar 'Sosyal Hayat'". *DİA*, 33: 532. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özcan, Azmi. "Milliyetçilik". *DİA*, 30: 84-87. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özcan, Azmi. "Otuzbir Mart Vaka'ası". *DİA*, 34: 9-11. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özcan, Tahsin. "Nukrekâr". *DİA*, 33: 232-233. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özdemir, Yılmaz. "Beyrut'la İstanbul Arasında Yûsuf el-Esîr Hayatı ve Eserleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2008).
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1990.
- Özel, Ahmet. "İbn Nüceym, Zeynüddin". *DİA*, 20: 236-237. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özen, Şükrü. "İbnu's-Şihne, Seriyüddin". *DİA*, 21: 225-227. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özen, Şükrü. "Tefâtâzânî". *DİA*, 40: 299-308. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özkan, Halit. "Suyûtî". *DİA*, 38: 193. İstanbul: TDV Yay., 2007.

- Öztuna, Yılmaz. *II. Abdülhamîd Zamanı ve Şahsiyeti*. 1. bs., İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı no:148, 2008.
- Öztürk, Cemil. "İdâdî". *DİA*, 21: 464-466. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Öztürk, Cemil. "Osmanlılar 'Eğitim ve Eğitim Kurumları'". *DİA*, 33: 567. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Öztürk, Mustafa.-Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî". *DİA*, 44: 235-238. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özvar, Erol. "Osmanlılar 'Mali Yapı'". *DİA*, 33: 522-523. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Pekparlatır, Sekçuk. *Osmanlı Dönemi Şairlerinden Yûsuf el-Esîr ve Şiiri*. Konya: Palet Yay., 2019.
- Philippe, Engelhart Edouard (trc. Ayda Düz). *Tanzimat*. İstanbul: Milliyet Yay. Tarihi Dizisi: 41, 1976.
- "Prof. Dr. Kenan Gürsoy'la Röportaj", *Tasavvuf/İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8, no. 19, 2007.
- Sadgrove, Philip Charles. "Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed". *DİA*, 39: 438-439. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Sekkâkî, (trc. Zekeriya Çelik). *Miftâhu'l-Ulûm Belâgat*. İstanbul: Litera Yay., 2017.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Hamevî, Ahmed b. Muhammed". *DİA*, 15: 456-457. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Suyûtî. *Bugyetu'l-Vu'ât*. c. I, II, Lübnan: Mektebi'l-Asrıyye.
- Suyûtî, (trc. Mehmed Zihni). *Sihâmu'l-İsâbe fî Kenzi'd-Da'avâtî'l-Mustecâbe*. İstanbul: Âlem Matbaası, 1313/1895.
- Şaban, İbrahim. "19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Belâgate Dair Eserleri", *ŞM*, sy.: XIII, 2008/2, İstanbul: 2011.
- Şahin, Köksal. "Bir ideoloji olarak 'Milliyetçilik'", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.:12, 2007.
- Sebîlürreşad*, XI/276, 26 Muharrem 1332/26 Aralık 1913.
- Şen, Ahmet.- Akyüz, Zafer. "Osmanlı Ulemasından Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi ve Arap Diline Dair Eserleri", İstanbul: İSAR Yay.- 28 /Osmanlı'da İlimler Dizisi-6, Aralık 2021.
- Şensoy, Sedat. "Ta'likât". *DİA*, 39: 508-510. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Şentürk, A. Atillâ. *Tâhirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Nehir Yay., 1991.
- Şişman, Adnan. "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi". *DİA*, 13:323-326. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Tarhan, Ali Rana. "Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", (Mehmed Zihni Efendi'nin, *el-Muhtasarât*, adlı eserinin içinde), c. II, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay., sy.: 59, 1957.
- Tatçı, Cemal.-Kurnaz, Mustafa. "Hüseyin Vassâf". *DİA*, 19: 18-19. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Teftâzânî. *el-Mutavvel*. 3. bs., Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1434/2013.
- Teftâzânî. *el-Muhtasar*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1411.
- Topal, Şevket. "Şürûnbülalî". *DİA*, 39: 274-276. İstanbul: TDV Yay., 2007.

- Türkmen, Mehmet. "İbn-i Hâcib", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 3, Kayseri: 1989.
- Türköne, Mümtaz'er. "İslâmcılık". *DİA*, 23: 60-62. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. "Mehmed Zihni". c. VI, "Takriz". c. VIII, İstanbul: Dergâh Yay., 1986.
- Uçman, Abdullah. "Muallim Nâci". *DİA*, 30: 315-317. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Uçman, Abdullah. *Muallim Nâci Hayatı-Kişiliği-Eserleri*. 2. bs., İstanbul: Toker Yay., 1998.
- Uçman, Abdullah. "Rıza Tevfik Bölükbaşı". *DİA*, 35: 68-70. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Uçman, Abdullah. "Tevfik Fikret". *DİA*, 41: 9-13. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Uğur, Mücteba. "el-Câmiu's-Sagîr". *DİA*, 7: 113-114. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Uzun, Mustafa.-Arslan, Ahmet Turan. "Takriz". *DİA*, 39: 472-474. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Uzun, Mustafa. "Ali Kemal". *DİA*, 2: 405-408. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Uzun, Tacettin. *Nevabiğu'l-Kelim Seçme Şiirler ve Tercümeleri*. 1. bs., Konya: Kitap Dünyası Yay., 2013.
- Yavuz, Y. Şevki. "Mustafa Sabri Efendi". *DİA*, 31: 350-353. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Yılmaz, İbrahim. "İbnu'l-Hâcib, Hayatı Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi", *EAÜİFD*, no. 13, 1997.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. c. XII, XXIII, XIX, Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1985.

İnternet Kaynakları

- <https://profkenangursoy.com.>(07.01.2022).
- <https://www.altayli.net/yenilesme-doneminde-osmanli-toplumu.html>.(08.01.2022).
- <https://archive.org/details/TuhfetulEribTercemesi/page/n37>.(09.01.2022).
- <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muallim-nâci>.(15.01.2022).
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/31-mart-vakasi/>.(14.06.2022).
- <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/balkan-harbi/>.(14.06.2022).

EKLER

EK-1. Mısra ve Beyitler

شرح أبيات خطبة المطول

قال

- 1- لَا يُدْرِكُ الْوَاصِفُ الْمُطْرِي خَصَائِصَهُ
- 2- فَفِي كُلِّ لَفْظٍ مِنْهُ رَوْضٌ مِنَ الْمُنَى
- 3- وَهَكَذَا يَذْهَبُ الزَّمَانُ وَيَفْنَى
- 4- رَمَانِي الدَّهْرُ بِالْأَزْزَاءِ حَتَّى
- 5- فَصِرْتُ إِذَا أَصَابَتْ نِي سِهَامٍ
- 6- دِيَارُ بِهَا حَلَّ الشَّبابِ تَمِيمَتِي
- 7- أَمِنْ أَمْ أَوْفَى يَمْنَةً لَمْ تَكَلِّمْ
- 8- كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الْحُجُونَ إِلَى الصَّفَا
- 9- لَقَدْ جُمِعَتْ فِيهَا الْمَحَاسِنُ كُلُّهَا
- 10- خَلِيفَةُ مَلِكِ الْأَفَاقِ سَطَوْتُهُ
- 11- يَحُومُ حَوْلَ دَرَاهِ الْعَالِمُونَ كَمَا
- 12- يَحْيَى نَسِيمُ رِضَا مِنْهُ الزَّمَانُ وَكَمْ
- 13- أَطَارَ صَاعِقَةً مِنْ نَصْلِهِ فِيهَا
- 14- وَصَادَفَ الرُّشْدُ مِنْهَا كُلَّ مُعْتَسِفٍ
- 15- فَالذِّينَ صَارَ قَرِيرَ الْعَيْنِ مُبْتَسِمًا
- 16- عَلَا فَأَصْبَحَ يَدْعُوهُ الْوَرَى مِلْكََا
- 17- أَقَامَتْ فِي الرِّقَابِ لَهُ أَيَادٍ
- وَأِنْ يَكُنْ سَابِقًا فِي كُلِّ مَا وَصَفَا
- وَفِي كُلِّ سَطْرِ مِنْهُ عَقْدٌ مِنَ الدُّرَى
- الْعِلْمُ فِيهِ وَ يَذْرُسُ الْأَثَرُ
- فُؤَادِي فِي غِشَاءٍ مِنْ نَبَالٍ
- تَكَسَّرَتْ الْبِنَصَالُ عَلَى الْبِنَصَالِ
- وَأَوَّلُ أَرْضِ مَسِّ جِلْدِي ثَرَابُهَا
- بِحَوْمَانَةِ الدَّرَاجِ فَأَلْمُتْ ثَلَمُ
- أَنِيسُ وَلَمْ يُسْمَرْ بِمَكَّةَ سَامِرُ
- وَأَحْسَنُهَا الْإِيْمَانُ وَ الْيَمْنُ وَ الْأَمْنُ
- وَالْحَقُّ كَانَ مَدَاهُ أَيْةٌ سَالَكَا
- تَرَى الْحَجِيحُ بِبَيْتِ اللَّهِ مُعْتَرِكَا
- مُكَافِحٍ بِلَظَى مِنْ سُخْطِهِ هَلَكَا
- إِلَى السَّمَاءِ لَوَاءُ الشَّرْعِ قَدْ سَمَكَا
- قَدْ كَانَ فِي ظُلُمَاتِ الْعَيِّ مِنْهُمْ كَا
- وَالْمُلْكُ أَقْبَلَ بِالْإِقْبَالِ مُمْتَسِكَا
- وَرَيْثَمَا فَتَحُوا عَيْنَا غَدَا مِلْكََا
- هِيَ الْأَطْوَاقُ وَالنَّاسُ الْخَمَامُ

شرح أبيات خطبة المختصر

قال

- 18- فَلِلْأَرْضِ مِنْ كَاسِ الْكِرَامِ نَصِيبٌ
- 19- يَوْمًا بِحُزْوَى وَيَوْمًا بِالْعَقِيقِ
- 20- سَعِدَ الزَّمَانُ وَسَاعَدَ الْإِقْبَالُ
- 21- كَهَفُ الْأَنَامِ مَلَأَ الْخَلْقَ قَاطِبَةً
- وَبِالْعُذُوبِ يَوْمًا وَيَمًا بِالْخُلَيْصَاءِ
- وَدَنَا الْمُنَى وَأَجَابَتْ الْأَمَالُ
- ظِلُّ الْإِلَهِ جَلَالُ الْحَقِّ وَالذِّينِ

- 22- غَدَائِرُهُ مُسْتَشْزِرَاتٌ إِلَى الْعُلَى تَضِلُّ
23- وَمُقْلَةٌ وَحَاجِبًا مُزَجِّجًا
24- الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْأَجَلِّ
25- مُبَارَكُ الْإِسْمِ أَغْرُ اللَّقَبِ كَرِيمِ
26- جَزَى رَبُّهُ عَنِّي عَدِيَّ بْنِ حَاتِمِ
27- لَمَّا عَصَى أَصْحَابُهُ مُضْعَبًا
28- جَزَى بَنُوهُ أَبَا الْغِيلَانَ عَنْ كَبِيرِ
29- أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يَلُومَنَّ قَوْمُهُ
30- وَقَبْرُ حَرْبٍ بِمَكَانٍ قَفْرِ
31- كَرِيمٍ مَتَى أَمَدَحُهُ أَمَدَحُهُ وَالْوَرَى
32- وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمَلَّغًا
33- سَأَطْلُبُ بَعْدَ الدَّارِ عَنْكُمْ لِتَقْرَبُوا
34- لَعَلَّ اللَّهَ يَجْعَلُهُ رَحِيلًا
35- أَبْكَايِي الدَّهْرَ وَيَا رَبِّمَا
36- أَلَا إِنَّ عَيْنًا لَمْ تَجِدْ يَوْمَ وَاسِطٍ
37- وَتُسْعِدُنِي فِي غَمْرَةٍ بَعْدَ غَمْرَةٍ
38- حَمَامَةٍ جَرَّعًا حَوْمَةَ الْجَنْدَلِ أَسْجَعِي
39- يَا عَلِيَّ بْنَ حَمْزَةَ بْنَ عُمَارَةَ
40- فَظَلَّتْ تُدِيرُ الْكَأْسَ أَيْدِي جَاذِرِ
41- بَعْتَيْبَةَ بْنَ الْحَارِثِ بْنِ شِهَابِ
- أَلْعِقَاصُ فِي مُتْنِي وَ مُرْسَلِ
وَفَاجِعًا وَمَرْسِنًا مُسَرِّجًا
الْجَرِشَى شَرِيفُ النَّسَبِ
جَزَاءَ الْكِلَابِ الْعَاوِيَاتِ وَقَدْ فَعَلَ
أَدَى إِلَيْهِ الْكَيْلَ صَاعًا بِصَاعِ
وَحُسْنِ فَعْلٍ كَمَا يُجْزَى سِنِمَارُ
زُهَيْرًا عَلَى مَا جُرَّ مِنْ كُلِّ جَانِبِ
وَلَيْسَ قُرْبُ قَبْرِ حَرْبٍ قَبْرِ
مَعِي وَإِذَا مَا لُمْتُهُ وَخَدِي
أَبُو أُمِّهِ حَيَّ أَبُوهُ يُقَارِبُهُ
وَتَسْكُبُ عَيْنَايَ الدُّمُوعُ لِتَجْمَدَا
يُعِينُ عَلَى الْإِقَامَةِ فِي ذَرَاكَ
أَضْحَكُنِي الدَّهْرُ بِمَا يُرْضِي
عَلَيْكَ بِجَارِي دَمْعِهَا لَجْمُودُ
سَبُوحٌ لَهَا مِنْهَا عَلَيْهَا شَوَاهِدُ
فَأَنْتَ بِمَرَأَى مِنْ سُعَادَ وَمَسْمَعِ
أَنْتَ وَاللَّهِ ثُلُجَةٌ فِي خِيَارِهِ
عِتَاقِ دَنَائِيرِ الْوُجُوهِ مِلَاحِ

- 42- قَوْمِي هُمْ قَتَلُوا أَمِيمَ أَخِي
43- جَاءَ شَقِيقٌ عَارِضًا رُمَحَهُ
44- فَقُلْتُ لِمُحَرِّزٍ لَمَّا التَّقَيْنَا
45- فِي الْمَهْدِ يَنْطِقُ عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ
- إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رَمَاحِ
تَنَكَّبُ لَا يُقْطِرُكَ الزَّحَامُ
أَثَرُ النَّجَابَةِ سَاطِعُ الْبُرْهَانِ

- 46- إِنَّ شِوَاءَ وَ نَشْوَةَ
47- إِنَّ دَهْرًا يَلْفُ شَمْلِي بِسُغْدَى
48- فَإِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَ إِدْبَارُ
49- فَنِمْتُ وَمَا لَيْلُ الْمَطِيِّ بِنَائِمِ
50- يَا سَارِقَ اللَّيْلَةِ أَهْلُ الدَّلْرِ
51- أَشَابَ الصَّغِيرَ وَ أَفْنَى الْكَبِيرَ
52- قَدْ أَصْبَحْتَ أُمَّ الْخِيَارِ تَدْعِي
53- مِنْ أَنْ رَأَتْ رَأْسِي كَرَأْسِ الْأَصْلَعِ
54- جَذِبُ اللَّيَالِي أَبْطَى أَوْ أَسْرَعِي
55- حَتَّى إِذَا وَارَاكَ أَفَقٌ فَارْجِعِي
56- يُرِينَا صَفْحَتَيْ قَمَرٍ
57- يُزِيدُكَ وَجْهَهُ حُسْنًا
58- وَ صَيَّرَنِي هَوَاكِ وَبِي
59- وَكُنْتُ وَمَا يُنْهِنُهُنِي الْوَعِيدُ
60- عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ
61- فَنَامَ لَيْلِي وَتَجَلَّى هَمِّي
62- قَدْ زُرَّ أَرْزَارُهُ عَلَى الْقَمَرِ

شرح أبيات المسند إليه

قال

- 63- قَالَ لِي كَيْفَ أَنْتَ قُلْتَ عَلِيلُ
64- شِنْشِنَةً أَعْرِفُهَا مِنْ أَخْرَمِ
65- بِاللهِ يَا ظَبِيَّاتِ الْقَاعِ قُلْنَ لَنَا
66- أَعْبَادَ الْمَسِيحِ يَخَافُ صَاحِبِي
67- وَلَقَدْ نَهَزْتُ مَعَ الْغَوَاةِ بِدُلُوبِهِمْ
68- وَبَلَّغْتُ مَا بَلَغَ أَمْرُؤُ بِشَبَابِهِ
69- إِنَّ الَّذِينَ ثُرُونُهُمْ إِخْوَانُكُمْ
70- إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَى لَنَا
71- إِنَّ أَلَّتِي ضَرَبْتَ بَيْتًا مُهَاجِرَةً
72- هَذَا أَبُو الصَّفْرِ قَرْدًا فِي مَحَاسِنِهِ
- لَيْلَى مِنْكُنْ أَمْ لَيْلَى مِنَ الْبَشَرِ
وَنَحْنُ عَبِيدٌ مَنْ خَلَقَ الْمَسِيحَا
وَأَسْمَتْ سَرْحَ اللَّحْظِ حَيْثُ أَسَامُوا
فَإِذَا عُصَارَةٌ كُلِّ ذَاكَ أَتَامُ
يَشْفِي غَلِيلَ صُدُورِهِمْ أَنْ تُصْرَعُوا
بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ
بِكُوفَةِ الْجُنْدِ غَالَتْ وَدَّهَا غُولُ
مَنْ نَسَلَ شَيْبَانَ بَيْنَ الضَّالِّ وَالسَّالِمِ

جَمَعْتُنَا يَا جَرِيرَ الْمَجَامِعِ	أُولَئِكَ أَبَائِي فَجَنِّبِي بِمِثْلِهِمْ إِذَا	-73
	وَلَقَدْ أَمُرُّ عَلَى اللَّئِيمِ يَسْبُونِي	-74
	يَا أَهْلَ ذَا الْمَغْنَى وَفَيْتُمْ شَرًّا	-75
جَنِيبُ وَجْثَمَانِي بِمَكَّةَ مُوثِقٌ	هُوَإِ مَعَ الرَّكْبِ الْيَمَانِينَ مُصْعِدُ	-76
سُهَيْلٌ أَدَاعَتْ غَزْلَهَا فِي الْقَرَانِبِ	إِذَا كَوَّعِبَ الْخَرْقَاءِ لَاحَ بِسُخْرَةٍ	-77
وَلَيْسَ لَهُ عَنْ طَالِبِ الْعُرْفِ حَاجِبٌ	لَهُ حَاجِبٌ فِي كُلِّ أَمْرٍ يَشِينُهُ	-78
لِطُولِ الْحَمْلِ بَدَلَهُ شِمَالًا	إِذَا سَلِمَتْ مُهَنَّدُهُ يَمِينُ	-79
وَيَوْمًا بِجُودٍ يَطْرُدُ الْفَقْرَ وَالْجَدْبَا	وَمَا أَغْتَرَهُ الشَّيْبُ إِلَّا أُغْتَرَارَا	-80
	فَيَوْمًا بِخَيْلٍ تَطْرُدُ الرُّومَ عَنْهُمْ	-81
	أَوْ يَرْتَبِطُ بَعْضُ النُّفُوسِ حِمَامُهَا	-82
إِنَّ الَّذِي تَحْذِرِينَ قَدْ وَقَعَا	أَيُّهَا النَّفْسُ أَجْمَلِي جَزْعَا	-83
النَّجْدَةَ وَ الْبِرَّ وَالثَّقَى جُمَعَا	إِنَّ الَّذِي جَمَعَ السَّامَاةَ وَ	-84
كَأَنَّ قَدْ رَأَى وَقَدْ سَمِعَا	الْأَلْمَعِيَّ الَّذِي يَظُنُّ بِكَ الظَّنَّ	-85
أَمْرٍ لِمَنْ قَدْ يُحَاوِلُ الْبِدْعَا	أُودَى فَلَا تَنْفَعُ الْإِشَاحَةُ مِنْ	-86
رُغْبَانِ مَكَّةَ بَيْنَ الْغَيْلِ وَالسَّنَدِ	وَالْمُؤْمِنِ الْعَانِدَاتِ الطَّيْرِ يَمْسَحُهَا	-87
بِسِجْسَتَانِ طَلْحَةَ الطَّلَحَاتِ	نَضَرَ اللَّهُ أَغْظَمًا دَفَنُوهَا	-88
	وَوَالِدُكَ الْعَبْدُ	-89
يُجَبِّكَ وَإِنْ تَغْضَبُ إِلَى السَّيْفِ يَغْضَبُ	أَخُوكَ الَّذِي إِنْ تَدْعُهُ لِمِلَّةٍ	-90
هَمًّا فَلِأَحْيَاةٍ هِيَ الْحِمَامُ	إِذَا كَانَ الشَّيْبَابُ السُّكْرَ وَالشَّيْبُ	-91
فَدَاعٍ إِلَى ضَلَالٍ وَهَادٍ	إِبَانِ أَمْرِ الْإِلَهِ وَأُخْتَلَفَ النَّاسُ	-92
حَيَوَانٌ مُسْتَحْدَتٌ مِنْ جَمَادٍ	وَالَّذِي حَارَتِ الْبَرِّيَّةُ فِيهِ	-93
سُيُوفًا فِي عَوَاتِقِهِمْ سُيُوفُ	مَتَى تَهْزُرُ بَنِي قَطْنٍ تَجِدُهُمْ	-94
وَإِنْ ضَعِيفٌ أَلَمَ فَهُمْ خُفُوفُ	جُلُوسٌ فِي مَجَالِسِهِمْ رِزَانُ	-95
	وَالْمُؤْمِنِ الْعَانِدَاتِ	-96
فَكَانَ مُحَاقًا كُلُّهُ ذَلِكَ الشَّهْرُ	بَنِيْتُ بِهَا قَبْلَ الْمُحَاقِ بِلَيْلَةٍ	-97
	عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ	-98
الْأَحْيَاءُ بَعْدَهُمْ مِنْ شِدَّةِ الْكَمَدِ	لَوْ كَانَ يُشْكِي إِلَى الْأَمْوَاتِ مَا لَقِيَ	-99
قَبْرُ بَسِنجَارٍ أَوْ قَبْرُ عَلَى قَهْدِ	ثُمَّ أَشْتَكَيْتُ لِأَشْكَائِي وَسَاكِنُهُ	-100
	غَيْرِي بِأَكْثَرِ هَذَا النَّاسِ يَنْخَدِعُ	-101
فِيكُمْ فَكَأَنَّنِي سَبَابَةَ الْمُتَنَدِمِ	غَيْرِي جَنَى وَ أَنَا الْمُعَاقَبُ	-102

103-	مَا كُلُّ مَا يَتَمَنَّى الْمَرْءُ يُدْرِكُهُ	تَجْرِي الرِّيحُ بِمَا لَا تَشْتَهِي السُّفُنُ
104-	قَدْ أَصْبَحْتُ أَمْ الْخِيَارُ تَدْعِي	عَلَيَّ ذَنْبًا كُلُّهُ لَمْ أَصْنَعْ
105-	ثَلَاثَ كُلُّهُنَّ قَتَلْتُ عَمْدًا	
106-	أَبُو مُوسَى فَجَدُّكَ نِعَمَ جَدًّا	وَشَيْخُ الْحَيِّ خَالُكَ نِعَمَ خَالًا
107-	زَارَتْ عَلَيْهَا لِظُلَامِ رَوَاقِ	
108-	كَمْ عَاقِلٍ عَاقِلٍ أَعْيَتْ مَذَاهِبُهُ	وَجَاهِلٍ جَاهِلٍ تَلَقَّاهُ مَرْزُوقًا
109-	هَذَا الَّذِي تَرَكَ الْأَوْهَامَ حَايِرَةً	وَصَيَّرَ الْعَالِمَ النِّحْرِيرَ زُنْدِيقًا
110-	تَعَالَيْتِ كَيْ أَشْجَى وَمَا بِكَ عِلَّةُ	ثُرَيْدِينَ قَتَلِي قَدْ ظَفِرْتَ بِذَلِكَ
111-	إِلَهِي ! عَبْدُكَ الْعَاصِي أَتَاكَ	مُقَرًّا بِالذُّنُوبِ وَقَدْ دَعَاكَ
112-	فَإِنْ تَغْفِرْ فَأَنْتَ لِذَلِكَ أَهْلٌ	وَأِنْ تَطْرُدْ فَمَنْ يَرْحَمُ سِوَاكَ
113-	تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بِالْأَثَمِ	
114-	نَحْنُ اللَّذُونَ صَبَّحُوا الصَّبَاحَا	
115-	يَا مَنْ يَعِزُّ عَلَيْنَا أَنْ تُفَارِقَهُ	وَجَدَانَا كُلَّ شَيْءٍ بَعْدَكُمْ عَدَمٌ
116-	أَنَا الَّذِي سَمَّيْتَنِي أُمِّي حَيْدَرَهُ	
117-	تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بِالْأَثَمِ	وَنَامَ الْخَلِيُّ وَلَمْ تَرْقُدِ
118-	وَبَاتَ وَبَاتَتْ لَهُ لَيْلَةٌ	كَلِيلَةَ ذِي الْعَاوِرِ الْأَزْمَدِ
119-	وَذَلِكَ مِنْ نَبَأِ جَاءَنِي	وَحُيِّرْتُهُ عَنْ أَبِي الْأَسْوَدِ
120-	طَحَابِكَ قَلْبٌ فِي الْجِسَانِ طُرُوبُ	
121-	تَذَكَّرْتَ وَالذِّكْرَى تَهِيْجَكَ زَيْنَبَا	
122-	بَانَتْ سُعَادُ فَاْمَسَى الْقَلْبُ مَعْمُودَا	وَأَخْلَفْتِكَ ابْنَةُ الْحَرِّ الْمَوَاعِيدَا
123-	هَلْ يَزْجُرْتَكُمْ رِسَالَةُ مُرْسِلِ	أَمْ لَيْسَ يَنْفَعُ فِي أَوْلَاكَ أَلْوَكُ
124-	بَغَرَا صَاحِبَيَّ قَبْلَ الْهَجِيرِ	إِنَّ ذَاكَ النَّجَاحَ فِي التَّبْعِيرِ
125-	بِأَيِّ نَوَاحِي الْأَرْضِ أَبْغِي وَصَالِكُمْ	وَأَنْتُمْ مُلُوكُ مَا لِمَقْصَدِكُمْ نَحْوُ
126-	طَحَابِكَ قَلْبٌ فِي الْجِسَانِ طُرُوبُ	بُعَيْدَ الشَّيْبَابِ عَصْرَحَانَ مَشْيِبُ
127-	يُكَلِّفُنِي لَيْلَى وَقَدْ شَطَّ وَلِيْهَا	وَعَادَتْ عَوَادِ بَيْنَنَا وَخُطُوبُ
128-	ثَقِي بِاللَّهِ لَيْسَ لَهُ شَرِيْكَ	وَمِنْ عِنْدِ الْخَلِيفَةِ بِالنَّجَاحِ
129-	أَغْنِنِي يَا فَذَاكَ أَبِي وَأُمِّي	بِسَيِّبٍ مِنْكَ إِنَّكَ ذُو أَرْتِيَاكِ
130-	هَلْ يَزْجُرْتَكُمْ رِسَالَةُ مُرْسِلِ	أَمْ لَيْسَ يَنْفَعُ فِي أَوْلَاكَ أَلْوَكُ
131-	مَتَى كَانَ الْخِيَامُ بِذِي طُلُوحِ	سُقِيَتْ الْغَيْثُ أَتَيْتَهَا الْخِيَامُ
132-	أَتَنَسَى يَوْمَ تَصَقَّلُ عَارِضِيْهَا	بِفَرْعِ بَشَامَةِ سُقَيِّ الْبَشَامِ
133-	فَلَا صُرْمُهُ يَبْدُو فِي الْيَأْسِ رَاحَةٌ	وَلَا وَصْلُهُ يَصْفُو لَنَا فَنُكَارِمُهُ

134-	قَفِي قَبْلَ التَّفَرُّقِ يَا ضُبَاعَا	وَلَا يَكْ مَوْقِفٌ مِنْكَ الْوَدَاعَا
135-	فَبِأَنْكَ لَا تُبَالِي بَعْدَ حَوْلٍ	أَظْبِي كَانَ أُمُّكَ أَمْ جِمَارُ
136-	وَمَهْمِهِ مُغْبِرَةٌ أَرْجَاؤُهُ	كَأَنَّ لَوْنَ أَرْضِهِ سَمَاؤُهُ
137-	فَلَمَّا أَنْ جَرَى سِمَنْ عَلَيْهَا	كَمَا طَيَّنْتَ بِالْقَدَنِ السَّيَاعَا
138-	أَمَرْتُ بِهَا الرِّجَالَ لِيَأْخُذُوهَا	وَنَحْنُ نَظُنُّ أَنْ لَنْ تُسْتَطَاعَا
139-	ثُمَّ انْصَرَفْتُ وَقَدْ أَصَبْتُ وَلَمْ أَصَبْ	جَدَعَ الْبَصِيرَةَ قَارِحَ الْإِقْدَامِ

شَرْحُ أَبِياتِ الْمُسْتَدِّ

قال

140-	وَمَنْ يَكْ أَمْسَى بِالْمَدِينَةِ رَحْلُهُ	فَبِأَيِّ وَقَيَّارٍ بِهَا لَعْرِبُ
141-	نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا وَأَنْتَ بِمَا	عِنْدَكَ رَاضٍ وَالرَّأْيُ مُخْتَلِفُ
142-	رَمَانِي بِأَمْرِ كُنْتُ مِنْهُ وَالِدِي	بَرِيئًا وَمِنْ أَجْلِ الطَّوِيِّ رَمَانِي
143-	وَيَا قَبْرَ مَعْنٍ كَيْفَ وَارَيْتُ جُودَهُ	وَقَدْ كَانَ مِنْهُ الْبَرُّ وَالْبَحْرُ مُتَرَعَا
144-	إِنَّ مَحَلًّا وَ إِنْ مُرْتَحَلًا	وَإِنَّ فِي السَّفَرِ إِذْ مَضَوْا مَهَلًا
145-	لِيَبْكُ يَزِيدُ ضَارِعٍ لِحُصُومَةٍ	وَمُخْتَبِطٍ مِمَّا تُطِيحُ الطَّوَائِحُ
146-	أَوْ كَلَّمَا وَرَدَتْ عُكَاطُ قَبِيلَةٍ	بَعَثُوا إِلَيَّ عَرِيفَهُمْ يَتَوَسَّمُ
147-	لَا يَأْلَفُ الذَّهْمُ الْمَضْرُوبُ صُرَّتَنَا	لَكِنْ يَمُرُّ عَلَيْهَا وَهُوَ مُنْطَلِقُ
148-	فَيَا وَطَنِي إِنْ قَاتَنِي بِكَ سَابِقُ	مِنَ الدَّهْرِ فَلْيَنْعَمْ لِسَاكِنِكَ الْبَالُ
149-	وَإِنْ ذَهَلْتُ عَمَّا أُجِنُّ صُدُورَهَا	فَقَدْ أَلْهَبَتْ وَجْدًا تُفُوسَ رِجَالِ
150-	وَلَوْ دَامَتِ الدُّوَلَاتُ كَانُوا كَغَيْرِهِمْ	رَعَايَا وَلَكِنْ مَا لَهُنَّ دَوَامُ
151-	وَلَوْ طَارَ ذُو حَافِرٍ قَبْلَهَا	لَطَارَتْ وَلَكِنَّهُ لَمْ يَطْرُ
152-	وَكَمْ مِنْ عَائِبٍ قَوْلًا صَاحِحًا	
153-	وَلَوْ وَضَعْتُ فِي دِجْلَةِ الْهَامِ لَمْ تُفَقِّ	مِنَ الْجَرَعِ إِلَّا وَ الْقُلُوبُ خُوَالِ
154-	تَمَنَّتْ قُويَقًا وَ الصَّرَاةَ حِيَالَهَا	تُرَابٌ لَهَا مِنْ أَيْتُقٍ وَجَمَالِ
155-	فَيَا بَرْقُ لَيْسَ الْكَرْخُ دَارِي وَإِنَّمَا	رَمَانِي إِلَيْهِ الدَّهْرُ مُنْذُ لَيَالِ
156-	وَلَا يَكْ مَوْقِفٌ مِنْكَ الْوَدَاعَا	
157-	يَكُونُ مِرَاجِهَا عَسَلٌ وَمَاءُ	
158-	أَنَا أَبُو النَّجْمِ وَشِعْرِي شِعْرِي	
159-	فَإِنْ تَكُونُوا بَرَاءً مِنْ جِنَايَتِهِ	فَإِنَّ مَنْ نَصَرَ الْجَانِي هُوَ الْجَانِي
160-	وَلَقَدْ أَمُرُ عَلَى اللَّئِيمِ يَسْبِثُنِي	

161- يَخُوضُ بَحْرًا نَفْعُهُ مَآوُهُ

162- هُوَ الْوَاهِبُ الْمِائَةِ الْمُصْطَفَاةِ

163- إِذَا قُبِحَ الْبُكَاءُ عَلَى قَتِيلٍ

164- وَإِنَّ سَنَامَ الْمَجْدِ مِنْ آلِ هَاشِمٍ

165- جَاؤا بِمَذْقٍ هَلْ رَأَيْتَ الذَّنْبَ قَطُّ

166- لَهُ هِمَمٌ لَا مُنْتَهَى لِكِبَارِهَا

167- سَعِدَتْ بِغُرَّةٍ وَجْهِكَ الْأَيَّامُ

168- ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا

169- عَلَيْهِ مِنَ الرَّحْمَنِ مَا يَسْتَحِقُّهُ

شَرْحُ أَبِياتٍ مُتَعَلِّقَاتِ الْفِعْلِ

قال

170- شَجُو حُسَّادِهِ وَغَيْظُ عِدَاةِ

171- وَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِيَ دَمًا لَبَكَيْتُهُ

172- وَأَعْدَدْتُهِ ذُخْرًا لِكُلِّ مُلِمَّةٍ

173- وَلَمْ يَبْقِ مِنِّي الشَّوْقُ غَيْرَ تَفَكُّرِي

174- وَكَمْ دُذْتُ عَنِّي مِنْ تَحَامُلِ حَادِثٍ

175- قَدْ طَلَبْنَا فَلَمْ نَجِدْ لَكَ فِي

176- وَلَمْ أَمْدَحْ لِأَرْضِيهِ بِشِعْرِي

177- إِلَى الْمَلِكِ الْقَرْمِ وَابْنِ الْهَمَامِ

شَرْحُ أَبِياتِ الْقَصْرِ

قال

178- أَنَا الدَّائِدُ الْحَامِي الذِّمَارِ وَإِنَّمَا

179- لَا أَشْتَهِي يَا قَوْمُ إِلَّا كَارِهَا

180- كَأَنْ لَمْ يَمُتْ حَيٌّ سِوَاكَ وَلَمْ يَقُمْ

181- وَمَا بَقِيَتْ إِلَّا الضُّلُوعُ الْجَرَّاشِعُ

182- أَسَامِيًّا لَمْ تَزِدْهُ مَعْرِفَةً

إِمَّا مَخَاضًا وَ إِمَّا عِشَارًا

رَأَيْتُ بُكَاءَكَ الْحَسَنَ الْجَمِيلَا

بَنُو بِنْتٍ مَخْزُومٍ وَ وَالِدُكَ الْعَبْدُ

وَهَمَّتْهُ الصُّغْرَى أَجَلٌ مِنَ الدَّهْرِ

شَمْسُ الضُّحَى وَ أَبُو إِسْحَقَ وَ الْقَمَرُ

أَنْ يَرَى مُبْصِرٌ وَ يَسْمَعُ وَاعٍ

عَلَيْهِ وَ لَكِنْ سَاحَةَ الصَّبْرِ أَوْسَعُ

وَسَهْمُ الْمَنَايَا بِالذَّخَائِرِ مُوَلِّعُ

فَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِيَ بَكَيْتُ تَفَكُّرًا

وَسَوْرَةَ أَيَّامٍ حَزَزْنَ إِلَى الْعَظَمِ

السُّودِ وَ الْمَجْدِ وَ الْمَكَارِمِ مِثْلًا

لَنَيْمًا أَنْ يَكُونَ أَصَابَ مَالًا

وَلَيْتَ الْكَتِيبَةَ فِي الْمُرْدَحَمِ

يُدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَنَا أَوْ مِثْلِي

بَابُ الْأَمِيرِ وَ لَا دِفَاعَ الْحَاجِبِ

عَلَى أَحَدٍ إِلَّا عَلَيْكَ النَّوَائِحُ

وَ إِنَّمَا لَدَّةٌ ذَكَرْنَاهَا

شرح أبيات الإنشاء

قال

- 183- أَهْلُ عَرَفَتِ الدَّارَ بِالْعَرِيِّينَ
184- سَأَغْسِلُ غَيَّيَ الْعَارِ بِالسَّيْفِ جَالِبًا
185- مِنْ أَيْنَ عِشْرُونَ لَنَا مِنْ أَتَيِ
186- أَمْ كَيْفَ يَنْفَعُ مَا تُعْطِي الْعُلُوقُ بِهِ
187- إِلَّامَ وَفِيمَ تَنْقُلُنَا رِغَابَ
188- وَمِنْ أَيْنَ تَذْرِي مَا الْعَرَارُ مِنَ الرُّنْدِ
189- أَيْفُتَلَنِي وَ الْمَشْرِفِي مُضَاجِعِي
190- أَفُوقَ الْبَدْرِ يُوضَعُ لِي مِهَادُ
191- وَهَلْ يَذْخُرُ الْأَضْرَعَامُ قُوَّتًا لِيَوْمِهِ
192- أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا أَنْحَبَلِي
193- أَسُكَّانَ نَعْمَانَ الْأَرَاكِ تَيَقَّنُوا
194- بِنَا تَمِيمًا يُكْشَفُ الضُّبَابُ
195- إِنَّا بَنِي نَهْشَلٍ لَا نَدْعِي لِأَبِ
196- أَيَا مَنَازِلُ سَلَمَى أَيْنَ سَلَمَاكِ
197- يَا نَاقَ جَدِي فَقَدْ أَفْنَتِ أَنْثَاكِ بِي
198- وَيَا قَبْرَ مَعْنٍ كَيْفَ وَارَيْتَ جُودَهُ
199- يَا عَيْنَ بَكِّي عِنْدَ كُلِّ صَبَاحٍ
- عَلَيَّ قَضَاءُ اللَّهِ مَا كَانَ جَالِبًا
رِيْمَانُ أَنْفٍ إِذَا مَا ضُنَّ بِاللَّبَنِ
وَتَأْمُلُ أَنْ يَكُونَ لَنَا أَوَانُ
وَمَسْنُونَةُ زُرْقٍ كَأَنِّيَابِ أَعْوَالِ
أَمْ الْجَوَزَاءُ تَحْتَ يَدِي وَسَادُ
إِذَا أَدَّخَرَ النَّمْلُ الطَّعَامَ لِعَامِهِ
بِصُبْحٍ وَمَا الْإِصْبَاحُ مِنْكَ بِأَمْتَلِ
بِأَنْكُمُ فِي رُبْعِ قَلْبِي سُكَّانُ
صَبْرِي وَعُمْرِي وَ أَخْلَاسِي وَ أَنْسَاعِي
وَقَدْ كَانَ مِنْهُ الْبَرُّ وَ الْبَحْرُ مُتْرَعًا

شرح أبيات الفصل و الوصل

قال

- 200- لَا وَالَّذِي هُوَ عَالِمٌ أَنَّ النَّوَى
201- زَعَمْتَ هَوَاكِ عَقَا الْغَدَاةَ كَمَا عَقَا
202- مَا زِلْتُ عَنْ سَنَنِ الْوُدَادِ وَلَا غَدَتُ
203- وَكُنْتُ فَتًى مِنْ جُنْدِ إِبْلِيسَ فَازْتَقَى
204- إِنَّ مَنْ سَادَ ثُمَّ سَادَ أَبُوهُ
205- وَقَالَ رَائِدُهُمْ أَرْسُوا نِزَاوِلَهَا
206- أَقُولُ لَهُ أَرْحَلْ لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا
- صَبْرُ وَ أَنَّ أَبَا الْحُسَيْنِ كَرِيمٍ
مِنْهَا طُلُوْلُ بِاللَّوَى وَرُسُومُ
نَفْسِي عَلَى الْفِ سِوَاكِ تَخُومُ
بِي الْحَالُ حَتَّى صَارَ إِبْلِيسُ مِنْ جُنْدِي
ثُمَّ قَدْ سَادَ قَبْلَ ذَلِكَ جَدُّهُ
فَكُلُّ حَتَفَ أَمْرِي يَجْرِي بِمِقْدَارِ
وَالَا فَكُنْ فِي السِّرِّ وَ الْجَهْرِ مُسْلِمًا

- 207- أَقْسَمَ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ
208- وَتَظُنُّ سَلْمَى أَنَّنِي أَبْغِي بِهَا
209- قَالَ لِي كَيْفَ أَنْتَ قُلْتُ عَلِيلٌ
210- رَعِمَ الْعَوَائِلُ أَنَّنِي فِي عُمَرَةٍ
211- رَعِمْتُمْ أَنَّ إِخْوَتَكُمْ قُرَيْشٌ
212- أَوْلَيْكَ أَوْمِنُوا خَوْفًا وَجُوعًا
213- ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِبَهْجَتِهَا
214- فَلَمَّا صَرَخَ الشَّرُّ
215- جَذِبُ اللَّيَالِي أَبْطَى أَوْ أَسْرَعِي
216- فَأَنْتِ طَلَقَ وَ الطَّلَاقُ إِلَيَّ
217- يَرَى كُلُّ مَا فِيهَا وَ حَاشَاكَ فَانِيَا
218- فَلَمَّا خَشِيَتْ أَظْفِيرُهُمْ
219- وَلَقَدْ أَمُرُ عَلَى اللَّيْمِ يَسْبِتُنِي
220- أَقَادُوا مِنْ دَمِي وَ تَوَعَّدُونِي
221- أَصَدَّقُهُ فِي مَرِيَةٍ وَ قَدْ أَمْتَرْتُ
222- إِذَا أَتَيْتَ أَبَا مَرْوَانَ تَسْأَلُهُ
223- إِذَا أَنْكَرْتُنِي بِلَدَةٍ أَوْ نَكِرْتُهَا
224- وَإِنَّ أَمْرًا أَسْرَى إِلَيْكَ وَدُونَهُ
225- فَقُلْتُ عَسَى أَنْ تُبْصِرَنِي كَأَنَّمَا
226- وَ اللَّهُ يُبْقِيكَ لَنَا سَالِمًا
227- نَصَفَ النَّهَارَ الْمَاءُ غَامِرُهُ
- مَا مَسَّهَا مِنْ نَقَبٍ وَلَا دَبَرٍ
بَدَلًا أَرَاهَا فِي الضَّلَالِ تَهِيمُ
سَهَرٌ دَائِمٌ وَ حُزْنٌ طَوِيلٌ
صَدَقُوا وَ لَكِنْ غَمَرْتِي لَا تَنْجَلِي
لَهُمْ إِلْفٌ وَ لَيْسَ لَكُمْ إِلْفٌ
وَ قَدْ جَاعَتْ بَنُو أَسَدٍ وَ خَافُوا
شَمْسُ الضُّحَى وَ أَبُو إِسْحَقَ وَ الْقَمَرُ
فَلَأْمَسَى وَهُوَ غَزِيَانُ
- نَجَوْتُ وَ أَزْهَنُهُمْ مَالِكًا
وَ كُنْتُ وَمَا يُنْهِنُنِي الْوَعِيدُ
صَحَابَةُ مُوسَى بَعْدَ آيَاتِهِ التَّسْعِ
وَ جَدُّهُ حَاضِرَاهُ الْجُودُ وَ الْكَرَمُ
خَرَجْتُ مَعَ الْبَازِي عَلَى سَوَادُ
مِنَ الْأَرْضِ مَوْمَاءُ وَ بَيْدَاءُ سَمَلَقُ
بَنِي حَوَالِي الْأَسْوَدِ الْحَوَارِدِ
بُرْ ذَاكَ تَبْجِيلٌ وَ تَعْظِيمُ

شَرْحُ أَبْيَاتِ الْإِيجَازِ وَ الإِطْنَابِ وَ الْمُسَاوَاةِ

قال

- 228- إِذَا قَالَ الْخَمِيسُ نَعَمُ
229- وَ الْعَيْشُ خَيْرٌ فِي ظِلَالِ
230- وَ قَدَدَتِ الْأَدِيمَ لِزَاهِشِيهِ
231- وَلَا فَضْلَ فِيهَا لِلشَّجَاعَةِ وَ النَّدَى
232- فَعُلْ إِنْ أَكَلْتُ وَأَطْعِمُ أَخَاكَ
233- وَ أَعْلَمُ عِلْمَ الْيَوْمِ وَ الْأَمْسِ قَبْلَهُ
- النُّوْكَ مِمَّنْ عَاشَ كَدًا
وَ أَلْفَى قَوْلَهَا كَذِبًا وَ مَيْنَا
وَ صَبِرَ الْفَتَى لَوْلَا لِقَاءُ شُعُوبِ
فَلَا الزَّادَ يَبْقَى وَلَا الْإِكْلُ
وَلَكِنِّي عَنْ عِلْمِ مَا فِي عَدِ عَمُ

- 234- فَإِنَّكَ كَلَّلَ لَيْلٍ أَلْذِي هُوَ مُدْرِكِي
235- أَنَا ابْنُ جَلَا وَطَلَّاعُ الثَّنَائِيَا
236- نُبَيْنْتُ أَخْوَالِي بَنِي يُزِيدُ
237- بَيْنَ زِرَاعِي وَجِبْهَةِ الْأَسَدِ
238- أَتَى الزَّمَانَ بَنُوهُ فِي شَبِيبَتِهِ
239- قَالُوا خُرَاسَانَ أَقْصَى مَا يُرَادُ بِنَ
240- طَرِبْنَ لِضَوْءِ الْبَارِقِ الْمُتَعَالِي
241- فَيَا قَبْرَ مَعْنٍ أَنْتِ أَوَّلُ حُفْرَةٍ
242- وَيَا قَبْرَ مَعْنٍ كَيْفَ وَارَيْتَ جُودَهُ
243- لَقَدْ عَلِمَ الْحَيُّ الْيَمَانُونَ أَنَّي
244- وَإِنَّ صَخْرًا لَتَأْتُمُ الْهُدَاةُ بِهِ
245- كَأَنَّ عُيُونَ الْوَحْشِ حَوْلَ خَبَائِنَا
246- فَسَقِيًا لِكَأْسٍ مِنْ فَمٍ مِثْلِ خَاتِمِ
247- وَلَسْتُ بِمُسْتَبْقٍ أَحَا لَا تَلْمُهُ
248- فَسَقَى دِيَارَكَ غَيْرَ مُفْسِدِهَا
249- حَلِيمٍ إِذَا مَا الْحِلْمُ زَيْنَ أَهْلِهِ
250- إِنَّ الثَّلَاثِينَ وَ بُلُغَتْهَا
251- أَلَا هَلْ أَتَاهَا وَ الْحَوَادِثُ جَمَّةُ
252- وَ اعْلَمْ فَعِلْمُ الْمَرْءِ يَنْفَعُهُ
253- وَخُفُوقُ قَلْبٍ لَوْ رَأَيْتَ لَهَيْبَهُ
254- فَلَا هَجْرَهُ يَبْدُو وَ فِي الْيَأْسِ رَاحَةٌ
255- وَ مَاتَ مِنَّا سَيِّدٌ فِي فِرَاشِهِ
256- يَصُدُّ عَنِ الدُّنْيَا إِذَا عَنَّ سُودُدُ
257- وَلَسْتُ بِمَيَالٍ إِلَى جَانِبِ الْغَنَى
258- وَ نُنْكَرُ إِنْ شِئْنَا عَلَى النَّاسِ قَوْلَهُمْ
وَإِنْ خُلْتُ أَنَّ الْمُتَنَائِي عَنْكَ وَاسِعَ
مَتَى أَضْعَ الْعِمَامَةَ تَعْرِفُونِي
ظُلُمًا عَلَيْنَا لَهُمْ قَدِيدُ
فَسَرَّهُمْ وَ أَتَيْنَاهُ عَلَى الْهَرَمِ
ثُمَّ الْقُفُولُ فَقَدْ جِئْنَا خُرَاسَانًا
بِبَغْدَادَ وَهَنَا مَالَهُنَّ وَمَالِي
مِنَ الْأَرْضِ خُطَّتْ لِلْسَّاحَةِ مَضْجَعًا
وَقَدْ كَانَ مِنْهُ الْأَبْرُ وَ الْبَحْرُ مُثْرَعًا
إِذَا قُلْتُ أَمَّا بَعْدَ أَتَى خَطِيبُهَا
كَأَنَّهُ عَلِمَ فِي رَأْسِهِ نَارَ
وَ أَرْخَلْنَا الْجَزْعَ الَّذِي لَمْ يُنْقَبِ
مِنَ الدَّرِّ لَمْ يَهُمُّ بِتَقْبِيلِهِ خَالَ
عَلَى شَعَثِ أَيِّ الرِّجَالِ الْمُهَذَّبِ
صَوْبُ الرَّبِيعِ وَدِيمَةُ تُهْمِي
مَعَ الْحِلْمِ فِي عَيْنِ الْعَدُوِّ مَهِيْبِ
قَدْ أَحْوَجْتُ سَمْعِي إِلَى تُرْجَمَانِ
أَنْ سَوُفَ يَأْتِي كُلُّ مَا قَدِرَا
يَا جَنَّتِي لَظَنَنْتُ فِيهِ جَهَنَّمََا
وَلَا وَصَلُهُ يَصْفُو لَنَا فَنُكَارِمُهُ
وَلَا طُلَّ مِنَّا حَيْثُ كَانَ قَتِيلُ
وَلَوْ بَرَزْتُ فِي زِيٍّ عَذْرَاءَ نَاهِدِ
إِذَا كَانَتْ الْعُلْيَاءُ فِي جَانِبِ الْفَقْرِ
وَلَا يُنْكِرُونَ الْقَوْلَ حِينَ نَقُولُ

- 259- وَكَأَنَّ مُحَمَّرَ الشَّقِيقِ إِذَا تَصَوَّبَ أَوْ تَصَعَّدَ
260- أَغْلَامٌ يَأْفُوتُ نُشِيرْنَ عَلَى رِمَاحٍ مِنْ زَبَرْجَدٍ
261- أَيْقُتُلُنِي وَالْمَشْرِفِيُّ مُضَاجِعِي
262- وَكَأَنَّ النُّجُومَ بَيْنَ دُجَاهَا
263- وَقَدْ لَاحَ فِي الصُّبْحِ الثَّرِيَّا لِمَنْ رَأَى
264- كَأَنَّ مُثَارَ النَّفْعِ فَوْقَ رُؤُسِنَا
265- وَالشَّمْسُ كَالْمِرَاةِ فِي كَفِّ الْأَشَلِ
266- وَكَأَنَّ الْبَرْقَ مُصْحَفَ قَارٍ
267- حُقَّتْ بِسَرِّهِ كَالْقِيَانِ تَلَحَّفَتْ
268- فَكَأَنَّهَا وَ الرِّيحُ جَاءَ يُمِيلُهَا
269- يُقْعِي جُلُوسَ الْبَدَوِيِّ الْمُصْطَلِي
270- كَأَنَّهُ عَاشِقٌ قَدْ مَدَّ صَفْحَتَهُ
271- أَوْ قَائِمٌ مِنْ نَعَاسٍ فِيهِ لُوثَتُهُ
272- كَمَا أَبْرَقَتْ قَوْمًا عِطَاشًا غَمَامَةً
273- أَتَانِي مِنْ أَبِي أَنَسٍ وَعَيْدُ
274- وَمَا النَّاسُ إِلَّا كَالدِّيَارِ وَ أَهْلُهَا
275- فَإِنْ تَفَقَّ الْأَنَامُ وَ أَنْتَ مِنْهُمْ
276- وَيَوْمَ كَظَلَّ الرُّمَحُ قَصَرَ طَوْلُهُ
277- ظَلَلْنَا عِنْدَ بَابِ أَبِي نُعَيْمٍ
278- إِذَا هُمْ أَلْقَى بَيْنَ عَيْنَيْهِ عَزْمَهُ
279- وَلَا زَوْرِدِيَّةَ تَزْهُو بِزُرْقَتَيْهَا
280- كَأَنَّهَا فَوْقَ قَامَاتٍ ضَعُفْنَ بِهَا
281- وَبَدَا الصَّبَاحُ كَأَنَّ غُرَّتَهُ
282- تَشَابَهَ دَمْعِي إِذْ جَرَى وَمَدَامَتِي
283- فَوَاللَّهِ مَا أَدْرِي أ بِالْخَمْرِ أَسْبَلْتُ
284- وَكَأَنَّ أَجْرَامَ النُّجُومِ لَوَامِعًا
- وَمَسْنُونَةُ زُرْقُ كَأَثْيَابِ أَعْوَالِ
سُنُنُ لَاحَ بَيْنَهُنَّ أَبْدَاعِ
كَعُنُقُودٍ مُلَاحِيَّةٍ حِينَ نُورًا
وَأَسْيَافِنَا لَيْلُ تَهَاوَى كَوَاكِبُهُ
فَأَنْطَبَأَ مَرَّةً وَ انْفِتَاحًا
خُضِرَ الْحَرِيرِ عَلَى قَوَامٍ مُغْتَدِلِ
تَبْغِي أَلْتَعَانَقُ ثُمَّ يَمْنَعُهَا الْخَجَلُ
بِأَرْبَعِ مَجْدُولَةٍ لَمْ تُجْدَلِ
يَوْمَ الْوَدَاعِ إِلَى تَوْدِيْعِ مُرْتَحِلِ
مُوَاصِلِ لِمَتَمَطِّيهِ مِنَ الْكَسَلِ
فَلَمَّا رَأَوْهَا أَفْشَعَتْ وَتَجَلَّتِ
فَسَلَّ لِعَظِيظَةِ الضَّحَّاكِ جَسْمِي
بِهَا يَوْمَ حَلُّوْهَا وَغَدَوْا بِلَاقِعِ
فَإِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْعُزَالِ
دَمُ الرِّقِّ عَنَّا وَ أَصْطِكَكَ الْمَزَاهِرِ
بِیَوْمٍ مِثْلِ سَالِفَةِ الدُّبَابِ
وَنَكَبَ عَنْ ذِكْرِ الْعَوَاقِبِ جَانِبًا
بَيْنَ الرِّيَاضِ عَلَى حُمْرِ الْيَوَاقِيتِ
أَوَائِلُ النَّارِ فِي أَطْرَافِ كِبْرِيتِ
وَجْهُ الْخَلِيفَةِ حِينَ يُمْتَدِّحُ
فَمِنْ مِثْلِ مَا فِي الْكَاسِ عَيْنِي تَسْكُبُ
جُفُونِي أَمْ مِنْ عَبْرَتِي كُنْتُ أَشْرَبُ
دُرَّرَ نُثْرَنَ عَلَى بَسَاطِ أَزْرَقِ

- 285- كَأَنَّمَا الْمَرِيخُ وَالْمُشْتَرِي
286- مُنْصَرِفٌ بِاللَّيْلِ عَنْ دَعْوَةٍ
287- وَالشَّمْسُ مِنْ مَشْرِقِهَا قَدْ بَدَتْ
288- كَأَنَّمَا بُوتَقَةٌ أُحْمِيَتْ
289- يَا صَاحِبِي تَقْصِّ يَا نَظْرِيكُمَا
290- تَرِيَا نَهَارًا مُشْمِسًا قَدْ شَابَهُ
291- كَأَنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا وَيَابَسًا
292- النَّشْرُ مِنْكَ وَالْوُجُوهُ دَنَائِرُ
293- صَدْعُ الْحَبِيبِ وَحَالِي
294- وَثَغْرُهُ فِي صَفَاءٍ
295- بَاتَ نَدِيمًا لِي حَتَّى الصَّبَاحِ
296- كَأَنَّمَا يَبْسَمُ عَنْ لَوْلُو
297- يَفْتَرُّ عَنْ لَوْلُو رَطْبٍ وَعَنْ بَرْدٍ
298- أَتَنِي بِاللَّامِسِ أَبْيَاتُهُ
299- كِبْرِدُ الشَّيْبَابِ وَبَرْدُ الشَّرَابِ
300- وَعَهْدُ الصَّبَا وَنَسِيمُ الصَّبَا
301- فَإِنَّكَ شَمْسٌ وَ الْمُلُوكُ كَوَاكِبُ
302- سَتُصْبِحُ الْعَيْسُ بِي وَ اللَّيْلُ عِنْدَ قَتَى
303- صَدَفْتُ عَنْهُ وَلَمْ تَصْدِفْ مَوَاهِبُهُ
304- كَالْعَيْثِ إِنْ جُنَّتْهُ وَأَفَاكَ رَيْقُهُ
305- وَثَغْرُهُ فِي صَفَاءٍ
306- حَمَلْتُ رُذَيْنِيًّا كَأَنَّ سِنَانَهُ
307- لَمْ تَلَقَ هَذَا الْوَجْهَ شَمْسُ نَهَارِنَا
308- إِنَّ السَّحَابَ لَتَسْتَحْيِي إِذَا نَظَرَتْ
309- عَزَمَاتُهُ مِثْلُ النُّجُومِ ثَوَاقِبًا
310- وَالرَّيْحُ تَغْبِثُ بِالْغُصُونِ وَقَدْ جَرَى
311- وَرُبَّ نَهَارٍ لِلْفِرَاقِ أَصِيلُهُ
312- لِيَالِيهِ أَسْحَارٌ وَفِيهِ هَوَاجِرُ
313- شَمْسٌ تَأَلَّقُ وَ الْفِرَاقُ غُرُوبُهَا
314- أَسَدُ دَمِ الْأَسَدِ الْهَزْبَرِ خُضَابُهُ
قُدَّامَهُ فِي شَامِخِ الرِّفْعَةِ
قَدْ أَسْرَجَتْ قُدَّامَهُ شَمْعَهُ
مُشْرِقَةً لَيْسَ لَهَا حَاجِبُ
يَجُونَ فِيهَا ذَهَبٌ ذَائِبُ
تَرِيَا وَجُوهَ الْأَرْضِ كَيْفَ تَصَوَّرُ
زَهْرُ الرُّبَا فَكَأَنَّمَا هُوَ مُقَمَّرُ
لَدَى وَكْرَهَا الْغُنَابُ وَالْحَشَفُ الْبَالِي
وَ أَطْرَافُ الْأَكْفِ عَنْهُمْ
كِلَاهُمَا كَاللَّيَالِي
وَأَذْمُعِي كَاللَّيَالِي
أَغْيَدُ مَجْدُولُ مَكَانِ الْوُشَاحِ
مُنْضَطِدٍ أَوْ بَرْدٍ أَوْ أَقَاحِ
وَعَنْ أَقَاحٍ وَعَنْ طَلْعٍ وَعَنْ حَبَبِ
تُعَلِّلُ رُوحِي بِرُوحِ الْجَنَانِ
وَعِظْلُ الْأَمَانِ وَ نَيْلُ الْأَمَانِي
وَصَفْوُ الدِّانِ وَ رَجْعُ الْقِيَانِ
إِذَا طَلَعَتْ لَمْ يَبْدُ مِنْهُنَّ كَوَكَبُ
كَثِيرُ ذِكْرِ الرِّضَا فِي سَاعَةِ الْعُضْبِ
عَنِّي وَعَاوَدَهُ ظَنِّي فَلَمْ يَحِبْ
وَإِنْ تَرَحَّلْتَ عَنْهُ لَجَّ فِي الطَّلَبِ
وَأَذْمُعِي كَاللَّيَالِي
سَنَا لَهَبٍ لَمْ يَتَّصِلْ بِدُخَانِ
إِلَّا بِوَجْهِ لَيْسَ فِيهِ حَيَاءُ
إِلَى نَدَاكَ فَقَاسَتْهُ بِمَا فِيهَا
لَوْ لَمْ يَكُنْ لِلثَّاقِبَاتِ أَقْوَلُ
ذَهَبُ الْأَصِيلِ عَلَى لَجِّينِ الْمَاءِ
وَوَجْهِي كَلَّا لَوْ نَيَّهَمَا مُتَنَاسِبُ
كَمَا خَضَلْتُ وَ الشَّمْسُ تَنْعُسُ آصَالُ
عَنَّا وَبَدْرُ وَ الصُّدُودُ كُسُوفُهُ
مَوْتُ فَرِيضُ الْمَوْتِ مِنْهُ يُرْعَدُ

315- وَ بَدَرَ أَضَاءَ الْأَرْضِ شَرْقًا وَ مَغْرِبًا

وَمَوْضِعُ رَحْلِي مِنْهُ أَسْوَدُ مُظْلِمٌ

شَرْحُ أَبْيَاتِ الْحَقِيقَةِ وَ الْمَجَازِ

قال

316- حَفِظْتُ شَيْئًا وَ غَابَتْ عَنْكَ أَشْيَاءُ

317- لَدَى أَسَدٍ شَاكِي السِّلَاحِ مُقَدِّفٍ لَهُ لِبْدٌ أَظْفَارُهُ لَمْ تُقْلَمِ

318- أَسَدٌ عَلَيَّ وَفِي الْخُرُوبِ نِعَامَةٌ

319- وَ الطَّيْرُ أَغْرِبَةٌ عَلَيَّهِ

320- وَلَاحَتْ مِنْ بُرُوجِ الْبَدْرِ بُغْدًا

321- قَامَتْ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ

322- قَامَتْ تُظَلِّلُنِي وَمِنْ عَجَبٍ

323- لَا تَعْجَبُوا مِنْ بَلَى غِلَاقَتِهِ

324- وَإِنْ تَعَاَفُوا الْعَدْلَ وَ الْإِيمَانًا

325- وَصَاعِقَةٍ مِنْ نَصْلِهِ تَنَكِّفِي بِهَا

326- عَوْدَتُهُ فِيمَا أَزُورُ حَبَائِبِي

327- وَإِذَا أَحْتَبَى قَرْبُوسُهُ بَعْنَانِهِ

328- وَلَمَّا قَضَيْنَا مِنْ مَنَى كُلِّ حَاجَةٍ

329- وَشَدَّتْ عَلَى دُهِمِ الْمَهَارَى رِحَالُنَا

330- أَخَذْنَا بِأَطْرَافِ الْأَحَادِيثِ بَيْنَنَا

331- فَقُلْتُ لَهُ لَمَّا تَمَطَّى بِصُلْبِهِ

332- وَذَلِكَ عَارِ يَا ابْنَ رَيْطَةٍ ظَاهِرُ

333- وَ عَيَّرَهَا الْوَأَشُونَ أَتَيْ أَجْبُهَا

334- جُمِعَ الْحَقُّ لَنَا فِي إِمَامٍ

335- لَمْ تَلَقْ قَوْمًا هُمْ شَرٌّ لِأَخَوَتِهِمْ

336- نُقْرِيهُمْ لَهْذَمِيَّاتٍ نَقْدُ بِهَا

337- وَأَقْرَى الْمَسَامِغِ إِمَّا نَطْفُتْ

338- تُقْرِى الرِّيَاحُ رِيَاضَ الْحَزَنِ مُزْهِرَةً

339- غَمُرُ الرِّدَاءِ إِذَا تَبَسَّمَ ضَاحِكًا

340- لَدَى أَسَدٍ شَاكِي السِّلَاحِ مُقَدِّفٍ

341- وَيَصْغَدُ حَتَّى يَظُنَّ الْجُهْلُ

بُدُورَمَهَا تَبَرُّجُهَا أَكْتِنَانٌ

نَفْسٌ أَعَزُّ عَلَيَّ مِنْ نَفْسِي

شَمْسٌ تُظَلِّلُنِي مِنَ الشَّمْسِ

قَدْ زُرَّ أَزْرَارُهُ عَلَى الْقَمَرِ

فَإِنْ فِي أَيْمَانِنَا نِيرَانًا

عَلَى أَرْوُسِ الْأَقْرَانِ خُمْسُ سَحَابٍ

إِهْمَالُهُ وَكَذَلِكَ كُلُّ مُخَاطِرٍ

عَلَيْكَ الشَّكِيمَ إِلَى انْصِرَافِ الزَّائِرِ

وَمَسَّحَ بِالْأَرْكَانِ مَنْ هُوَ مَاسِحٌ

وَلَمْ يَنْظُرِ الْعَلَاذِي الَّذِي هُوَ رَائِحٌ

وَسَالَتْ بِأَعْنَاقِ الْمَطِيِّ الْأَبَاطِحُ

وَ أَزْدَفَ أَعْجَازًا وَنَاءً بِكُلِّ لٍ

وَتِلْكَ شِكَاةٌ ظَاهِرَةٌ عَنْكَ عَارِهَا

قُتِلَ الْبُخْلُ وَ أَخْيَا السَّامَا حَا

مِنَّا عَشِيَّةٌ يَجْرِي بِالدَّمِ الْوَادِي

مَا كَانَ خَاطَ عَلَيْهِمْ كُلُّ زَرَادٍ

بَيَانًا يَفْقُودُ الْحَرُونَ الشُّمُوسَا

إِذَا سَرَى النَّوْمُ فِي الْأَجْفَانِ إِيقَاطُ

غَلِقَتْ بِضَخْكَتِهِ رِقَابُ الْمَالِ

لَهُ لِبْدٌ أَظْفَارُهُ لَمْ تُقْلَمِ

بِأَنَّ لَهُ حَاجَةً فِي السَّمَاءِ

- 342- هِيَ الشَّمْسُ مَسْكُنُهَا فِي السَّمَاءِ
 343- فَأَنْ تَسْطِيعَ إِلَيْهَا الصُّعُودَ
 344- هَوَايَ مَعَ الرَّكْبِ الْيَمَانِينَ مُصْعِدُ
 345- وَإِذَا الْمَنِيَّةُ أَنْشَبَتْ أَظْفَارَهَا
 346- أَوْدَى بَنِي وَأَعْقَبُونِي حَسْرَةً
 347- وَتَجَلَّدِي لِلشَّامِتِينَ أُرِيهِمْ
 348- وَلَيْنَ نَطَقْتُ بِشُخْرِ بَرِّكَ مُفْصِحًا
 349- وَغَدَاةَ رِيحٍ قَدْ كَشَفْتُ وَقَرَّةَ
 350- صَحَا الْقَلْبِ عَنْ سَلَمِي وَأَقْصَرَ بَاطِلُهُ
 351- لَا تَسْقِنِي مَاءَ الْمَلَامِ
 352- ظَلَمْنَاكَ فِي تَشْبِيهِ صَدْعِيكَ بِالْمُسْكِ
- فَعَزَزَ الْفُؤَادَ عَزَاءً جَمِيلًا
 وَلَنْ تَسْتَطِيعَ إِلَيْكَ النُّزُولَ
 أَلْفَيْتَ كُلَّ تَمِيمَةٍ لَا تَنْفَعُ
 عِنْدَ الرُّقَادِ وَ عِبْرَةً لَا تُفْلِعُ
 أَنِّي لِرَيْبِ الدَّهْرِ لَا أَتَضَعُّضُ
 فَلِسَانَ حَالِي بِالشَّكَايَةِ أَنْطَقُ
 إِذْ أَصْبَحْتُ بِبَيْدِ الشِّمَالِ زَمَامَهَا
 وَعُرِّيَ أَفْرَاسُ الصَّبَا وَرَوَاجِلُهُ
 فَقَاعِدَةُ الشَّشْبِيهِ نُقْصَانُ مَا يَخِي

شَرْحُ أَبِياتِ الْكِنَانِيَّةِ

قال

- 353- الضَّارِبِينَ بِكُلِّ أَبْيَضٍ مَخْذَمٍ
 354- إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوءَةَ وَالنَّدَى
 355- أَوْ مَا رَأَيْتَ الْمَجْدَ أَلْقَى رَحْلَهُ
- وَالطَّاعِنِينَ مَجَامِعَ الْأَضْغَانِ
 فِي قُبَّةٍ ضُرِبَتْ عَلَى ابْنِ الْخَشْرَجِ
 فِي آلِ طَلْحَةَ ثُمَّ لَمْ يَتَحَوَّلْ

شَوَاهِدُ الْفَنِّ الثَّالِثِ وَهُوَ عِلْمُ الْبَدِيعِ

شَرْحُ أَبِياتِ الْمُحْسِنَاتِ الْمُعْتَوِيَّةِ

قال

- 356- تَرَدَّى ثِيَابَ الْمَوْتِ حُمْرًا فَمَا أَتَى
 357- لَا تَعْجَبِي يَا سَلَمَ مِنْ رَجُلٍ
 358- مَا أَحْسَنَ الدِّينَ وَالدُّنْيَا إِذَا اجْتَمَعَا
 359- وَأَقْبَحَ الْكُفْرَ وَالْإِفْلَاسَ بِالرَّجُلِ
 360- أَصَحُّ وَأَقْوَى مَا سَمِعْنَاهُ فِي النَّدَى
 361- أَحَادِيثُ تَرْوِيهَا السُّيُولُ عَنْ الْإِحْيَا
 362- تَجِلُّ عَنْ الرَّهْطِ الْإِمَائِيِّ عَادَةً
 363- وَحَزَفٍ كُنُونٍ تَحْتَ رَأْيٍ وَلَمْ يَكُنْ
 364- تَسْرَبَلٌ وَشَيْئًا مِنْ خُزُوزٍ تَطَرَّرَتْ
- لَهَا اللَّيْلُ إِلَّا وَهْيَ مِنْ سُنْدُسٍ خُضِرُ
 ضَحِكَ الْمَشْيَبِ بِرَأْسِهِ فَبَعَى
 وَأَقْبَحَ الْكُفْرَ وَالْإِفْلَاسَ بِالرَّجُلِ
 مِنَ الْخَبَرِ الْمَأْثُورِ مِنْذُ قَدِيمٍ
 عَنِ الْبَحْرِ عَنْ كَفِّ الْأَمِيرِ تَمِيمٍ
 لَهَا مِنْ عَقِيلٍ فِي قَبَائِلِهَا رَهْطُ
 كَذَالٍ يَوْمُ الرَّسَمِ غَيْرَهُ النَّقْطُ
 مَطَارِفُهَا طُرُزًا مِنَ الْبَرْقِ كَالْتَّبْرِ

- 365- فَوْشِيَّ بِلَا رَقْمٍ وَ نَفْشٍ بِلَا يَدٍ
366- أَحْلَ وَامْرُزُ وَضُرَّ وَانْفَعُ وَلِنْ
367- أَحَلَّتْ دَمِي مِنْ غَيْرِ جُرْمٍ وَحَرَمَتْ
368- فَلَيْسَ الَّذِي حَلَلْتِهِ بِمُحَلَّلٍ
369- إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ شَيْئًا فَدَعُهُ
370- قَالُوا أَقْتَرِحْ شَيْئًا نَجِدْ لَكَ طَبْخَهُ
371- وَقَدْ حِيلَ بَيْنَ الْعَيْرِ وَالنَّزْوَانِ
372- إِذَا مَا نَهَى النَّاهِي فَلَجَّ بِي الْهَوَى
373- إِذَا اخْتَرَبْتَ يَوْمًا فَقَاضَتْ دِمَاؤُهَا
374- سَرِيعٌ إِلَى ابْنِ الْعَمِّ يَلْطُمُ وَجْهَهُ
375- طَوَيْتُ بِإِحْرَازِ الْفُنُونِ وَنِيلِهَا
376- فَحِينَ تَعَاطَيْتُ الْفُنُونِ وَحَظَّهَا
377- قِفْ بِالذِّيَارِ الَّتِي لَمْ يَغْفُهَا الْقَدَمُ
378- فَأَفْتِ لِهَذَا الدَّهْرِ لَا بَلَّ لِأَهْلِهِ
379- أَوْ الْغَزَالَةَ مِنْ طُولِ الْمَدَى خَرَفَتْ
380- إِذَا صَدَقَ الْجَدُّ افْتَرَى الْعَمُّ لِلْفَتَى
381- إِذَا نَزَلَ السَّمَاءُ بِالْأَرْضِ قَوْمُ
382- فَسَقَى الْغُضَا وَالسَّائِكِينَ وَإِنْ هُمْ
383- كَيْفَ أَسْلَوْا وَأَنْتَ حَقَفْتَ وَغُصِنَ
384- عَلِمْتُ يَا مُجَاشِيعَ بْنَ مَسْعَدَةَ
384- مُفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيُّ مُفْسَدَةٍ
385- مَا نَوَالَ الْعَمَامُ وَقَتَ رَبِيعِ
386- فَنَوَالَ الْأَمِيرِ بِذُرَّةِ عَيْنِ
387- وَلَا يُقِيمُ عَلَى ضَيْمٍ يُرَادُ بِهِ
388- هَذَا عَلَى الْخَسْفِ مَرْبُوطٌ بِرُمْتِهِ
389- فَوَجْهَكَ كَالنَّارِ فِي ضَوْوِهَا
390- حَتَّى أَقَامَ عَلَى أَرْبَاضِ خَرَشْنَةِ
391- لِلْسَّبْيِ مَا نَكَحُوا وَالْقَتْلِ مَا وَلَدُوا
392- قَادَ الْمُقَانِبِ أَقْصَى شُرْبِهَا نَهْلٌ
- وَدَمْعٌ بِلَا عَيْنٍ وَضَجٌّ بِلَا ثَغْرِ
وَإِخْشُنٌ وَرِشٌ وَابِرٌ وَانْتِدِبٌ لِلْمَعَالِي
بِلَا سَبَبٍ يَوْمَ الْإِقَاءِ كَلَامِي
وَلَيْسَ الَّذِي حَرَمْتِهِ بِحَرَامٍ
وَجَاوِزُهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ
قُلْتُ أَطْبُخُوا لِي جُبَّةً وَقَمِيصًا
أَصَاخَتْ إِلَى الْوَاشِي فَلَجَّ بِهَا الْهَجْرُ
تَذَكَّرْتُ الْقُرْبَى فَقَاضَتْ دُمُوعُهَا
وَلَيْسَ إِلَى دَاعِي النَّدَى بِسَرِيعِ
رِدَاءِ شَبَابِي وَالْجُنُونِ فَنُونِ
تَبَيَّنَ لِي أَنَّ الْفُنُونَ جُنُونُ
بَلَى وَغَيْرَهَا الْأَزْوَاجُ وَالذِّيمُ
فَمَا تُفَرِّقُ بَيْنَ الْجَذِي وَالْحَمَلِ
مَكَارِمَ لَا تُخْزِي وَ إِنْ كَذَبَ الْخَالُ
رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غَضَابَا
شَبُوهُ بَيْنَ جَوَانِحِي وَضُلُوعِي
وَعَزَالَ لَحْظًا وَقَدْأَ وَرِدْفًا
إِنَّ الشَّبَابَ وَالْفِرَاقَ وَالْجَدَّةَ
كَنَوَالَ الْأَمِيرِ يَوْمَ سَخَاءِ
وَنَوَالَ الْعَمَامِ قَطْرَةَ مَاءِ
إِلَّا الْأَذْلَانَ عَيْرُ الْحَيِّ وَالْوَتْدُ
وَذَا يُشَجُّ فَلَا يَزْثِي لَهُ أَحَدُ
وَقَلْبِي كَالنَّارِ فِي حَرِّهَا
تَشَقَّى بِهِ الرُّومُ وَالصُّلَبَانُ وَالْبَيْعُ
وَالنَّهْبُ مَا جَمَعُوا وَالنَّارُ مَا زَرَعُوا
عَلَى الشَّكِيمِ وَأَذْنَى سَيْرِهَا سِرْعُ

- 393- لَا يَعْتَقِي بَلَدٌ مَسْرَاهُ عَنْ بَلَدٍ
394- الدَّهْرُ مُعْتَذِرٌ وَالسَّيْفُ مُنْتَظَرٌ
395- قَوْمٌ إِذَا حَارَبُوا ضَرُّوا عَدُوَّهُمْ
396- سَجِيَّةُ تِلْكَ مِنْهُمْ غَيْرَ مُحَدَّثَةٍ
397- سَأَطْلُبُ حَتَّى بَالِقْنَا وَمَشَايِخِ
398- ثِقَالٍ إِذَا لَا قَوْا خِفَافٍ إِذَا دُعُوا
399- وَشَوْهَاءَ تَغْدُو بِي إِلَى صَارِيخِ الْوَعَى
400- فَلَيْنَ بَقِيَتْ لِأَرْحَلَنَ بِغُرُورَةٍ
401- أَقُولُ لَهَا إِذَا جَشَّاتُ وَجَاشَتْ
402- يَا خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطِيَّ وَلَا
403- لَا خَيْلَ عِنْدَكَ تَهْدِيهَا وَلَا مَالُ
404- وَدَعِ هُرَيْرَةَ إِنَّ الرُّكْبَ مُرْتَحِلٌ
405- وَإِنَّمَا الشَّعْرُ لُبُّ الْمَرْءِ يَغْرُضُهُ
407- لَنَا الْجَفْنَاتُ الْغُرُ يُلْمَعْنَ بِالضُّحَى
408- فَعَادَى عِدَاءٍ بَيْنَ ثَوْرٍ وَنَعْجَةٍ
409- وَنُكْرِمُ جَارِنَا مَا دَامَ فِيْنَا
410- وَأَخْفَتِ أَهْلُ الشَّرِكِ حَتَّى أَنَّهُ
411- شَجَا رَكْبًا وَأَفْرَاسًا وَإِبِلًا
412- عَقَدَتْ سَنَابِكُهَا عَلَيْهَا عَثِيرًا
413- يُخَيِّلُ لِي أَنْ سُمِرَ الشُّهُبُ فِي الدُّجَى
414- أَسْكُرُ بِالْأُمْسِ إِنْ عَزَمْتُ عَلَى
415- حَلَفْتُ فَلَمْ أَتْرُكْ لِنَفْسِكَ رَيْبَةً
416- لَيْنَ كُنْتُ قَدْ بُلِغْتَ عَنِّي خِيَانَةً
417- وَلَكِنِّي كُنْتُ أَمْرًا لِي جَانِبٌ
418- مُلُوكٌ وَ إِخْوَانٌ إِذَا مَا مَدَحْتَهُمْ
419- كَفَعْلِكَ فِي قَوْمِ أَرَاكَ أَصْطَنَعْتَهُمْ
420- لَمْ تَحْكُ نَائِلَكَ السَّحَابَ وَ إِنَّمَا
421- مَا بِهِ قَتْلُ أَعَادِيهِ وَ لَكِنْ
422- يَا وَاشِيًا حَسُنْتَ فِيْنَا إِسَاءَتُهُ
423- لَوْ لَمْ تَكُنْ نِيَّةُ الْجَوَزَاءِ خِدْمَتُهُ
424- أَلَا إِنَّ صَدْرِي مِنْ عَزَائِي بَلَقَعُ
- كَأَلَمُوتَ لَيْسَ لَهُ رِيٌّ وَلَا شَبَعُ
وَأَرْضُهُمْ لَكَ مُصْطَافٌ وَمُرْتَبَعُ
أَوْ حَاوَلُوا النَّفْعَ فِي أَشْيَاعِهِمْ نَفَعُوا
إِنَّ الْخَلَائِقَ فَأَعْلَمَ شَرُّهَا الْبِدْعُ
كَأَنَّهُمْ مِنْ طُولِ مَا التَّثَمُّوا مُرْدُ
كَثِيرٍ إِذَا شَدُّوا قَلِيلٍ إِذَا عَدُّوا
بِمُسْتَلْنِمٍ مِثْلِ الْفَنِيْقِ الْمُدْجَلِ
تَحْوِي الْعَنَائِمَ أَوْ يَمُوتَ كَرِيمُ
مَكَانِكَ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي
يَشْرَبُ كَأَسَا بِكَفٍ مَنْ بَخِلَا
فَلَيْسَ عِدَ النَّطْقُ إِنْ لَمْ تُسْعِدِ الْحَالُ
وَهَلْ تُطِيقُ وَدَاعًا أَيُّهَا الرَّجُلُ
عَلَى الْمَجَالِسِ إِنْ كَيْسًا وَ إِنْ حَمَقًا
وَأَسْيَافُنَا يُقْطِرْنَ مِنْ نَجْدَةٍ دَمًا
دِرَاكًا فَلَمْ يَنْصَحْ بِمَاءٍ فَيُغْسَلِ
وَتَتْبِعُهُ الْكَرَامَةُ حَيْثُ مَالَا
لَتَخَافُكَ النُّطْفُ الْآتِي لَمْ تُخْلُقِ
وَرَادَ فَكَادَ أَنْ يَشْجُو الرِّحَالَا
لَوْ تَبْتَغِي عَنَقًا عَلَيْهِ لَأَمَكْنَا
وَشُدَّتْ بِأَهْدَابِي إِلَيْهِنَّ أَجْقَانِي
الشُّرْبُ عَدَا إِنْ ذَا مِنْ الْعَجَبِ
وَلَيْسَ وَرَاءَ اللَّهِ لِلْمَرْءِ مَطْلَبُ
لَمُبْلِغِكَ الْوَأْشِي أَغَشُّ وَأَكْذِبُ
مِنَ الْأَرْضِ فِيهِ مُسْتَرَادٌ وَمَذْهَبُ
أَحْكَمُ فِي أَمْوَالِهِمْ وَأَقْرَبُ
فَلَمْ تَرَهُمْ فِي مَدْحِهِمْ لَكَ أَذْنُبُوا
حُمْتُ بِهِ فَصَبَّيْبُهَا الرُّحَضَاءُ
يَتَّقِي إِخْلَافَ مَا تَرْجُوا الذَّنَابُ
نَجَى حَذَارِكَ إِنْسَانِي مِنَ الْعَرَقِ
لَمَّا رَأَيْتَ عَلَيْهَا عِقْدَ مُنْتَطِقِ
عَشِيَّةَ شَاقَتْنِي الدِّيَارُ الْبَلَاقِعُ

- 425- رَبًّا شَفَعْتَ رِيحُ الصَّبَا لِرِيَاضِهَا
 426- كَأَنَّ السَّحَابَ الْغُرَّ غَيَّبَنَ تَحْتَهَا
 427- طَلَّانِ طَالَ عَلَيْهِمَا الْأَمَدُ
 428- لَيْسَا الْبَلَى فَكَأَنَّمَا وَجَدَا
 429- أَحْلَامُكُمْ لِسَقَامِ الْجَهْلِ شَافِيَةٌ
 430- بُنَاةٌ مَكَارِمٍ وَأَسَاةٌ كُلِّمْ
 431- وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ
 432- هُوَ الْبَذْرُ إِلَّا أَنَّهُ الْبَحْرُ زَاخِرًا
 433- نُهَبْتَ مِنَ الْأَعْمَارِ مَا لَوْ حَوَيْتَهُ
 434- أَبِي دَهْرُنَا إِنْ عَافَنَا فِي نَفْسِنَا
 435- فَقُلْتُ لَهُ نِعْمَاكَ فِيهِمْ أَتَمَّهَا
 436- أَقْلَبُ فِيهِ أَجْفَانِي كَأَنِّي
 437- وَلَا بُدَّ لِي مِنْ جَهْلَةٍ فِي وَصَالِهِ
 438- خَاطَ لِي عَمْرٌ وَقَبَاءُ
 439- إِذَا مَا تَمِيمِي أَتَاكَ مُفَاخِرًا
 440- أَيَا شَجَرَ الْخَابُورِ مَالِكَ مُورِقًا
 441- أَلْمَغُ بَرَقَ سَرَى أَمْ ضَوْؤُ مُصْبِحِ
 442- وَمَا أَذْرَى وَسَوْفَ إِخَالُ أَذْرِي
 443- بِاللَّهِ يَا ظَبْيَاتِ الْقَاعِ قُلْنَ لَنَا
 444- أَمْنَزَلَتِي مَيِّ سَلَامٍ عَلَيَّكُمْ
 445- وَهَلْ يَرْجِعُ التَّسْلِيمُ أَوْ يَخْشِفُ الْعَمَى
 446- قُلْتُ ثَقُلْتُ إِذْ أَتَيْتُ مِرَارًا
 447- قُلْتُ طَوَلْتُ قَالَ لَا بَلْ تَطَوَّلْتُ
 448- وَإِخْوَانٍ حَسِبْتُهُمْ ذُرْعًا
 449- وَخِلْتُهُمْ سِهَامًا صَانِبَاتِ
 450- وَقَالُوا قَدْ صَفَقْتَ مِنَّا قُلُوبَ
 451- إِنْ يَقْتُلُوكَ فَقَدْ ثَلَّثْتَ عُرُوشَهُمْ
- إِلَى الْمُرْنِ حَتَّى جَادَهَا وَهُوَ هَامِعُ
 حَبِيبًا فَمَا تَرَقَّا لَهُنَّ مَدَامِعُ
 دَرَسًا فَلَا عِلْمَ وَلَا نَضْدُ
 بَعْدَ الْأَحِبَّةِ مِثْلَ مَا أَجَدُ
 كَمَا دِمَاؤُكُمْ تَشْفِي مِنَ الْكَلْبِ
 دِمَاؤُهُمْ مِنَ الْكَلْبِ الشُّقَاءُ
 بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ
 سِوَى أَنَّهُ الضَّرْعَامُ لَكِنَّهُ الْوَيْلُ
 لَهُنَّ نَتِ الدُّنْيَا بِأَنَّكَ خَالِدُ
 وَأَسْعَفْنَا فِيمَنْ نُحِبُّ وَنُحْرِمُ
 وَدَعُ أَمْرَنَا إِنَّ الْمُهْمَّ الْمُقَدَّمُ
 أَعْدُ بِهِ عَلَى الدَّهْرِ الذُّنُوبَا
 فَمَنْ لِي بِخَلٍّ أُوْدِعَ الْحِلْمَ عِنْدَهُ
 لَيْتَ عَيْنَيْنِيهِ سَوَاءُ
 فَقُلْ عَدِ عَنْ ذَا كَيْفَ أَكُلُّكَ لِلضَّيْبِ
 كَأَنَّكَ لَمْ تَجْزَعْ عَلَى ابْنِ طَرِيفِ
 أَمْ أُتِسَّامَتْهَا بِالْمَنْظَرِ الضَّاحِي
 أَقُومُ آلَ حِصْنٍ أَمْ نِسَاءُ
 لَيْلَايَ مِنْكُنْ أَمْ لَيْلَى مِنَ الْبَشَرِ
- هَلِ الْأَزْمُنُ اللَّاتِي مَضَيْنَ رَوَاجِعُ
 ثَلَاثُ الْأَثَافِي وَالذِّيَارُ الْبَلَاغِعُ
 قَالَ ثَقُلْتُ كَاهِلِي بِالْأَيَّادِي
 وَأَبْرَمْتُ قَالَ حَبْلٌ وَدَادِي
 فَكَأَنُوهَا وَلَكِنْ لِلْأَعَادِي
 فَكَأَنُوهَا وَلَكِنْ فِي فُؤَادِي
 فَقَدْ صَدَقُوا وَلَكِنْ عَنْ وَدَادِي
 بَعْتَيْبَةَ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ شُهَابِ

شرح أبيات المحسنات اللفظية

قال

- 452- حَدَقُ الْأَجَالِ أَجَالُ وَالْهَوَى لِلْمَرْءِ قَتَالُ

- 453- وَذَا ذِمَامٍ وَقْتُ بِالْعَهْدِ ذِمَّتُهُ
454- مَمَامَاتٍ مِنْ كَرَمِ الزَّمَانِ فَإِنَّهُ
455- إِذَا مَلِكٌ لَمْ يَكُنْ ذَاهِبَهُ
456- مَطَايَا مَطَايَا وَجَدْتُكَ مَنَازِلَ
457- كَلُّكُمْ قَدْ أَخَذَ الْجَامَ وَلَا جَامَ لَنَا
458- مَا الَّذِي ضَرَّ مُدِيرَ الْجَامِ لَوْ جَامَنَا
459- وَلَا تَلُّهُ عَنْ تَذْكَارِ ذَنْبِكَ وَابْكِهِ
460- وَمَثَلُ لِعَيْنَيْكَ الْحِمَامِ وَوَقْعُهُ
461- يَمْدُونُ مِنْ أَيْدٍ عَوَا صِ عَوَاصِمِ
462- إِنَّ الْبُكَاءَ هُوَ الشِّفَاءُ مِنْ
463- حُسَامِكَ فِيهِ لِلْأَخْبَابِ فَتْحُ
464- لَاحِ أَنْوَارِ الْهُدَى مِنْ
465- خَلَقْتَ لِحَيَّةِ مُوسَى بِاسْمِهِ
466- فِي عِلْمِهِ وَخُلْمِهِ وَزُهْدِهِ
467- سَرِيعٌ إِلَى ابْنِ الْعَمِّ يَلْطِمُ وَجْهَهُ
468- أَقُولُ لِصَاحِبِي وَالْعِيسُ تَهْوَى
469- تَمَتَّعَ مِنْ شَمِيمِ عَرَارٍ نَجْدٍ
470- وَمَنْ كَانَ بِالْبَيْضِ الْكَوَاعِبِ مُغْرَمًا
471- أَلَمَّا عَلَى الدَّارِ أَلَّتْ لَوْ وَجَدَتْهَا
472- وَإِنْ لَمْ يَكُنْ إِلَّا مُعَرَّجَ سَاعَةٍ
473- دَعَانِي مِنْ مَلَامِكُمْ سَقَاها
474- وَإِذَا الْبَلَابِلُ أَفْصَحَتْ بِلُغَاتِهَا
475- فَمَشْنُغُوفٌ بِآيَاتِ الْمَثَانِي
476- أَمَلْتُهُمْ ثُمَّ تَأَمَّلْتُهُمْ
477- ضَرَائِبُ أَبْدَعَتْهَا فِي السَّمَاحِ
478- إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَخْزُنْ عَلَيْهِ لِسَانُهُ
479- لَوْ أُخْتَصِرْتُمْ مِنَ الْإِحْسَانِ زُرْتُمْ
480- قَدَحَ الْوَعِيدِ فَمَا وَعِيدُكَ ضَايِرِي
481- ثَوَى فِي الثَّرَى مَنْ كَانَ يَحْيَا بِهِ الْوَرَى
482- وَقَدْ كَانَتْ الْبَيْضُ الْقَوَاضِبُ فِي الْوَعَى
- وَلَا ذِمَامَ لَهُ فِي مَسْأَلِكِ الْعَرَبِ
يَحْيَا لَدَى يَحْيَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ
قَدَعُهُ قَدَوْلَتُهُ ذَاهِبَهُ
مَنَازِلَ عَنْهَا لَيْسَ عَنِّي بِمُقْلِعِ
بِدْمَعٍ يُضَاهِي الْوَبْلَ حَالَ مَصَابِهِ
وَرَوْعَةَ مَلَقَاهُ وَمَطْعَمَ صَابِهِ
تَصُولُ بِأَسْيَافٍ قَوَاضٍ قَوَاضِبِ
الْجَوَى بَيْنَ الْجَوَانِحِ
وَرُمُحِكَ فِيهِ لِلْأَعْدَاءِ حَتْفُ
كَفِّهِ فِي كُلِّ حَالٍ
وَبَهْرُونَ إِذَا مَا قُلِبَا
وَعَهْدِهِ مُشْتَهَرٌ مُشْتَهَرُ
وَلَيْسَ إِلَى دَاعِيِ النَّدَى بِسَرِيعِ
بِنَا بَيْنَ الْمُزْنِيفَةِ فَالضَّمَامِ
فَمَا بَعْدَ الْعَثِيَّةِ مِنْ عَرَارِ
فَمَا زِلْتُ بِالْبَيْضِ الْقَوَاضِبِ مُغْرَمًا
بَهَا أَهْلُهَا مَا كَانَ وَخَشًا مَقِيلُهَا
قَلِيلًا فَإِنِّي نَافِعٌ لِي قَلِيلُهَا
قَدَاعِي الشَّقُوقِ قَبْلَكُمْ دَعَانِي
فَأَنْفِ الْبَلَابِلِ بِاحْتِسَاءِ بَلَابِلِ
وَمَفْتُونُ بَرَنَاتِ الْمَثَانِي
فَلَاخَ لِي أَنْ لَيْسَ فِيهِمْ فَلَاخُ
فَلَسْنَا نَرَى لَكَ فِيهَا ضَرِيرًا
فَلَيْسَ عَلَى شَيْئٍ سِوَاهُ بِخَزَانِ
وَالْعَذْبُ يُهْجَرُ لِلْإِفْرَاطِ فِي الْخَصَرِ
أَطْنِينَ أَجْنَحَةَ الذُّبَابِ يَضِيرُ
وَيَغْمُرُ صَرْفَ الدَّهْرِ نَائِلُهُ الْغَمْرُ
بَوَاتِرَ فَهْبَى الْآنَ مِنْ بَعْدِهِ بُثْرُ

- 483- وَلَا حَ يَلْحَى عَلَى جَرِي الْعِنَانِ إِلَى
484- وَمُضْطَلِّعٍ بِتَلْخِصِ الْمَعَانِي
485- لِعَمْرِي لَقَدْ كَانَ الثَّرِيًّا مَكَانَهُ
486- سَأَحْمَدُ نَصْرًا مَا حَيِّثُ وَإِنِّي
487- تَجَلَّى بِهِ رُشْدِي وَأَثَرْتُ بِهِ يَدِي
488- تَذْبِيرُ مُغْتَصِمٍ بِاللَّهِ مُنْتَقِمٍ
489- لَمْ يَرْمِ قَوْمًا وَلَمْ يَنْهَدْ إِلَى بَلَدٍ
490- أَفَاطِمَ مَهْلًا بَعْضُ هَذَا التَّدْلِيلِ
491- قَفَا نَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ
492- مِنْ شُرُوطِ الصَّبُوحِ فِي الْمُهْرَجَانِ
493- مَعَانِي الشَّعْبِ طَيْبًا فِي الْمَعَانِي
494- وَكُلُّ ذِي غَيْبَةٍ يَوْوَبُ
495- فَتَى كَانَ شَرِبًا لِلْعَفَاةِ وَمَرْتَعَا
496- أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا أَنْجِلِ
497- أَقْلَنِي قَدْ تَدِمْتُ مِنَ الذُّنُوبِ
498- هُوَ الشَّمْسُ قَدْرًا وَ الْمُلُوكُ كَوَاكِبُ
499- مَهَا الْوَحْشُ إِلَّا أَنَّ هَاتَا أَوَانِسُ
500- فَأَحْجَمَ لَمَّا لَمْ يَجِدْ فِيكَ مَطْمَعًا
501- أَرَانَا الْإِلَهِ هَلَالًا أَنْارَا
502- مَوَدَّتُهُ تَذُومُ لِكُلِّ هَوْلِ
503- يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا الدُّنْيَا إِنَّهَا
504- دَارُ مَتَى مَا اضْحَكَتْ فِي يَوْمِهَا
505- غَارَتْهَا مَا تَنْقُضِي وَ أَسِيرُهَا
506- جُودِي عَلَى الْمُسْتَهْتَرِ الصَّبِّ الْجُودِي
507- ذَا الْمُبْتَلَى الْمُتَفَكِّرِ الْقَلْبِ الشَّجِي
508- قَفَا نَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ
509- سَأَشْكُرُ عَمْرًا إِنْ تَرَخْتُ مَنِيَّتِي
510- فَتَى غَيْرُ مَحْجُوبِ الْغَنَى عَنْ صَدِيقِهِ
511- رَأَى خَلَّتِي مِنْ حَيْثُ يَخْفَى مَكَانُهَا
512- إِذَا أَفْتَقَرَ الْمَرَارُ لَمْ يَرِ فَقَرُهُ
513- لِمَا تُؤْذِنُ الدُّنْيَا بِهِ مِنْ صُرُوفِهَا
- مَلْهَى فَسُخِّقَا لَهُ مِنْ لَابِحٍ لَاحٍ
وَمُطَّلِعٍ إِلَى تَخْلِصِ عَانِي
ثَرَاءً فَأَضْحَى الْآنَ مَثْوَاهُ فِي الثَّرَى
لَأَعْلَمُ أَنَّ قَدْ جَلَّ نَصْرُ عَنِ الْحَمْدِ
وَقَاضٍ بِهِ ثَمْدِي وَأُورَى بِهِ زُنْدِي
لِلَّهِ مُرْتَغِبٍ فِي اللَّهِ مُرْتَقِبٍ
إِلَّا تَقَدَّمَهُ جَيْشُ مَنْ الرُّعْبِ
وَإِنْ كُنْتُ قَدْ أَرْمَعْتُ هَجْرِي فَأَجْمِلِي
بِسِقْطِ الْيَوَى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوْمَلِ
- خَفَّةُ الشَّرْبِ مَعَ خُلُوعِ الْمَكَانِ
بِمَنْزِلَةِ الرَّبِيعِ مِنَ الزَّمَانِ
وَعَائِبُ الْمَوْتِ لَا يَوْوَبُ
فَأَصْحَ لِلْهِنْدِيَّةِ الْبَيْضِ مَرْتَعَا
بِصُبْحٍ وَمَا الْإِصْبَاحُ مِنْكَ بِأَمْثَلِ
وَبِالْإِقْرَارِ عُدْتُ مِنَ الْجُحُودِ
هُوَ الْبَحْرُ جُودًا وَ الْكِرَامُ جَدَاوِلُ
قَنَا الْخَطِ إِلَّا أَنَّ تِلْكَ ذَوَابِلُ
وَأَقْدَمَ لَمَّا لَمْ يَجِدْ عَنْكَ مَهْرَبَا
- وَهَلْ كُلُّ مَوَدَّتِهِ تَذُومُ
شَرِكَ الرَّدَى وَقَرَارَةُ الْأَكْدَارِ
أَبْكَتْ غَدَا بُعْدًا لَهَا مِنْ دَارِ
لَا يُفْتَدَى بِجَلَالِ الْأَخْطَارِ
وَتَعَطَّفِي بِوَصَالِهِ وَتَرْحَمِي
ثُمَّ أَكْشِفِي عَنْ حَالِهِ لَا تَظْلِمِي
بِسِقْطِ الْيَوَى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوْمَلِ
- أَيَادِي لَمْ تُمْنَنْ وَإِنْ هِيَ جَلَّتْ
وَلَا مَظْهَرِ الشُّكُوى إِذَا النُّعْلُ زَلَّتْ
فَكَانَتْ قَذَى عَيْنِيهِ حَتَّى تَجَلَّتْ
وَإِنْ أَيْسَرَ الْمَرَارُ أَيْسَرَ صَاحِبُهُ
يَكُونُ بُكَاءُ الْوَلَدِ سَاعَةً يُوَلَّدُ

- 514- وَ إِلَّا فَمَا يُبْكِيهِ مِنْهَا وَإِنَّهَا
515- فَتَنَّتْنِي فَجَنَّتْنِي تَجَنِّي
516- وَأَذْرِكَ إِنَّ زُرْتُ دَارَ وَدُودَ
517- مَنْ يَلْقَى يَوْمًا عَلَى عِلَاتِهِ هَرَمًا
518- صَفْرَاءَ لَا تَنْزِلُ الْأَحْزَانُ سَاحَتَهَا
519- أَيُّهَا الْقَاضِي بِقُمْ

شرح أبيات الخاتمة

قال

- لَأَوْسَعُ مِمَّا كَانَ فِيهِ وَ أَرْغَدُ
بَتَجَنَّ يَفْتَنُّ غِبَّ تَجَنِّي
دَرًّا وَدَرًّا وَ وَرْدًا وَ وَرْدًا
يَلْقَى السَّمَاحَةَ فِيهِ وَ النَّدَى خُلُقًا
لَوْ مَسَّهَا حَجَرٌ مَسَّئُهُ سَرَاءُ
قَدْ عَزَلْنَاكَ فَقُمْ

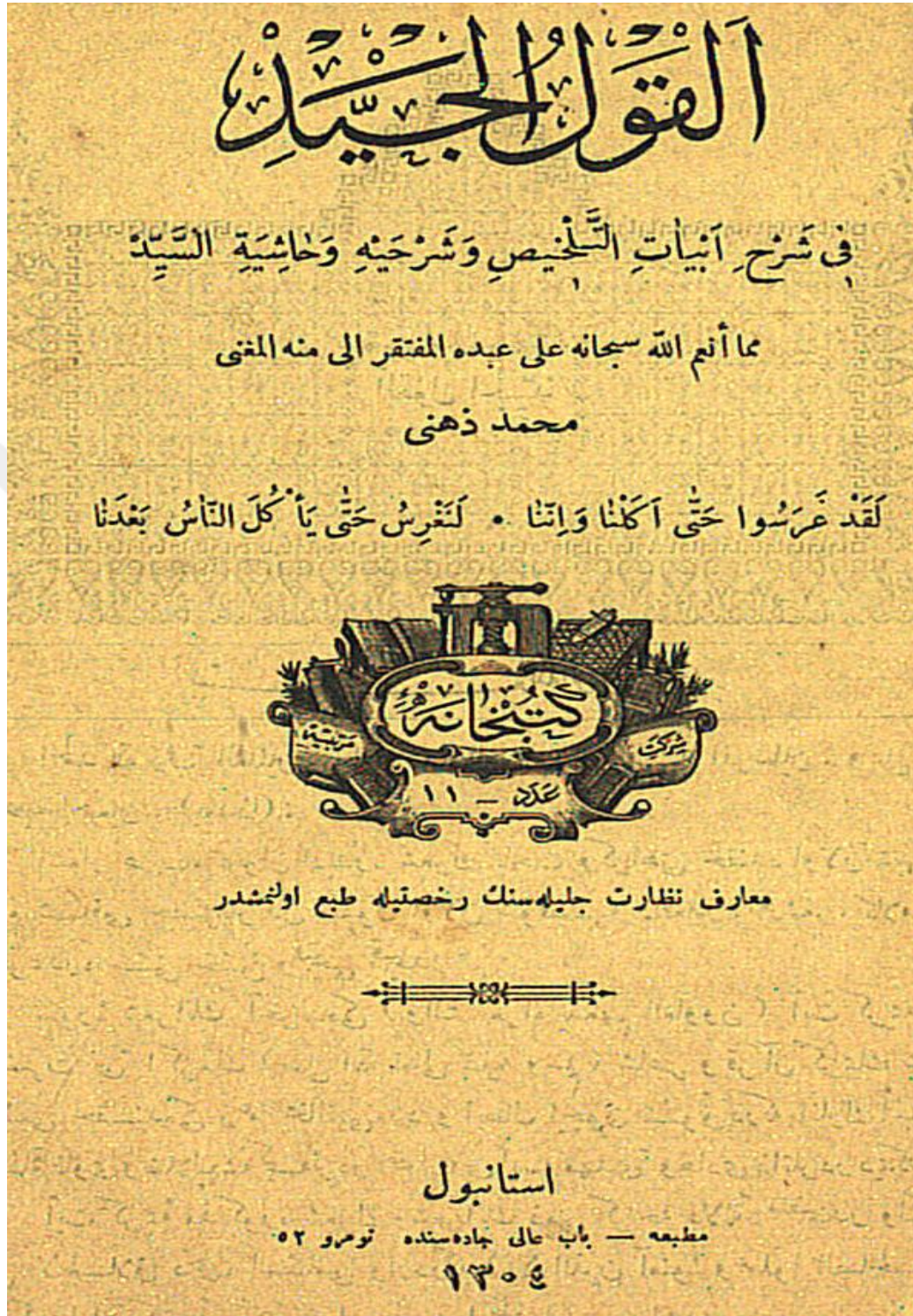
- 520- إِذَا أَنْتَ لَمْ تُنْصِفْ أَخَاكَ وَ جَدَّتْهُ
521- وَ يَرْكَبُ حَدَّ السَّيْفِ مِنْ أَنْ تَضْمِيَهُ
522- لَعَمْرُكَ مَا أَذْرِي وَ إِنِّي لَأَوْجِلُ
523- دَعِ الْمَكَارِمَ لَا تَرْحَلْ لِبُغْيَتِهَا
524- ذِرِ الْمَآئِرَ لَا تَذْهَبْ لِمَطْلَبِهَا
525- وَ قُوفًا بِهَا صَحْبِي عَلَى مَطِيَّهِمْ
526- وَمَا النَّاسُ بِالنَّاسِ الَّذِينَ عَهَدْتَهُمْ
527- بِيضُ الْوُجُوهِ كَرِيمَةٌ أَحْسَابُهُمْ
528- سُودُ الْوُجُوهِ لَنِيْمَةٌ أَحْسَابُهُمْ
529- مَنْ رَاقَبَ النَّاسَ لَمْ يَظْفَرْ بِحَاجَتِهِ
530- مَنْ رَاقَبَ النَّاسَ مَاتَ هَمًّا
531- خَلَقْنَا لَهُمْ فِي كُلِّ عَيْنٍ وَحَاجِبٍ
532- خَلَقْنَا بِأَطْرَافِ الْقَنَا فِي ظُهُورِهِمْ
533- أَنْسَى أَبَا نَصْرٍ نَسِيْتُ إِذَنْ يَدَى
534- هَيْهَاتَ لَا يَأْتِي الزَّمَانُ بِمِثْلِهِ
535- أَعْدَى الزَّمَانِ سَخَاؤُهُ فَسَخَايِهِ
536- لَوْ حَارَ مُرْتَادُ الْمَنِيَّةِ لَمْ يَجِدْ
537- لَوْلَا مُفَارَقَةُ الْأَحْبَابِ مَا وَجَدْتُ
538- لَمْ يُبْكِيْنِي إِلَّا حَدِيثُ فِرَاقِكُمْ
539- هُوَ ذَلِكَ الدُّرُّ الَّذِي أَوْدَعْتُمْ
540- وَقَائِلَةَ مَا هَذِهِ الدُّرُرُ الَّتِي
- عَلَى طَرْفِ الْهَجْرَانِ إِنْ كَانَ يَعْقِلُ
إِذَا لَمْ يَكُنْ عَنْ شَفَرَةِ السَّيْفِ مَرْحَلُ
عَلَى أَيْنَا تَغْدُو الْمَنِيَّةُ أَوَّلُ
وَأَقْعُدُ فَإِنَّكَ أَنْتَ الطَّاعِمُ الْكَاسِي
وَأَجْلِسُ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْأَكْلُ اللَّابِسُ
يَقُولُونَ لَا تَهْلِكْ أَسَى وَ تَجَمَّلِ
وَلَا الدَّارُ بِالدَّارِ الَّتِي كُنْتَ تَعْلَمُ
شُمُّ الْأَنْوَفِ مِنَ الطَّرَازِ الْأَوَّلِ
فُطُسُ الْأَنْوَفِ مِنَ الطَّرَازِ الْآخِرِ
وَقَارَ بِالطَّيِّبَاتِ الْفَاتِكِ اللَّهْجُ
وَقَارَ بِاللَّدَّةِ الْجَسُورُ
بِسُمرِّ الْقَنَا وَ الْبَيْضِ عَيْنًا وَ حَاجِبًا
غِيُونًا لَهَا وَقَعُ السُّيُوفِ حَوَاجِبُ
مِنْ حَيْثُ يَنْتَصِرُ الْفَتَى وَيُنِيلُ
إِنَّ الزَّمَانَ بِمِثْلِهِ لَبَخِيلُ
وَلَقَدْ يَكُونُ بِهِ الزَّمَانُ بَخِيلًا
إِلَّا الْفِرَاقَ عَلَى النُّفُوسِ ذَلِيلًا
لَهَا الْمَنَايَا إِلَى أَرْوَاحِنَا سُبُلًا
لَمَّا أُسْرَ بِهِ إِلَى مُودَعِي
فِي مِسْمَعِي الْقَيْئُ مِنْ مَدْمَعِي
تَسَاقَطَهَا عَيْنَاكَ سِمْطَيْنِ

- 541- فَقُلْتُ هِيَ الدُّرُّ الَّتِي قَدْ حَشَايَهَا
- 542- مُقِيمُ الظَّنِّ عِنْدَكَ وَالْأَمَانِي
- 543- وَلَا سَافَرْتُ فِي الْأَفَاقِ إِلَّا
- 544- وَإِنِّي عَنْكَ بَعْدَ غَدٍ لَعَادِ
- 545- مُحِبُّكَ حَيْثُمَا أَتَجَهْتُ رِكَابِي
- 546- هُوَ الصَّنُوعُ إِنْ يَعْجَلُ فَخَيْرٌ وَإِنْ يَرْتُ
- 547- وَمِنْ الْخَيْرِ بَطْءُ سَيْبِكَ عَنِّي
- 548- هُوَ الْهَجْرُ حَتَّى مَا يُلِمُّ خِيَالُ
- 549- وَإِذَا تَأَلَّقَ فِي النَّدَى كَلَامُهُ
- 550- كَأَنَّ السُّنَنُومَ فِي النُّطْقِ قَدْ جُعِلَتْ
- 551- وَلَمْ يَكْ أَكْثَرَ الْفِتْيَانِ مَالًا
- 552- يَزُومُ الْمُلُوكُ مَدَى جَعْفَرِ
- 553- وَلَيْسَ بِأَوْسَعِهِمْ فِي الْغِنَى
- 554- وَ الصَّبْرُ يُحْمَدُ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا
- 555- وَقَدْ كَانَ يُدْعَى لِابْنِ الصَّبْرِ حَازِمًا
- 556- فَلَا يَمْنَعُكَ مِنْ أَرْبٍ لِحَاهُمُ
- 557- وَمَنْ فِي كَفِّهِ مِنْهُمْ قَنَاءُ
- 558- سُلِبُوا وَأَشْرَقَتِ الدِّمَاءُ عَلَيْهِمُ
- 559- يَبِسَ النَّجِيعُ عَلَيْهِ وَهُوَ مُجَرَّدُ
- 560- إِذَا غَضِبْتَ عَلَيْكَ بَنُو تَمِيمٍ
- 561- لَيْسَ مِنَ اللَّهِ بِمُسْتَنْكَرٍ
- 562- قُولًا لِهَرُونَ إِمَامِ الْهُدَى
- 563- أَنْتَ عَلَى مَا بِكَ مِنْ قُدْرَةٍ
- 564- أَجْدُ الْمَلَامَةِ فِي هَوَاكَ لَذِيذَةٍ
- 565- أَوْ أَحِبُّهُ وَ أَحِبُّ فِيهِ مَلَامَةً
- 566- وَنِعْمَةٌ مُعْتَفٍ جَدَّوَاهُ أَحْلَى
- 567- وَ الْجِرَاحَاتُ عِنْدَهُ نِعَمَاتُ
- 568- وَ تَرَى الطَّيْرَ عَلَى أَثَارِنَا
- 569- وَ قَدْ ظَلَلَتْ عِقْبَانُ أَغْلَامِهِ ضُحَى
- 570- أَقَامَتْ مَعَ الرِّايَاتِ حَتَّى كَانَتْهَا
- أَبُو مُضَرٍّ سَمِعِي تَسَاقُطُ مِنْ عَيْنِي
- وَإِنْ قَلِقْتُ رِكَابِي فِي الْبِلَادِ
- وَمِنْ جَدُّوَاكَ رَاحِلَتِي وَزَادِي
- وَقَلْبِي عَنْ فَنَائِكَ غَيْرُ عَادِ
- وَضَيْفُكَ حَيْثُ كُنْتُ مِنَ الْبِلَادِ
- فَلَلَرَيْثُ فِي بَعْضِ الْمَوَاضِعِ أَنْفَعُ
- أَسْرَعُ السُّخْبِ فِي الْمَسِيرِ الْجَهَامِ
- وَبَعْضُ صُدُودِ الزَّائِرِينَ وَصَالِ
- الْمَصْفُوقِ خَلَّتْ لِسَانَهُ مِنْ عَضْبِهِ
- عَلَى رِمَاحِهِمْ فِي الطَّغْنِ خَرَصَانَا
- وَلَكِنْ كَانَ أَرْحَبَهُمْ ذِرَاعَا
- وَلَا يَصْنَعُونَ كَمَا يَصْنَعُ
- وَلَكِنْ مَعْرُوفُهُ أَوْسَعُ
- إِلَّا عَلَيْكَ فَلَيْتَهُ مَذْمُومُ
- فَأَصْبَحَ يُدْعَى حَازِمًا حِينَ يَجْزَعُ
- سَوَاءُ ذُو الْعِمَامَةِ وَ الْخِمَارِ
- وَمَنْ فِي كَفِّهِ مِنْهُمْ خَضَابُ
- مُخَمَّرَةٌ فَكَأَنَّهُمْ لَمْ يُسَلِّبُوا
- مِنْ غَمْدِهِ فَكَأَنَّمَا هُوَ مُغَمَّدُ
- وَجَدْتُ النَّاسَ كُلَّهُمْ غَضَابَا
- أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمُ فِي وَاحِدٍ
- عِنْدَ اخْتِفَالِ الْمَجْلِسِ الْحَاشِدِ
- فَلَيْسَ مِثْلُ الْقَضْلِ بِالْوَاجِدِ
- حُبًّا لِذِكْرِكَ فَلْيَلْمَنِي الْيَوْمُ
- إِنَّ الْمَلَامَةَ فِيهِ مِنْ أَغْدَانِهِ
- عَلَى أَذُنِيهِ مِنْ نَعَمِ السَّمَاعِ
- سَبَقْتُ قَبْلَ سَيْبِهِ بِسُؤَالِ
- رَأْيِ عَيْنٍ ثِقَةٍ أَنْ سَتُمَارُ
- بِعَقْبَانِ طَيْرٍ فِي الدِّمَاءِ نَوَاهِلِ
- مِنْ الْجَيْشِ إِلَّا أَنَّهَا لَمْ تُقَاتِلِ

- 571- مُفِيدٌ وَمِثْلَافٌ إِذَا مَا أَتَيْتَهُ
572- بِسَيْفِ أَبِي رَعْوَانَ سَيْفٍ مُجَاشِعٍ
573- أَيْعَجِبُ النَّاسُ أَنْ أَضْحَكْتَ سَيِّدَهُمْ
574- لَمْ يَنْبُ سَيْفِي مِنْ رُغْبٍ وَلَا دَهْشٍ
575- وَلَنْ يُقَدِّمَ نَفْسًا قَبْلَ مِيتَتِهَا
576- مَا إِنْ يُعَابُ سَيِّدٌ إِذَا صَبَا
576- وَلَا يُعَابُ شَاعِرٌ إِذَا كَبَا
577- بِسَيْفِ أَبِي رَعْوَانَ سَيْفٍ مُجَاشِعٍ
578- وَلَا نَقُتْلُ الْأَسْرَى وَلَكِنْ نَفُكُهُمْ
579- كَذَلِكَ سُيُوفُ الْهِنْدِ يَنْبُو ظَبَائِهَا
580- وَلَا نَقُتْلُ الْأَسْرَى وَلَكِنْ نَفُكُهُمْ
581- وَهَلْ ضَرْبَةُ الرُّومِيِّ جَاعِلَةٌ لِحُمٍ
582- إِنْ كُنْتَ أَرْمَعْتَ عَلَى هَجْرِنَا
583- وَإِنْ تَبَدَّلْتَ بِنَا غَيْرِنَا
584- قَالَ لِي إِنَّ رَقِيئِي
585- قُلْتُ دَعْنِي وَجْهَكَ الْجَنَّةُ حُقَّتْ بِالْمَكَارِهِ
586- لَنْ أَخْطَأَ فِي مَذْحِكَ مَا أَخْطَأْتُ فِي مَنْعِي
587- لَقَدْ أَنْزَلْتُ حَاجَاتِي
588- تَجَرَّدَ لِلْحَمَامِ عَنْ قِشْرِ لَوْلُؤٍ
589- وَقَدْ جُرِدَ الْمُوسَى لِتَرْيِينِ رَأْسِهِ
590- قَدْ كَانَ مَا خِفْتُ أَنْ يَكُونَا
591- إِذَا صَاقَ صَدْرِي وَخِفْتُ الْعِدَى
592- فَبِاللَّهِ أَبْلُغْ مَا أَرْتَجِي
593- كَأَنَّهُ بُلْهَنِيَّةُ الشَّيْبِيبَةِ سُكْرَةٌ
594- وَقَعَدْتُ أَنْتَظِرُ الْفَنَاءَ كَرَاحِبٍ
595- كَأَنَّهُ كَانَ مَطْوِيًّا عَلَى إِحْنٍ
596- إِنْ الْكِرَامِ إِذَا مَا أَسْهَلُوا ذَكَرُوا
597- عَلَى أَيِّ سَأْنُشِدُ يَوْمَ بَيْعِي
598- أَضَاعُونِي وَأَيَّ فَتَى أَضَاعُوا
599- قَدْ قُلْتُ لَمَّا أَطْلَعْتَ وَجَنَائَهُ
600- أَعْدَارُهُ السَّارِي الْعَجُولُ تَوَقَّفَا
- تَهَلَّلْ وَ أَهْتِرَازَ الْمُهَنْدِ
خَلِيقَةَ اللَّهِ يُسْتَسْقَى بِهِ الْمَطَرُ
مِنَ الْأَسِيرِ وَلَكِنْ آخِرَ الْقَدَرِ
جَمْعُ الْيَدَيْنِ وَلَا الصَّمْصَامَةُ الذِّكْرُ
وَلَا يُعَابُ صَارِمٌ إِذَا نَبَا
ضَرَبْتُ وَلَمْ تَضْرِبْ بِسَيْفِ ابْنِ ظَالِمٍ
إِذَا أَثْقَلَ الْأَعْنَاقَ حِمْلُ الْمَغَارِمِ
وَتَقَطَّعُ أَحْيَانًا مَنَاطَ التَّمَامِ
إِذَا أَثْقَلَ الْأَعْنَاقَ حِمْلُ الْمَغَارِمِ
أَبَا عَنْ كُلِّيبٍ أَوْ أَحَا مِثْلَ دَارِمٍ
مِنْ غَيْرِ مَا جُرِمَ فَصَبْرُ جَمِيلٍ
فَحَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ
سَيِّئُ الْخُلُقِ قَدَارُهُ
بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ
وَالْبَيْسَ مِنْ ثَوْبِ الْمَلَاخَةِ مَلْبُوسَا
فَقُلْتُ لَقَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى
إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ
تَمَثَّلْتُ بَيْنًا بِحَالِي يَلِيقُ
وَبِاللَّهِ أَذْفَعُ مَا لَا أَطِيقُ
فَصَحَوْتُ وَأَسْتَبَدَّلْتُ سِيرَةَ مُجَمِّلٍ
عَرَفَ الْمَحَلَّ قَبَاتِ دُونَ الْمَنْزِلِ
وَلَمْ يَكُنْ فِي قَدِيمِ الدَّهْرِ أَنْشَدَنِي
مَنْ كَانَ يَأْلِفُهُمْ فِي الْمَنْزِلِ الْخَشِينِ
أَضَاعُونِي وَأَيَّ فَتَى أَضَاعُوا
لِيَوْمِ كَرِيهَةٍ وَسِدَادٍ تَغْرِ
حَوْلَ الشَّقِيقِ الْغَضِّ رَوْضَةَ آسٍ
مَا فِي وَقُوفِكَ سَاعَةً مِنْ بَاسٍ

- 601- كُنَّا مَعَا أَمْسٍ فِي بُوسٍ نُكَابِدُهُ
602- وَ الْآنَ أَقْبَلَتِ الدُّنْيَا عَلَيْكَ بِمَا
603- إِذَا الْوَهْمُ أَبَدَى لِي لَمَاهَا وَتَغَرَّهَا
604- وَيَذْكُرْنِي مِنْ قَدِّهَا وَمَدَامِعِي
605- تَذَكَّرْتُ مَا بَيْنَ الْعَذِيبِ وَ بَارِقِ
606- أَقُولُ لِمَغْشَرٍ غَلِطُوا وَغَضُّوا
607- هُوَ ابْنُ جَلَا وَطَلَّاعُ الثَّنَائِيَا
608- مَا بَالُ مَنْ أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ
609- عُمْدَةُ الْخَيْرِ عِنْدَنَا كَلِمَاتُ
610- إِتَّقِ الْمُشْبِهَاتِ وَازْهَدْ وَدَعْ مَا
611- أَنْبَأَنِي بِالَّذِي أَسْتَفْرَضْتُ خَطَأً
612- فَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْبَرَايَا
613- يَقُولُ إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِذَيْنِ
614- إِذَا سَاءَ فِعْلُ الْمَرْءِ سَاءَتْ ظَنُونُهُ
615- لَحِقْنَا بِأَخْرَاهُمْ وَقَدْ حَوَمَ الْهَوَى
616- فَرَدَّتْ عَلَيْنَا الشَّمْسُ وَاللَّيْلُ رَاغِمُ
617- نَضًا ضَوْوُهَا صَبَغَ الدُّجْنَةَ وَ أَنْطَوَى
618- فَوَ اللَّهُ مَا أَدْرِي أَا أَحْلَامُ نَائِمِ
619- لَعَمْرُو مَعَ الرَّمْضَاءِ وَ النَّارِ تَلْتَلِظِي
620- أَلْمُسْتَجِيرُ بِعَمْرُو عِنْدَ كُرْبَتِهِ
621- وَمِنْ دُونِ ذَلِكَ خَرُطُ الْقِتَادِ
622- فَبِتُّ كَأَنِّي سَاوَرْتَنِي ضَائِلَةٌ
623- أَنَا الْبَازِي الْمُطِلُّ عَلَى نَمِيرِ
624- تَمِيمٍ بِطَرَقِ اللُّؤْمِ أَهْدَى مِنَ الْقَطَا
625- تَكِشُّ بِلَا شَيْءٍ شُيُوخُ مُحَارِبِ
626- ضَفَادِعُ فِي ظُلُمَاءِ لَيْلٍ تَجَاوَبَتْ
627- لِكُلِّ هَلَالِي مِنَ اللُّؤْمِ بُرْقُعُ
628- قِفَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ
629- كَلِينِي لَهُمْ يَا أُمَيْمَةُ نَاصِبِ
630- قَصْرُ عَلَيْهِ حَيَّةٌ وَسَلَامُ
631- فِرَاقُ وَمَنْ فَارَقْتُ غَيْرُ مُدَمِّمِ
- وَالْعَيْنُ وَ الْقَلْبُ مِنَّا فِي قَدَى وَ أَذَا
تَهَوَّى فَلَا تَنْسَنِي إِنَّ الْكَرَامَ إِذَا
تَذَكَّرْتُ مَا بَيْنَ الْعَذِيبِ وَبَارِقِ
مَجَرَّ عَوَالِينَا وَ مَجَرَّى السَّوَابِقِ
مَجَرَّ عَوَالِينَا وَ مَجَرَّى السَّوَابِقِ
مِنْ الشَّيْخِ الرَّشِيدِ وَ أَنْكَرُوهُ
مَتَى يَضَعُ الْعِمَامَةَ تَعْرِفُوهُ
وَجِيفَةُ آخِرِهِ يَفْخَرُ
أَرْبَعُ قَالَهُنَّ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ
لَيْسَ يَغْنِيكَ وَ أَعْمَلَنَّ بِنِيَّةِ
وَأَشْهَدُ مَنْشَرًا قَدْ شَاهَدُوهُ
عَنْتَ لَجَلَالِ هَيْبَتِهِ الْوُجُوهُ
إِلَى أَجِيلٍ يُسَمَّى فَأَكْتُبُوهُ
وَصَدَّقَ مَا يَعْتَادُهُ مِنْ تَوَهُمِ
فُلُوبًا عَهْدَنَا طَيْرَهَا وَهِيَ وَقَعُ
بِشَمْسٍ لَهُمْ مِنْ جَانِبِ الْخِذْرِ تَطْلُعُ
لِبَهْجَتِهَا ثُوبُ السَّمَاءِ الْمُجَزَّعُ
أَلَمْتُ بِنَا أَمْ كَانَ فِي الرُّكْبِ يُوشَعُ
أَرْقُ وَأُخْفَى مِنْكَ فِي سَاعَةِ الْكَرْبِ
كَالْمُسْتَجِيرِ مِنَ الرَّمْضَاءِ بِالنَّارِ
- مِنْ الرُّقْشِ فِي أَنْيَابِهَا السُّمُّ نَاقِعُ
أُتِيحَ مِنَ السَّمَاءِ لَهَا أَنْصِبَابًا
وَلَوْ سَلَكَتْ طُرُقَ الْمَكَارِمِ ضَلَّتْ
وَمَا خَلَّتْهَا كَانَتْ تَرِيشُ وَلَا تَبْرِي
فَدَلَّ عَلَيْهَا صَوْتُهَا حَيَّةَ الْبَحْرِ
وَلَابِنِ يَزِيدِ بُرْقُعُ وَجِلَالِ
بِسْفِطِ اللُّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْمِلِ
وَلَيْلِ أَقَاسِيهِ بَطْنِ الْكَوَاعِبِ
خَلَعَتْ عَلَيْهِ جَمَالَهَا الْأَيَّامُ
وَأَمْ وَمَنْ يَمَمْتُ خَيْرُ مُسَيِّمِ

- 632- فَوَادُ مَا تُسَالِيهِ الْمُدَامُ
633- أَرِيْقُكَ أَمْ مَاءُ الْعَمَامَةِ أَمْ خَمْرُ
634- مَوْعِدُ أَحْبَابِكَ بِالْفِرْقَةِ عُدُ
635- لَا تَقُلْ بُشْرَى وَلَكِنْ بُشْرِيَانِ
636- بُشْرَى فَقَدْ أَنْجَزَ الْإِقْبَالُ مَا وَعَدَا
637- هِيَ الدُّنْيَا تَقُولُ بِمَلِي فِيهَا
638- السَّيْفُ أَصْدَقُ أَنْبَاءٍ مِنَ الْكُتُبِ
639- بِيضُ الصَّفَانِحِ لِأَسْوَدِ الصَّخَافِ فِي
640- عَظِيمٍ لَعَمْرِي أَنْ يُلَمَّ عَظِيمُ
641- الْمَجْدُ عُوفِي إِذْ عُوفِيَتْ وَ الْكَرَمُ
642- يَقُولُ فِي قَوْمِ قَوْمِي وَقَدْ أَخَذْتُ
643- أَمْطَلَعَ الشَّمْسُ تَبْغِي أَنْ تَوْمَ بِنَا
644- نُودِعُهُمْ وَالْبَيْنُ فِينَا كَأَنَّهُ
645- لَوْ رَأَى اللَّهُ أَنَّ فِي الشَّيْبِ خَيْرًا
646- كُلَّ يَوْمٍ تُبْدِي صُرُوفَ اللَّيَالِي
647- وَإِنِّي جَدِيرٌ إِذْ بَلَغْتُكَ بِالْمُنَى
648- فَإِنْ ثَوَّلَنِي مِنْكَ الْجَمِيلُ فَأَهْلُهُ
649- بَقِيَتْ بَقَاءَ الدَّهْرِ يَا كَهْفَ أَهْلِهِ
- وَعُمُرُ مِثْلُ مَا تَهَبُ اللَّيَامُ
بِفِيَّ بَرُودُ وَ هُوَ فِي كَبْدِي جَمْرُ
غُرَّةُ الدَّاعِي وَيَوْمُ الْمَهْرَجَانِ
وَكَوْكَبُ الْمَجْدِ فِي أَفْقِ الْعَلَا صَعْدَا
حَذَارِ حَذَارِ مِنْ بَطْشِي وَفَتْحِي
فِي حَدِّهِ الْحَدُّ بَيْنَ الْجَدِّ وَاللَّعِبِ
مُتَوْنِهِنَّ جِلَاءُ الشُّكِّ وَالرَّيْبِ
بِأَلِ عَلِيٍّ وَ الْأَنَامِ سَلِيمُ
وَزَالَ عَنْكَ إِلَيَّ أَعْدَاؤُكَ السَّقَمُ
مِنَّا السُّرَى وَ خُطَا الْمَهْرِيَّةِ الْقُودِ
فَقُلْتُ كَلًّا وَلَكِنْ مَطْلَعُ الْجُودِ
قَنَا ابْنُ أَبِي الْهَيْجَاءِ فِي قَلْبِ قَيْلَقِ
جَاوَرَتْهُ الْأَبْرَارُ فِي الْخُلْدِ شَيْبَا
خُلُقًا مِنْ أَبِي سَعِيدٍ غَرِيبَا
وَأَنْتَ بِمَا أَمَلْتُ مِنْكَ جَدِيرُ
وَالْأَفَائِي عَلِيزُ وَشَكُورُ
وَهَذَا دُعَاءُ لِلْبَرِيَّةِ شَامِلُ

⁴¹⁷ İç kapak için bk.: Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, (1304-1305/1886-1887), 1.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: ZEHRA GÜRBÜZ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Erzincan Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat